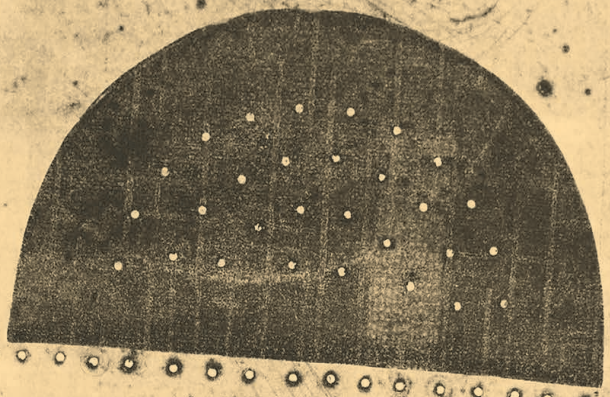

KATONA CSILLA

FONOTAKTIKAI SZERKEZETET MÓDOSÍTÓ HANGVÁLTOZÁSOK AZ ÓMAGYAR KORBAN

Katona Csilla

FONOTAKTIKAI SZERKEZETET MÓDOSÍTÓ HANGVÁLTOZÁSOK AZ ÓMAGYAR KORBAN

Katona Csilla

Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2020

A Magyar Névarchívum Kiadványai 51.

Sorozatszerkesztő:
Hoffmann István és Tóth Valéria

Készült az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programjának keretében.

Lektorálta:
Kis Tamás

ISBN 978-963-318-851-4
ISSN 1417-958X

© Katona Csilla, 2020
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2020

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató
Technikai szerkesztő: Bába Barbara
Borítóterv: Varga József
Készült a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt. nyomdájában.

Tartalom

Bevezetés 7
1. Elméleti háttér 9
1.1. A fonotaktikai szerkezet mint a hangtörténeti változások mozgatórugója 9
1.2. A magyar nyelv általános fonotaktikai jellemzői 17
1.3. A nyelvi jólformáltság és az optimalitáselmélet 19
1.4. A mássalhangzó-kapcsolatok fonetikai-fonológiai jellemzői 25
2. A vizsgálatok forrásai és a feldolgozás módszere 35
2.1. Az ómagyar kori helynevek mint a hangtörténeti vizsgálatok forrásai 35
2.2. A mai magyar nyelvjárási adatok mint a hangtörténeti vizsgálatok forrásai 40
2.3. Az elemzett nyelvi anyag 43
2.3.1. A helynévi adatbázis kialakításának elvei és forrásai 43
2.3.2. A tájszói adatbázis kialakításának elvei és forrásai 46
3. A fonotaktikai szerkezetet érintő változások a magyar nyelvben 49
3.1. A kétnyíltszótagos tendencia 49
3.1.1. A kétnyíltszótagos tendencia a szakirodalomban 49
3.1.2. A kétnyíltszótagos tendencia működése 53
3.1.3. A változás mozgatórugói, okai 68
3.1.4. A kieső magánhangzók 72
3.1.5. A változás területi jellemzői 76
3.1.6. A változás kronológiai jellemzői 79
3.2. A tővégi magánhangzók eltűnése 81
3.2.1. A tővéghangzók problematikája a szakirodalomban 81
3.2.2. A tővéghangzók eltűnése az ómagyar kor helyneveiben 94
3.2.3. A változás kronológiai jellemzői 101
3.3. A hangátvetés 102
3.3.1. A hangátvetés a szakirodalomban 102
3.3.2. A hangátvetés típusai és indítékai 108
3.3.3. A hangátvetés kronológiai jellemzői 116
3.3.4. A hangátvetés területi jellemzői 118

3.3.5. Szabályos változás vagy asszociációs változás-e a hangátvetés? ... 120
3.4. Inetimologikus hangok a szavak szótagszerkezetében ... 123
3.4.1. Inetimologikus magánhangzók ... 126
3.4.1.1. Inetimologikus magánhangzók a szavak elején ... 126
3.4.1.2. Inetimologikus magánhangzók a szavak belsejében ... 132
3.4.1.3. Inetimologikus magánhangzók a szavak végén ... 138
3.4.2. Mássalhangzók inetimologikus (és kieső) hangként ... 141
3.4.2.1. Zárhangok inetimologikus hangként ... 142
3.4.2.2. Réshangok inetimologikus (és kieső) hangként ... 145
3.4.2.3. Likvidák inetimologikus (és kieső) hangként ... 150
3.4.2.4. Nazális mássalhangzók inetimologikus hangként ... 155
3.4.2.5. Mássalhangzók ki- és bekerülése intervokalikus helyzetben ... 157
Összegzés ... 163
Irodalom ... 167
Nyelvielem-mutató ... 181

Bevezetés

Jelen kötetben a szavak hangszerkezetét módosító leggyakoribb és legjellegzetesebb hangváltozási folyamatokat vizsgálom, elsősorban az ómagyar korra (főként annak korai időszakára) vonatkozóan. Ezek a változások a hangtörténeti kutatásoknak hol az előterében voltak, hol pedig — általában a hangtörténet és a nyelvtörténet háttérbe szorulásától bizonyosan nem függetlenül — a kutatások perifériájára kerültek. Most azért lehet létjogosultsága egy ilyen analízisnek, mert mind a nyelvtörténeti forrásanyag, mind az alkalmazott módszerek terén új alapokra helyezhetjük, illetve kitágíthatjuk a kutatásokat. A tudományterületeknek márpedig időnként feltétlenül szüksége van arra, hogy módszertani és elméleti szempontból is felülvizsgálja a korábbi eredményeit, és azokat lehetőség szerint új szempontokkal egészítse ki.

A vizsgált nyelvtörténeti jelenségekhez a korábbi szakmunkáknál bővebb és részben más típusú forrásanyagra támaszkodtam: az analízis alapjául ugyanis két forráscsoport szolgált. Az ómagyar kor helynévi szórványai azért bizonyulhatnak fontos nyelvi elemcsoportnak, mert koraiak, és ezáltal a folyamatok legkorábbi időszakára nézve is gazdag dokumentáltságot biztosíthatnak, illetve mert lehetőséget nyújtanak arra is, hogy a tulajdonnevek és a köznevek nyelvi változásainak esetleges eltéréseire is rámutathassunk általuk. E kettősség pedig magának a változási folyamatnak a pontosabb feltérképezéséhez is bizonyosan hozzájárulhat. A másik forráscsoportot — az elemzéseket mintegy kiegészítő jelleggel — az élőnyelvi tájszavak kategóriája képviseli. E forráscsoport ismét csak a lehetőségek tágabbra vonása miatt lehet lényeges: ezek a nyelvi elemek ugyanis nemegyszer korábban lezajlott nyelvi változások nyomait őrzik.

A feldolgozott forrásanyag mellett az elméleti megalapozottság terén is igyekeztem új irányokba elmozdítani a hangtörténeti vizsgálatokat. A hangtörténet hagyományos és eredményes módszerei mellett a modern fonológiai és fonetikai kutatások egyes eredményeit is felhasználom a változási folyamatok pontosabb megértéséhez és bemutatásához. Fontosnak tartom azonban azt is hangsúlyozni, hogy munkám szándéka és jellege szerint is hangtörténeti természetű, s a fonológiai, illetve fonetikai aspektus csupán annyiban kerül benne előtérbe, amennyiben ez az adott hangváltozási folyamat alaposabb megismerését, felderítését szolgálja. Mindebből az is szükségszerűen adódik, hogy az egyes változási folyamatok hangtörténeti szakirodalmát minden esetben részletesen igyekszem feltárni, de egyúttal nem törekszem az esetlegesen kapcsolódó fonológiai és fonetikai szakirodalom átfogó (vagy akár csak szé-

leskörű) ismertetésére. Ez a szál tehát leginkább segédszempontként van jelen munkámban.

Elsőként a vizsgálatok elméleti megalapozását végzem el. Ennek keretében foglalkozom a fonotaktikai szerkezetnek a hangtörténeti változásokban betöltött indukáló szerepével, majd a magyar nyelv általános fonotaktikai jellemzőit mutatom be, külön egységet szentelve a nyelvi jólformáltság és az optimalitáselmélet kérdésének. Kitérek végül a magyar mássalhangzó-kapcsolatok fonetikai-fonológiai jellemzőire is.

A második fejezetben a vizsgálatok alapjául választott nyelvi anyag, azaz az ómagyar kori helynevek és a modern kori tájszavak hangtörténeti forrásértékét tárgyalom. Ugyanitt ismertetem a módszereket, illetve a vizsgált nyelvi anyag alapján felépített korpuszok, adatbázisok jellemzőt is.

A könyv gerincét alkotó legterjedelmesebb, harmadik fejezetben a fonotaktikai szerkezetet érintő hangváltozási folyamatokat részletezem sok szempontot figyelembe véve. Önálló alfejezetet szentelek a kétnyíltszótagos tendenciának, a hangátvetésnek, a tővégi magánhangzók eltűnésének, valamint az inetimologikus hangok problematikájának. Az egyes alfejezetekben kitérek a korábbi szakirodalom eredményeire, ezeket szembesítem az általam feldolgozott korpuszok alapján megfigyelt tanulságokkal. A változási folyamatokat tipológiai sajátosságaikkal együtt jellemzem, s emellett szólok a folyamatok kronológiai és területi jellemzőiről is. Ahol a változás hátterének, mozgatórugóinak felderítésében fonológiai okokkal is jó esélyekkel számolhatunk, ott ezekre minden esetben utalok.

1. Elméleti háttér

1.1. A fonotaktikai szerkezet mint a hangtörténeti változások mozgatórugója

1. A lexikális elemek (a köznevek és a tulajdonnevek) fonotaktikai szerkezetét érintő változási folyamatok minél szélesebb körű tisztázása érdekében a hangtörténeti vizsgálatoknak célszerű a fonológiai és fonetikai kutatások eredményeire is támaszkodniuk. A hangváltozások mozgatórugóit, lefolyásuk természetét úgy deríthetjük fel ugyanis pontosabban, ha ennek során a szavakat, neveket alkotó hangok fonetikai és fonológiai tulajdonságaira is tekintettel vagyunk.

A jellegénél fogva alapvetően hangtörténeti témájú munkám egyik kiinduló alapfeltevése ezzel összefüggésben tehát az, hogy a fonotaktikai mintázatok, azaz a magyar nyelvre jellemző fonotaktikai struktúra egyrészt alapvető befolyásoló szerepet játszhat a hangszerkezetet érintő változások működésében, lefolyásában, produktivitásában; másrészt pedig bizonyos esetekben korlátozhatja is azok megvalósulását.

A nyelvek különböző tiltásokat tartalmaznak arra vonatkozóan, hogy milyen hangalakúak lehetnek az adott nyelv szavai, az egyes fonémák milyen sorrendben, milyen elrendezési sémák szerint alkothatják a szavak hangtestét. A szavakat, szótagokat felépítő hangok ugyanis nem következhetnek egymás után teljesen szabadon: bizonyos hangkapcsolatok megvalósulnak (más terminológiával: engedélyezettek), mások nem léteznek (nem engedélyezettek) az adott nyelvben (Kálmán–Trón 2007: 97). Fonotaktikai mintázatokon azokat az elveket kell tehát értenünk, amelyek a hangsoron belül az elemek elrendeződését a kezdő és a végpont között meghatározzák (Kassai 1998: 136).

A fonotaktikai felépítést meghatározó tiltások az egyes nyelvekben, de egyazon nyelven belül is különböző erősségűek lehetnek. Gyakori jelenség például az, hogy a nyelvek nem engednek meg tetszőleges típusú és számú mássalhangzót egymás mellett. Ezzel van összefüggésben az, hogy a magyarban szó elején a mássalhangzó-torlódás csak igen speciális elrendezésekben fordulhat elő. Szavaink kezdődhetnek ugyan több mássalhangzóval, esetenként hárommal is, de három mássalhangzóból az első mindig *s* vagy *sz* kell, hogy legyen, a második *p, t* vagy *k,* a harmadik pedig csak a *r* lehet (Kálmán–Trón 2007: 97). A két mássalhangzóval kezdődő mintázatokra már jóval több korlát érvényes. A hely-

nevekre jellemző szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok kapcsolódási mintázataira vonatkozóan Kenyhercz Róbert mutatott be hasonló hangsorépítkezési jellegzetességeket (2013a: 185–190). Minderről és általában a szavainkban található mássalhangzó-kapcsolatok problematikájáról az 1.4. fejezetben szólok részletesebben.

A fonotaktikai szerkezet lehet okozója és befolyásolója a hangtörténeti változásoknak, illetőleg gátolhatja is azok lefolyását abban az esetben, ha a változás által újonnan létrejövő szavak hangszerkezete kevésbé lenne jólformált, mint a kiinduló alaké. Mindennek oka részint abban keresendő, hogy „a rendszerkapcsolatok sem a nyelvi változásokra ható egyetlen szint egymás közötti viszonylatában, sem az azokon belüli viszonylatokban nem azonos jellegűek: szorosabbak vagy lazábbak, jobban vagy kevésbé strukturált rendszert alkotnak. Ennek megfelelően a változási lehetőségek mennyisége és milyensége között is különbségek vannak mind a nyelvi változásra ható tényezők egymás közötti, mind egymáson belüli viszonylatában" (Benkő 1988: 97). A kétnyíltszótagos tendencia bemutatásakor Horger Antal például fontosnak tartotta megjegyezni azt, hogy vannak bizonyos lexémák, amelyek valamilyen oknál fogva nem kerültek a tendencia hatósugarába, pedig a szótagszerkezetük ezt megengedte volna: pl. *katona, hahota, kaloda, szapora, papiros, korona, háború, homorú, nyoszolya* (1942: 337). Az eredeti szótagszerkezetek megőrződése mögött részben föltehetően fonotaktikai tényezők húzódnak meg. A fonotaktikai mintázatok ugyanis a lexémák hangszerkezetét olyan módon is meghatározzák, hogy mely mássalhangzók és mely magánhangzók követhetik egymást az adott szóalakban, eleget téve ezzel a jólformáltsági kritériumoknak. Ha ugyanis a magánhangzó kiesése olyan mássalhangzó-kapcsolatot teremtene, amely a magyar nyelvben egyébként hiányzik, vagy egyáltalán nem is lehetséges, akkor ez a körülmény a változást megakadályozza. A magyarban egy morfémán belül szó belsejében például a *cs+r* szekvencia nem fordulhat elő (Rebrus–Trón 2002: 52): talán ezzel lehet összefüggésben az, hogy az olyan szavakból, mint *acsari, acsarog, acsurál* szintén nem esett ki a második nyílt szótag magánhangzója. (Meg kell azonban jegyeznem, hogy morfémahatáron persze akadnak ilyen alakok, pl. *Pécsre, ácsról* stb.) A Horger által idézett példák némelyike ugyanakkor nem feltétlenül ilyen jólformáltsági kritériumok miatt állt ellen a változásoknak, hiszen például a *homorú* > **homrú* módosulást ez nyilvánvalóan nem gátolhatta, minthogy vannak a szó belsejében *mr* hangkapcsolatot tartalmazó szavaink (pl. *kamra, Imre, Gyömrő*), és a régi helynévanyagban ott is találjuk a forrásainkban a *homorú*-ból alakult *Homrog* ~ *Homród* típusú névformákat; vö. pl. 1214/1550: *Humuroc* > 1322: *Humruk* (KMHsz. 1: 132), 1407: *Homrod* (Cs. 5: 96). Továbbá mivel a *pr* mássalhangzó-kapcsolatra szó belsejében ma is találunk példákat (pl. *paprika, szoprán* stb.), a *szapora, papiros* típusú szavakban sem fonológiai tiltások miatt nem esett ki a második nyílt szótag magánhangzója.

Összességében egyetérthetünk Kiss Jenővel abban, hogy a „nyelvi változás módját közvetlenül a rendszertani adottságok határozzák meg” (2011: 16), azt tehát, hogy milyen változások lehetségesek és milyenek nem, mindig a rendszerkapcsolatok szabályozzák. E szabályozók a nyelvi rendszer és működése síkján természetesen a nyelv rendszerkapcsolataival azonosak.

Mivel a fonotaktikai szerkezet működése szemmel láthatóan rendkívül szorosan összefügg a jólformáltsággal és az optimalitási elvekkel, ezeknek a kérdéseknek külön alfejezetet szentelek a későbbiekben.

Olyan tiltások, mint amilyeneket a fentiekben a magyar nyelv vonatkozásában néhány példán keresztül szemléltettem, valójában minden nyelvben megfigyelhetők, de az egyes nyelvekben természetesen más-más szabályok lehetnek korlátozó szerepűek. A hawaii nyelv szavai például csak nyílt szótagokból állhatnak (Kálmán–Trón 2007: 97).

A nyelvek ilyen módon tehát rendelkeznek lehetséges és engedélyezett, illetőleg nem lehetséges, s emiatt nem engedélyezett fonémakapcsolatokkal. A latin nyelvben például a szótagvégi obstruensek gyakoriak voltak, de a korai kasztíliaiban a szótagvégi mássalhangzók (kivéve a nazálisokat, a likvidákat és a *s*-t) megszűntek a különböző változások során. A mai spanyol nyelv meglehetősen sok latin gyökerű lexémát tartalmaz. A latin *lacte* ’tej’ például a spanyolban szabályos hangváltozásokon keresztül *leche* [leče]-re módosult. Ez a módosulás fonetikailag motivált hangváltozásként realizálódott, ugyanis a spanyolban egyetlen *kt* mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó alak sem maradt fenn, az említett hangtörténeti változás — a spanyol nyelv szótagszerkezetében bekövetkező változásoktól befolyásolva — kivétel nélkül minden ilyen elemet érintett (Hooper 1993: 46).

A fonotaktikai szerkezetről mint a hangtörténeti változások fő mozgatórugójáról e fejezet további részében csupán a magyar nyelv vonatkozásában szólok, s a további elméleti kérdésekre a későbbi alfejezetekben térek ki bővebben.

2. A nyelvi változások — bár eltérő intenzitással, de — rendszerint a nyelv minden szintjét érintik, ezért a nyelvek történetében időben előrehaladva a fonotaktikai mintázatok is változhatnak. A magyar nyelv szótagépítkezési mintázataiban is megfigyelhetünk elmozdulásokat az egyes nyelvtörténeti korszakokban, amelyek pedig a hangtörténeti változások típusaiban, illetve azok gyakoriságában ugyancsak módosulásokat okozhatnak.

A finnugrisztika a finnugor alapnyelvre az alábbi szótagszerkezeteket tartja elképzelhetőnek (a felsorolásban a feltehetően gyakoribbaktól haladok a ritkábbak felé): CVCV (fgr. **kota* > m. *ház,* fgr. **pälз* > m. *bél,* fgr. **säŋe* > m. *ég* fn., fgr. **piŋe* > m. *fog* fn.), CVCCV (fgr. **jorkз* > m. *jár,* fgr. *čeŋkз* > m. *csegely,* fgr. **ćзlkз* > m. *csillog,* fgr. **tuŋke* > m. *dug*), VCV (fgr. **alз* > m. *áld(d)*, VCCV (fgr. **amta* > m. *ad,* fgr. **arwa* > m. *áru*), CV (fgr. **ki* > m. *ki?,* fgr. **mu* > m. *más*), CVCCCV (fgr. **końćkз* > m. *hárs*), CVCVCV (fgr. **tarз-kз* > m. *daru,*

fgr. **šiŋe-re* > m. *egér*), V (ur. **o* ~ **u* > m. *a(z),* ur. **i* > m. *e(z)*) (E. Abaffy 2003: 115, Bakró-Nagy 1998: 235–236, 1999: 19–21, Bereczki 1996: 40, Honti 1997: 48, 1999: 18–22, 57–65, 118–120, Kassai 2000: 113, az alapnyelvi rekonstruált formákhoz lásd UEW.).

A finnugor alapnyelv leggyakoribb hangsorszerkezete minden valószínűség szerint tehát a CVCV és a CVCCV struktúra lehetett (Bakró-Nagy 1992: 36). Jellemző volt továbbá az is, hogy az alapnyelvi szavak magánhangzóra végződtek — a szótagzárlat tehát kitöltetlen volt —, illetve a szó elején csupán egy mássalhangzó állhatott (Nyirkos 1993: 29, Bereczki 1996: 40, Kassai 2000: 113).

A magyar hangtörténetírásban általánosan elterjedt vélekedés az, hogy a magyar nyelvben, illetőleg a finnugor nyelvekben ritka a szó eleji mássalhangzó-torlódás, s azt különféle módon igyekeznek elkerülni, ha ilyen struktúrájú szavak átvételére kerül sor: előtét- vagy bontóhang beiktatásával, a torlódó mássalhangzók egyikének kivetésével vagy a *β* esetében annak vokalizálódásával (Keszler 1969: 4–5, Bodnár 1991: 47, Nyirkos 1993: 93, Kenyhercz 2013a).

A finnugrisztika eredményeire és a fentiekre támaszkodva a finnugor alapnyelvi kikövetkeztetett tőmorfémákat zömmel két nagy csoportra oszthatjuk a szótagszerkezeti mintázatuk alapján: a két szótagosokra és az egy szótagosokra. A finnugor alapnyelvre kikövetkeztetett szavaknak közel a fele az első csoportba tartozik. A fogalomszavak csoportjában ritkán CVCVCV (vagy más három szótagú) típusra visszavezethető szavakat is találunk. A három szótagú szavak csoportjába mintegy 40 szó tartozik. Az alapnyelvre emellett jellemző volt a nyíltszótagúság is, amit a CVCV, CV, CVCVCV, VCV struktúrák mutatnak (Bereczki 1996: 40–41). Az egy szótagú tőmorfémák mind nyíltszótagúak voltak, CVC struktúra tehát az alapnyelvben nem képzelhető el. A két szótagú bázismorfémák első szótagja az esetek túlnyomó, majdnem háromnegyed részében szintén nyílt, zárt pedig csupán egynegyed része lehetett. A két szótagú tőszavak második szótagja szintén nyílt volt (Balázs 1967b: 9). Számos jel arra mutat, hogy az első szótagbeli nyíltság túlsúlya, mely a fentiek szerint a zártság ellenében mintegy 3:1 lehetett az alapnyelvben, az ősmagyar korban nem csökkent, sőt valószínűleg még tovább növekedett (Balázs 1967b: 11).

Zárt első szótagot a CVCCV, VCCV és CVCCCV szerkezetű alapnyelvi tőmorfémák szótagra bontása eredményez, így a feltehető alapnyelvi szótagtípusok a következők lehettek: V, CV, VC-, CVC-, CVCC- (Kassai 2000: 115).

A finnugor alapnyelvre kikövetkeztetett szótagszerkezeti típusok a következő nyelvtörténeti korszakokban aztán különböző változásokon mentek keresztül.

Az ősmagyar korban még nem észlelhetünk számottevő módosulást a szavak fonotaktikai szerkezetében, az akkor tájt nyelvünkbe beáramló jövevényszók ugyanis alapvetően nem módosították azokat (E. Abaffy 2003: 127). A finnugor alapnyelvre rekonstruált fonotaktikai struktúrák jórészt az ősmagyar kor elejére is érvényesek: a szavak kezdetén nem állhatott mássalhangzó-torlódás, a szó bel-

sejében szótaghatáron azonban gyakoriak lehettek a mássalhangzó-kapcsolatok, mégpedig olyanok, amelyek első elemeként likvidát *(árpa, borz, alma),* nazálist *(gyöngy, gyenge)* regisztrálhatunk. Az ilyen típusú mássalhangzók számos nyelvben — mivel képzésük közben a levegő áramlása folyamatos — szótagalkotók is lehetnek (Balázs 1967b: 13, Bereczki 1996: 35).

A tőszavakban hiátus nem fordult elő, s valamennyi szó magánhangzóra végződött. A szó- és képzővégi vokálissal együtt három, sőt ragozott formában több szótagúak is lehettek a szavak már az ősmagyar korban is: fgr. **repä-ćз* > ősm. **roβoszu* (mai *ravasz* 'róka'); ugor **ala-ma* > ősm. **ȧlumu* (mai *alom*) (E. Abaffy 2003: 115). A vándorlások korában a magyarral kapcsolatba kerülő, zömében törökségi nyelvekben sem volt példa szókezdő mássalhangzó-torlódásokra, ahogyan ez a huzamos nyelvi kontaktus a magánhangzók tekintetében sem állította olyan probléma elé a magyar nyelvközösséget, hogy a török jövevényszavakban számára ismeretlen hangokat kelljen visszaadnia. A török jövevényszavak szó végi alsó nyelvállású rövid magánhangzóit — minthogy azok az ősmagyar kor első felében zártabbá váltak, így szó végi *ȧ, e* a magyarban nem volt akkoriban — hosszú magánhangzós szóvéggel helyettesítették a magyar beszélők *(almá, kecské),* a mássalhangzóra végződő török szavak végére pedig legtöbbször analogikus tővégi vokális került (E. Abaffy 2003: 126).

Az a körülmény ugyanakkor, hogy bizonyos török jövevényszavak szó végi *-q, -k* és *-g* hangja eltérően fejlődött a magyarban (pl. tör. **inäk* > m. *ineγ* > *ünő,* de tör. **ariq* > m. **ȧruku* > *árok*), arra mutat, hogy az analogikus tővéghangzó beillesztése nem volt kivétel nélküli adaptációs jelenség. Ebben pedig akár más nyelvi hangsormintához való idomulás első jelét is felfedezhetjük. Talán nem független a jelenség attól, hogy a tővégi vokális ekkorra már veszített intenzitásából (felső nyelvállásúvá vált), noha eltűnése majd csak jóval később, az ómagyar korban következett be (Kassai 1999: 56–57, WOT. 1075).

Az ősmagyar kor hang- és szótagszerkezeti sajátosságai kapcsán érdemes a magyarral ez idő tájt érintkező törökségi nyelvek ilyen sajátosságait is tanulmányozni, ennek tanulságai ugyanis eredményesen hasznosíthatók a korszak és esetleg a korai ómagyar kor jelenségeinek vizsgálatában, elemzésében is. Ehhez — egy részletes vizsgálat keretében — áttanulmányoztam a WOT. adatait arra a kérdésre fókuszálva, hogy az ősmagyar kori török jövevényszavak török átadó alakjait milyen szótagszerkezeti típusok jellemezték. Ennek a lexémarendszer egy szűk szeletét alapul vevő analízisnek az eredményei azt a korábbi megfigyelést támasztották alá, hogy a szavak elején valóban nem találhatunk mássalhangzó-torlódást, a szavak belsejében viszont gyakoriak voltak a mássalhangzó-kapcsolatok. A leggyakoribb szerkezetek az elemzett lexikális elemek körében pedig — a gyakoriságuk sorrendjében — a CVCVC (pl. tör.[1] **barum* >

[1] A török nyelv megnevezés alatt itt és a továbbiakban is a nyugati ótörök nyelvet értem.

m. *barom,* tör. **belen* > m. *bölény,* tör. **korām* > m. *karám*), CVCCVC (pl. tör. **balvan* > m. *bálvány,* tör. **burčaγ* > m. *borsó,* tör. **ǰärmäk* > m. *gyermek*), CVC (pl. tör. **ǰom* > m. *gyom,* tör. **yās* > m. *jász,* tör. **kïn* ~ **kïyïn* > m. *kín*), VCVC (pl. tör. **ürük* > m. *örök,* tör. **eriγ* > m. *erő,* tör. *egen* > m. *igen*), CVCV (pl. tör. **čata* > m. *csata,* tör. **tïna* > m. *tinó,* tör. **ǰepi* > m. *gyep*), CVCCV struktúrák (pl. tör. **borsi* > m. *borz,* tör. **turma* > m. *torma,* tör. **serge* > m. *zerge*) voltak.

A honfoglalás után, az ómagyar korban a szótagszerkezeti minták megváltozásával összefüggő korábbi folyamatok felerősödtek, és újak is megkezdődtek. Ebben a korszakban olyan nyelvekkel (szláv, német, latin stb.) került érintkezésbe a magyar nyelvközösség, melyekben nemcsak számára kölcsönzött fonémákkal (*c, zs* stb.) találkozott, hanem a fonémák hangsorba szerveződése is elüthetett a magyarban megszokott szerkezetektől. Az ekkor átvett szavak hangalaki felépítése ezért nemritkán olyan feladat elé állította a beszélőket, amelyet sokáig — az ómagyar kor első századaiban — csak megfelelő átalakításokkal, a magyar fonotaktikai mintázatokhoz való igazítással tudtak megoldani. Az ősmagyarból örökölt fonotaktikai építkezés ugyanis — mint láttuk — a hangutánzó szavakon kívül nem ismerte a mássalhangzó-kapcsolattal induló szókezdeteket. Az ómagyar kor végére viszont — a nagyszámú jövevényszó hangszerkezeti mintája miatt — a *drága, grádics, flaska* típusú, mássalhangzó-torlódással kezdődő szavak elfogadottá váltak (Bárczi 1967: 135, E. Abaffy 2003: 348). Kenyhercz Róbert azt is kiemeli azonban, hogy a torlódást tartalmazó formák lényegében mind a mai napig kevésbé szokásosak a magánhangzóval kezdődő szavakhoz képest, mivel meglátása szerint „az, hogy valami lehetségessé válik a nyelvben, még nem jelenti azt, hogy rögtön át is alakítja annak egész karakterét" (2013a: 203). A mássalhangzó-torlódásos szótagmintákat idővel tehát a magyar nyelv befogadta, ezek a struktúrák a 16. századra fonotaktikailag produktívvá is váltak, amiről olyan belső keletkezésű hangutánzó szavaink tanúskodnak, mint például 1517: *prwchek* (EWUng. *prücsök*), 1527: *Ptrewſſzkeleonek* (EWUng. *prüszköl*) (Kenyhercz 2013a: 203).

A korai ómagyar korban jelentkező erős szláv nyelvi hatás eredményeként egy olyan szabályversengésről lehetett szó, amely során az egyik, finnugor gyökerekre visszamenő korlát tiltotta, ezáltal rosszulformáltnak minősítette, s így nagy valószínűséggel kitette a feloldási tendencia hatásának a torlódásos szókezdeteket; a másik, német, (új)latin, de főként szláv hatásra a fonotaxisunkhoz újonnan hozzáadódott mintázat viszont engedte, ezáltal jólformáltnak minősítette azokat (Kenyhercz 2007: 93–94). A feltehetően elég erős magyar–szláv kétnyelvűség járult hozzá ahhoz, hogy a jövevényszavak és a jövevénynevek révén egy új fonológiai minta is meghonosodjon, és az átvételek révén megjelent egy addig ismeretlen, elágazó szótagkezdeteket, azaz szó elején mássalhangzó-torlódást megengedő minta (i. h.). Ezt az olyan nevek illusztrálhatják, amelyekben egyáltalán nem adatolható a szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldására irá-

nyuló tendencia, mint például a Bars megyei *Dragunya* pataknévben, amely egy 1228-as oklevélben is már *Draguna* formában szerepel (Gy. 1: 469), akárcsak a Baranya megyei *Breznica,* amely egy +1228/1423-as oklevél szerint a régiségben is *Breznicha,* azaz torlódásos alakban fordult elő (Gy. 1: 274). Akad olyan név, mint az erdélyi Fehér megyei *Krakkó,* amely alakulásában ugyan már kimutatható némi ingadozás, de benne a változás során a torlódásos forma kerekedett felül. Ez a név ugyanis egy 1225/1296–1301-ből való oklevélben *Karako,* de egy 1291-es datálásúban a mai torlódásos formát tükröző *Crakow* alakban található meg (Gy. 2: 169–170) (vö. ehhez még Kenyhercz 2007: 90).

Az új fonotaktikai mintázat meghonosodásának eredményeként egyes szakemberek szerint napjainkban már csak nyelvjárások szintjén lelhető fel nyomokban a torlódások megszüntetésére irányuló törekvés. „Egyfajta »nyelvi akklimatizálódásnak« is tekinthető a mássalhangzó-torlódások tudomásul vétele, azaz hogy kiejtésük már nem okoz gondot a magyar nyelvű felnőtt beszélők döntő többségének" (Bodnár 1991: 47). Kenyhercz Róbert is hasonló, nyelvtörténetileg megalapozott megfigyelést tesz, de némileg árnyaltabban fogalmaz e jelenség kapcsán: időben előrehaladva kétségkívül fokozatosan gyengült az a tendencia, ami a jövevényszavak útján a magyarba kerülő szó eleji mássalhangzó-kapcsolatokat megszüntette. Egyes nyelvjárásokban azonban — emeli ki ő is — még újabb jövevényszavak esetében is megfigyelhető a köznyelvitől eltérő formát eredményező feloldásra való törekvés, vö. például *drót ~ dërót, dirót; krumpli ~ kolompri, kurompi; krajcár ~ karicár; traktor ~ täräktor* (2013a: 203).

Vennemann elmélete alapján elsősorban azok a szerkezetek vannak kitéve a változásnak, amelyek valamilyen szempontból rosszulformáltak (1988: 2). A szótagszerkezetek módosulásaira, átrendeződésére vonatkoztatva ez úgy fogalmazható meg, hogy azok a szótagszerkezetek változékonyabbak, amelyek kevésbé felelnek meg a jólformáltsági kritériumoknak, mintázatoknak. Jólformáltnak pedig azt a szógszerkezetet nevezzük, amely fonémák fonológiailag megengedhető kapcsolódásaiból építkezik. Azt, hogy egy-egy nyelvben az elemeknek milyen kombinációi engedhetők meg és melyek nem, a fonotaktikai mintázatok írják elő (Bakró-Nagy 1992: 35). A finnugor alapnyelvből örökölt és az ősmagyar korban e téren nemigen módosult szótagszerkezeti mintázatok alapján ezért érthető, hogy a torlódást tartalmazó lexémák az első időkben egy erőteljes jólformáltságra törekvő tendenciának, a szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldására irányuló különböző korlátok működésének voltak kitéve (Kenyhercz 2007: 90). Általánosítva ez azt jelenti, hogy a beszélők igyekeznek a fonémák hangsorba szerveződésének megszokott, jól ismert mintázatait megtartani, s az ennek ellentmondó hangkapcsolatokat a szokásossá alakítani (E. Abaffy 2003: 111). Az új szótagszerkezeti minták begyakorlottsága, gyakorisága azonban ezen a téren elmozdulásokat idézhet elő. A jólformáltságról mint fontos rendszertani alapelvről az 1.3. alfejezetben bővebben is szólok.

A szókezdő mássalhangzó-torlódás mellett az ómagyar korban új fonotaktikai helyzetként tűnt fel továbbá a mássalhangzós szóvég, amely a szó végi vokálisok eltűnésének következtében jött létre. A finnugor alapnyelvi szótagtípusok már említett sorrendje a véghangzók eltűnéséig fennállhatott, amikor azonban a csonkatövek használata elterjedt, a két első helyet a CVC *(hal, szem),* valamint a VC *(ad, ér)* típus foglalta el, mivel az elsődleges CVCV és VCV típusú tőmorfémák véghangzója eltűnt. Így az alaptípusok végeredményben megmaradtak, de melléjük újak is keletkeztek, s az újonnan keletkezett típusok közül — a korábbi időszak legáltalánosabb CVCV struktúrája helyett — nyilván a belőle lett CVC *(hal, szem, tol, var)* típus lépett elő az első helyre (Balázs 1967b: 33).

Egy hangváltozási folyamat eredményezett új típusú szerkezetet továbbá a magánhangzók előfordulásában is. A finnugor alapnyelvi fonotaktikai rendszer nem ismerte a szó belseji VV kapcsolatot, s e téren — ismereteink szerint — az ősmagyar kor sem hozott változást. Az ómagyar kor folyamán azonban a β és γ intervokalikus helyzetben való kiesésének következtében jöhetett létre a magyar nyelvben, vagy kerülhetett át ide jövevényszavakkal szó belseji hiátus. A nyelvhasználat ugyanakkor ezt is igyekezett — minthogy nem illeszkedett a magyar nyelv hangsorépítkezési mintái közé — különböző módokon megszüntetni (Bárczi 1958a: 99–102, E. Abaffy 2003: 333, 348).

Az ómagyar kor végére kialakult szótagépítkezési mintázatok jórészt ma is érvényesek, bennük nagyobb fokú átalakulásokat nem igazán tapasztalhatunk. Ezt a megfigyelést az alábbi jelenségekkel támaszthatjuk alá.

Az a körülmény, amely szerint néhány száz éve az újabb jövevényszavakba már nem toldódik be inetimologikus magánhangzó, valamint nem esik ki mássalhangzó a mássalhangzó-torlódással kezdődő szavakból, mutatja, hogy a magyar nyelv rendszerében immár semmi nincs, ami tiltaná a szókezdő mássalhangzó-csoportokat (Siptár 1998: 360–361, vö. Papp 1966: 150).

Az ómagyar kor végére kialakuló mássalhangzós szóvégre vonatkozó megengedés ma is érvényes, hiszen mássalhangzóra végződő szavakat szép számmal találunk a nyelvünkben: VCCVC alakzatot mutatnak például az *abrak, egres, özvegy, üzlet, ezred, angol, elnök, erszény* stb. szavak.

Szavak belsejében továbbra is követhetik egymást mássalhangzók, CVCCV mintázatot az olyan mai magyar nyelvi szavakban láthatunk, mint például *kapta, lepke, lépcső, szoknya, kesztyű, disznó, tompa* stb.; VCCV szerkezetűek például az *ipse, apró, akna, akta, eszme, ostya, enyhe, olcsó* stb. szavak. A CVCCCV mintázat az előző típusokhoz képest ritkábban jelentkezik, többek között a *bejgli, dzsentri, kontra* stb. szavakat említhetjük rá példaként (Törkenczy 1994: 368–369).

3. A fentiek összegzéseként azt kell hangsúlyoznunk, hogy a szavak fonotaktikai felépítése az ómagyar kor végére igen nagy változásokon ment át: idegen nyelvi hatásra megjelent, majd meghonosodott a szókezdő mássalhangzó-kapcsolat. Részben a magyar nyelvben bekövetkező hangváltozások, részben pedig

jövevényszavak által a szó belseji hiátusos helyzet, azaz a magánhangzók érintkezése is része lett a szótagszerkezeti mintáknak (E. Abaffy 2003: 349).

A lényegében a 16. század közepére kialakult mintázatok az elkövetkező időszakokban aztán egyre inkább megszilárdultak, begyakorlottá váltak, s az újabb nyelvtörténeti korszakokban e téren már nem tapasztalunk nagy fokú elmozdulásokat. Mindez azt is jelenti egyúttal, hogy a mai magyar nyelvben jórészt az ómagyar kor végére kialakult szótagépítkezési mintázatokat tekinthetjük érvényesnek.

A következő alfejezetekben e nyelvtörténeti folyamatok fonológiai-fonetikai hátterére rávilágítva azokat a fonológiai kulcsfogalmakat és jelenségeket mutatom be, amelyek figyelembevétele a hangtörténeti változások feltárásában megítélésem szerint elengedhetetlen. Ezek némelyikét szükségszerűen az eddigiekben is érintettük már, de összefoglaló, együttes tárgyalásukat feltétlenül indokoltnak gondolom.

1.2. A magyar nyelv általános fonotaktikai jellemzői

1. Annak érdekében, hogy a szavak hangszerkezetét módosító nyelvtörténeti változásokat a modern fonológiai és fonetikai eredmények bevonásával együtt vizsgálhassuk, mindenekelőtt tisztáznunk kell a magyar nyelvre jellemző fonotaktikai szerkezetek ismérveit.

Az előző alfejezetben erre vonatkozóan jó néhány megjegyzést már tettem, de ott inkább a szótagépítkezés mintáiban tapasztalható elmozdulásokra voltam figyelemmel, s a gondolatmenet vezérfonalaként az egyes nyelvtörténeti korszakok szerinti áttekintést választottam. Az itt következő kifejtés általános képet igyekszik adni — a korábbi ismereteket is összegezve — a mai magyar nyelvre jellemző fonotaktikai sajátosságokról.

Amikor azonban egy konkrét nyelv fonotaktikai jellemzőiről szólunk, nem tehetjük ezt meg anélkül, hogy bizonyos fonológiai alapfogalmakat ne tisztáznánk, ezért a következőkben ezekre röviden ugyancsak kitérek.

2. A magyar szótagokat két nagy összetevő alkotja: a szótagkezdet és a rím. A rím további két részből tevődik össze: a szótagmagból és a szótagzárlatból (Siptár 1998: 356–360).

2.1. A magyarban a szótagkezdet lehet üres, nem elágazó és elágazó. A szótagkezdetet akkor tekinthetjük üresnek, ha magánhangzóval kezdődik. Nem elágazó abban az esetben, ha egy mássalhangzó áll a szótag elején. Elágazónak nevezzük a szótagkezdetet viszont akkor, ha két vagy több mássalhangzóból álló mássalhangzó-kapcsolatot regisztrálunk a szótag elején (Törkenczy 1994: 278).

Nem elágazó szótagkezdeti pozícióban bármely mássalhangzó-fonéma szisztematikusan előfordulhat. Más szóval: nincs olyan mássalhangzó + magánhangzó kombináció, ami ne felelne meg a hangsorépítkezési mintázatoknak. Véletlen-

szerű hiányok persze akadnak, például nem kezdődik szó **tya-* vagy **tyi* kapcsolattal, mivel csak a *tyúk* és származékai kezdődnek *ty*-vel. Ugyanakkor szó belsejében a *ty* bármelyik magánhangzó előtt állhat *(a-tya, du-tyi),* vagyis ezek a szótagok nem lehetetlenek, csak éppen szó elején nem fordulnak elő (Törkenczy 1994: 278).

A magyarban a szó elején lévő elágazó szótagkezdeteket vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy bizonyos mássalhangzó-kapcsolat kombinációk lehetségesek, míg mások nem azok (Siptár 1998: 366). A szavak elején két- vagy háromelemű mássalhangzó-kapcsolatok fordulhatnak elő (Törkenczy 1994: 279). Két mássalhangzó kapcsolatát találjuk meg az olyan szavakban, mint például *pszichológus, plakát, prém, tréfa, kvarc, klór, blúz, bronz, drukkol, gladiátor, fjord, sztyepp, szmog, szláv, svéd, smink* stb. Három mássalhangzót tartalmazó kombinációkkal kezdődnek az olyan szavak, mint például *strófa, stréber, sprőd, sztrájk* stb. (Törkenczy 1994: 280–281).

2.2. A rím ugyancsak lehet nem elágazó, ha csak a szótagmagot tartalmazza (pl. *a, ő*), és elágazó (pl. *az, őz, arc, érc*), amennyiben szótagmag és zárlat egyaránt megtalálható benne (Siptár 1998: 358). A szótagmag a szótag közepén található, és kitöltése mindig kötelező, tehát nem hiányozhat a szótagból. A magyarban a szótagmagot magánhangzó alkotja (Siptár 1998: 356). A szavak hangsorában szereplő magánhangzók közül mindegyik külön szótagba kerül, a magánhangzó-kapcsolatok tagjai között tehát szótaghatár húzódik, például: *ka-la-uz* (Siptár 1998: 364).

A szótagkezdethez hasonlóan a szótagzárlat is lehet elágazó és nem elágazó. Nem elágazó szótagzárlatban bármelyik mássalhangzó állhat, hasonlóan a nem elágazó szótagkezdethez. Az elágazó szótagzárlatra már különféle megszorítások érvényesek (Siptár 1998: 368), de erre majd — a probléma összetettsége miatt — külön, az 1.4. alfejezetben térek ki részletesen.

3. Az egyes szótagokat szótagsorokká fűzve további szótagépítkezési mintázatokat fedezhetünk fel. Nem igaz ugyanis az, hogy két tetszőleges, egyenként jól felépített szótagot egymás után téve biztosan jó szótagkapcsolatot kapunk. Például a *kapta, sapka, kapca* mellett nincs **katpa, *sakpa, *kacpa,* pedig a *kat, sak, kac* és a *pa* egyenként eleget tesznek a feltételeknek (pl. *la-kat, si-sak, ku-kac, lám-pa*). Miután egy szótag kétféleképpen kezdődhet: magánhangzóval és mássalhangzóval, továbbá kétféleképpen is végződhet: magánhangzóval és mássalhangzóval, szótaghatáron elvileg négyféle helyzet alakulhat ki: VV, VC, CV, CC (Siptár 1998: 372). A magyar nyelvben a nyílt és a zárt szótag is jólformált, és mindkét típusban előfordulhatnak rövid és hosszú magánhangzók, illetve bármilyen minőségű mássalhangzók is (Törkenczy 1994: 346).

A magyar nyelvben a különböző fonotaktikai mintázatok mellett működésük szerint kétféle szótagépítkezési korlátot, illetve feltételt különböztethetünk meg. A pozitív szótagépítkezési minták azt fejezik ki, hogy bizonyos szegmentum(tí-

pus)ok — illetve azok kombinációi — előfordulhatnak valamely pozícióban a szótagon belül. Formálisan ezek a mintázatok jólformáltsági sémák, vagyis azt adják meg, hogy valami lehetséges. A másik típust a negatív szótagépítkezési mintázatok jelentik. Ezek azonban tulajdonképpen nem sémák, hanem szűrők, melyek a sémák által megengedett kombinációkból zárhatnak ki bizonyosakat (Törkenczy 1994: 277). A nyelvi jólformáltsággal speciálisan a magyar nyelvre vonatkozóan az 1.3. alfejezetben foglalkozom majd.

A magyar nyelvben az egyes szófaji kategóriák fonotaktikai mintázatai egymástól eltérőek lehetnek. Rebrus Péter és Trón Viktor vizsgálatában összehasonlította a köznevek és a helynevek fonotaktikai felépítését is, s rámutatott arra, hogy egymástól eltérő mintázatokat láthatunk e két kategória elemeiben. Köznevek végén például állhatnak olyan zöngétlen hangokból álló mássalhangzó-kapcsolatok, amelyek helynevekben nem, pl. nem-koronális obstruens + dentális zárhang *(kt, pt, ft)* vagy nem-koronális zárhang + dentális réshang *(ksz, psz)*. Köznevek végén csak a *s* fordul elő obstruens után: pl. *taps*. Helynevek végén azonban mind a *s,* mind a *cs* előfordul, azonban kizárólag *k* után: pl. *Paks, Szakcs*. Zöngétlen réshang + zárhang kapcsolatokra vonatkozóan megállapították, hogy minden olyan szekvencia lehetséges a helynevekben, amelyben nem szerepel labiális hang. Így a *ft* nem, a *sk* viszont állhat helynevek végén: pl. *Visk*. A *ft* kapcsolatot csak köznevek végén találjuk meg: pl. *szaft.* Mindkettőben előfordul a *st:* pl. *test, Pest,* a *szt:* pl. *haraszt, Geszt* és a *szk:* pl. *maszk, Deszk* (2002: 40–41).

Kassai Ilona a magyar fonológiai szótagtípusokra összefoglalóan az alábbi jellemzőket tartja érvényesnek. Egy magánhangzó önmagában is alkothat szótagot, egy mássalhangzó viszont nem. Több magánhangzó több külön szótagot alkot, több mássalhangzó azonban előfordulhat ugyanazon szótagon belül. Minimálisan egy szótag képvisel egy szót, maximálisan 9 szótag, az átlagos szótagszám pedig 2 (1981: 85).

A fenti elméleti kérdések és alapfogalmak tisztázását azért láttam szükségesnek, mert a szótagszerkezetet módosító hangtörténeti változások működését erőteljesen befolyásolhatja a szavak kiinduló fonotaktikai szótagépítkezése, s nemcsak abban a tekintetben, hogy milyen hangsorok milyen változásokhoz szolgáltatnak kiindulópontot, hanem olyan értelemben is, hogy a változási következmény rendre igazodik (noha nem kizárólagosan) a nyelv alapvető fonotaktikai mintázataihoz. E fonotaktikai minták között foglalnak el kitüntetett helyet az ún. jólformáltsági kritériumok, minták, ezekről szólok a továbbiakban.

1.3. A nyelvi jólformáltság és az optimalitáselmélet

1. A nyelvi jólformáltság és az optimalitáselmélet kapcsolata érintőlegesen már a korábbi alfejezetekben is felmerült. A fonotaktikai szerkezet kapcsán szóltam arról, hogy a fonológiai jólformáltságot lényegében a fonotaktikai mintázatok, illetve megszorítások határozzák meg. A szó fonológiai jólformáltsága

ugyanis alapvetően attól függ, hogy a szót alkotó szegmentumsorozat, azaz a szót felépítő szegmentumok kombinációja jólformált-e (Törkenczy 1994: 273). Ebben az alfejezetben a jólformáltság és az optimalitáselmélet fogalmát igyekszem alapos kifejtéssel körüljárni, valamint arra keresem a választ, miként hasznosíthatók mindezek egy alapvetően hangtörténeti jellegű munkában.

2. A jólformáltsági kritériumok — ahogyan korábban már láthattuk — kiterjednek az egyes nyelvek fonotaktikai felépítésére, meghatározzák, hogy mely szótagépítkezési mintázatok lehetnek érvényesek a különféle nyelvekben. Mindezek mellett arra is befolyással vannak, hogy a szavakban egymás mellé kerülő mássalhangzó-kapcsolatok mely hangokból épülhetnek fel.

2.1. Ezeket a kombinációkat egy képzeletbeli skálán elhelyezve azt láthatjuk, hogy vannak gyakori és ritka kapcsolatok. A skála két végpontját egyrészt a jólformált és gyakran előforduló, másrészt pedig a végzetesen rosszulformált, tehát fonológiai okok miatt nem létező alakok jelentik. Ennek értelmében minél gyakoribb egy mássalhangzó-kapcsolat, annál inkább a jólformált, és minél ritkább, annál inkább a rosszulformált végponthoz húz.

Törkenczy Miklós szerint végzetes fonológiai rosszulformáltsággal állunk szemben akkor, ha a szegmentumoknak valamely sorozata hiányzik egy nyelvből, s ez a hiány rendszerszerű, és fonológiai okokra vezethető vissza. Azért hiányzik tehát az adott szekvencia, mert létezésével megsértene valamilyen aktív fonológiai megszorítást. A végzetes fonológiai rosszulformáltságra tulajdonképpen minden nyelvben akad példa, a magyarban például a *tk* és *tp* szekvenciákat különböző környezetben megvizsgálva azt láthatjuk, hogy a *tk* intervokalikus megjelenésén kívül (például *atka*) tőszavakban minden más szekvencia végzetesen rosszulformált. A magyarban tőszavakban nem léteznek a **rtk, *rtp, *ntk, *ntp, *tkr, *tpr, *tp* szekvenciák.[2]

Minden nyelvben vannak fonológiailag rosszul formált szavak, amelyek azonban viszonylag ritkák, a magyarban például ilyen az *angström* (az egyetlen szó, amely öttagú mássalhangzó-kapcsolatot tartalmaz), illetve a *fájl,* amelyben kivételként fordul elő a szó végi *jl* kapcsolat. Számunkra fontos tanulság tehát mindebből az, hogy a fonotaktikai jól- és rosszulformáltság nem azonos a szóalakként előforduló és nem előforduló fogalompárral. Minden lehetséges szót meghatározó fonotaktikai megszorítás vagy a minimális szóra vonatkozó feltétel eredményezhet végzetes fonológiai rosszulformáltságot (Rebrus–Trón 2002:

[2] Ez a megállapítás csak a tőszavakra igaz, szavak és morfémák határán előfordulhatnak ilyen kombinációk, pl. *pártpolitika, csoportkép, csontképző, Szentpétervár, jelentkezik.* Azonban Törkenczy felhívja a figyelmet arra, hogy az ilyen típusú elemzések szempontjából a polimorfemikus kapcsolatok nem lényegesek, pontosabban „nem mondanak semmit a szótagok peremei között érvényesülő fonotaktikai törvényszerűségekről," hiszen nem fonotaktikai okai vannak annak, hogy milyen fonémák kerülnek egymás mellé (1994: 364).

35, Törkenczy 2001: 274–275). A jólformált és a rosszulformált szekvenciák közötti eltérés tehát sok esetben egyszerűen azok gyakoriságán múlik.

2.2. A jólformáltsággal kapcsolatban meg kell említenünk egy fontos szabályszerűséget, a fonológiai szakirodalomban szonoritási hierarchiának nevezett jelenséget. A mássalhangzó-kapcsolatok mintázatai nagyban függenek attól az univerzális sémától, amely a szótagok felépítésében játszik szerepet. A különféle hangok szonoritása a következő skála szerint adható meg (a legkisebb szonoritástól haladva a legerősebb felé); zárhangok, affrikáták < réshangok < nazálisok < *v* < *l* < *r* < *j* (Törkenczy 1994: 276). A szonoritás a szegmentumok lényeges fonológiai tulajdonsága, amely a szótagon belül a szótagperemtől a szótagmag felé haladva nő, s onnan kifelé csökken. A szótagmagban ezért a leghangzósabb elemeket találhatjuk, azaz a magánhangzókat (Törkenczy 1994: 276).

A szonoritás azonban nemcsak a szótagon belül érvényesül, a szótagillesztésben is fontos szerepet játszik, így szótaghatárokon is érzékelhetjük a hatását. A szótagok egymáshoz illesztését a szótagfűzési szabályok irányítják, ezek között pedig ott találjuk azt a szótagfűzési szabályt, amely a szótagokat a bennük található hangok hangzóssága, azaz szonoritása alapján illeszti egymáshoz, különös tekintettel az így érintkező mássalhangzókra. A szakirodalom nem használ külön kifejezést erre a jelenségre, egyszerűen besorolja a szótagfűzési szabályok csoportjába (lásd ehhez például Törkenczy 1994: 363–366). Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy ez a típusú szótagillesztés a szonoritási hierarchián alapul, hasonlóan a szonoritási sorbarendezéshez. De míg a szonoritási sorbarendezés az elemek optimális elrendeződését teremti meg, addig a szonoritási szótagillesztés speciálisan az egymással érintkező szótagok optimalitásáért felelős. Ezért a továbbiakban a szótaghatáron érvényesülő hangzóssági különbségekből eredő szótagfűzési jelenséget szonoritási szótagillesztésnek nevezem.

Ez egyben fontos jólformáltsági kritérium is, mert hátrányosnak minősíti azokat a szótaghatáron kialakuló mássalhangzó-kapcsolatokat, melyek tagjai között nincs (vagy minimális a) szonoritási különbség. Ennek értelmében jólformáltnak minősül például a *bl (ablak), br (abrak), gn (bognár)* és a *gl (nyegle), gr (egres)* kapcsolat, de hátrányosnak tekinthető többek között a *lf (csalfa)* kombináció (Törkenczy 1994: 361–363, 373–374). A nyelvi jólformáltság jelentős mértékben összefügg azzal, hogy a mássalhangzó-kapcsolatok mely hangokból épülnek fel, s az is lényeges körülmény, hogy az így létrejövő kombinációk a szó elején, a szó belsejében, illetve a szavak végén helyezkednek-e el. E problematikára, azaz a magyar nyelvben lehetséges mássalhangzó-kapcsolatokra az 1.4. alfejezetben még részletezően is visszatérek.

3. Ahogyan említettem, minden nyelvben vannak fonotaktikailag jól- és rosszulformált szavak. Arra a kérdésre, hogy miként lehetséges ez, az optimalitáselmélet keretében találhatunk választ.

Az optimalitáselmélet az 1990-es években először mint fonológiai elmélet került be a nyelvészetbe Alan Prince és Paul Smolensky révén (Prince–Smolensky 1993), az elméletet azonban hamarosan a nyelvtudomány más területein is alkalmazni kezdték. Az optimalitáselmélet olyan formális elgondoláson alapszik, amely empirikus adatokból kiindulva keresi az emberi nyelvek univerzális jellemzőit (Rebrus 2001: 77).

Az optimalitáselmélet nyelvtani szabály helyett a jólformált alakokat meghatározó feltételeket (korlátokat) tekinti központi fogalomnak, valamint olyan elemzési keretet ad, amelyben ezek a feltételek (korlátok) egymásnak ellentmondhatnak, így a megjelenő alakokban ezeknek a feltételeknek egy része nem teljesül (azaz ezek az alakok bizonyos korlátokat áthágnak) (Rebrus 2001: 77, Kálmán–Trón 2007: 143). A korlátok áthághatósága azt jelenti, hogy ha egy alak áthág egy korlátot, az még nem feltétlenül vonja maga után azt, hogy az adott alak nem jön létre. A nyelvben tehát létezhetnek bizonyos alakok attól függetlenül, hogy nem annyira jólformáltak, mint azok, amelyek eleget tesznek a kérdéses feltételnek (Rebrus 2001: 82). Siptár Péter szerint a korlátok áthághatóságán túl az is igaz továbbá, hogy nincsenek tökéletes kimeneti alakok, hiszen minden valóságos felszíni alak áthág legalább egy korlátot. Ennélfogva a grammatika valójában legfeljebb az optimális kimeneti jelölt kiválasztására törekedhet, a tökéletesség mindig szükségszerűen elérhetetlen (Siptár–Szentgyörgyi 2013: 2).

Felmerülhet a kérdés, hogy ebben az esetben az elmélet hogyan képes a lehetséges („grammatikus") és nem lehetséges („agrammatikus") alakok között különbséget tenni. A válasz abban a megfigyelésben rejlik, hogy a korlátok sokféle kikötést tesznek az alakokra, ezek a kikötések az adott alakokban viszont konfliktusba kerülhetnek. Több, egymásnak ellentmondó korlát esetén nem biztos, hogy lesz olyan alak, amelyre minden korlát teljesül. Ekkor a felszíni („grammatikus") alak egyes korlátokat áthág, másokat nem; a többi („agrammatikus") alak viszont más korlátokat hág át és ismét másokat nem. Az összes létrehozható alak összehasonlításával választjuk ki a létező („grammatikus") alakokat. Ez az alak az ún. optimális alak, a kiválasztás folyamata pedig az optimális kiértékelés (Siptár–Szentgyörgyi 2013: 2–3).

Bakró-Nagy Marianne szerint az optimalizáció jellege nyelvenként lehet más és más. Ez a gondolat minden további nélkül elfogadhatónak tűnik, már ha csupán arra az egyszerű tényre gondolunk, hogy azonos vagy nagyon hasonló hangrendszerrel rendelkező nyelvek vagy nyelvi változatok is más és más fonotaktikai tulajdonságokat mutathatnak. Ebből adódik, hogy ami az egyik nyelvben vagy nyelvváltozatban optimális elrendeződésnek bizonyul, az egy másikban nem az (2006: 15–16).

A nyelvek közötti különbségek e tekintetben úgy ragadhatók meg, hogy a különböző nyelvek más stratégiát választanak arra, hogy mely korlátok figye-

lembevételét tekintik elsődlegesebbnek más korlátok rovására. Ezt az optimalitáselmélet a korlátok rangsorolásával modellezi: „egy adott nyelvben a korlátok között elsőbbségi (dominancia-) viszonyokat tételez fel. Amely alakok a legkevésbé hágják át a legdominánsabb korlátot, azok a korlát alapján a legharmonikusabbak lesznek. Ha egy ilyen alak van, az lesz az optimális alak. Ha több ilyen alak van, akkor a következő korlátok szempontjából is ki kell őket értékelni. Egyes esetekben előfordulhat, hogy az optimális alak áthágja a legdominánsabb korlátot. Ez csak akkor következhet be, ha minden alak megsérti ezt, ebben az esetben egy lejjebb rangsorolt korlát áthágása dönt. Nem a korlátáthágások összege számít, hanem az, hogy a domináns korlátot melyik alak hágja át" (Rebrus 2001: 82–83). Rebrus Péter írásában az optimalitáselmélet keretében vizsgálta többek között a magyar múlt idő *-tt* jelével ellátott igéket aszerint, hogy járul-e hozzájuk magánhangzó vagy sem (2001: 80–81).

4. Sinkovics Balázs és Zsigri Gyula optimalitáselméleti szempontból elemezték a *h* hang változásának egyes stádiumait. Elemzésükkel bemutatták, hogy az optimalitáselmélet a nyelvi változatosság és a nyelvi változás modellálására egyaránt alkalmasnak látszik. Meglátásuk szerint a megszorítások nemcsak nyelvenként, hanem egy nyelven belül szókincsrétegenként is különböznek egymástól. Ez a jelenség egy szó különböző alakváltozatain is szemléltethető. Sinkovics és Zsigri a 'rovar' jelentésű *méh* szó különböző változatait vizsgálta. Rámutattak, hogy más-más korlátok érvényesek a Dunántúl középső és nyugati felén *méhe,* az Alföld középső részén *méhecske,* a Dél-Dunántúlon és a romániai területeken *méh* alakban ismert formákra (2006: 140, 143). Sinkovics és Zsigri a nyelvi változatosság vizsgálata mellett a nyelvi változást is megkísérelte optimalitáselméleti keretbe helyezni a *h* hangtörténeti változásaival, főként annak újrahangosodásával kapcsolatban. A 19. századi munkákban olyan szavaknak is olvashatunk *h* nélküli ejtéséről, amelyekben ma már nem némulhat el a *h.* Erre a korszakra olyan megszorításokat feltételezhetünk, amelyek tiltották a szótag végi *[h], [χ]* vagy *[χ́]* hangokat, nem engedélyezték a másodlagosan bekerülő magánhangzókat, illetve a szó végi *h* elnémulását. A korlátok közötti hierarchiában első helyen a szótag végi *h*-ra vonatkozó jólformáltsági megszorítás állhatott, azt követte a hozzáadást tiltó korlát, majd a törlést tiltó korlát következhetett. Ezért lehet optimális alak a *céØ,* amely csak a harmadik legdominánsabb korlátot hágja át, és ezért esik ki a rostán a *céχ* alak, amely már a legelső jólformáltsági megszorítás rostáján fennakad (2006: 141).

Azt emelhetjük tehát ki, hogy az egyes nyelvtörténeti korszakokban nemcsak a fonotaktikai szerkezet változhat — ahogyan ezt például a legelső alfejezetben láthattuk —, hanem a jólformáltsági korlátok is módosulhatnak. A *h* újrahangosodásának hátterében a fentiek alapján például a különféle megszorítások változása és az újonnan keletkező fonotaktikai feltételek alkalmazása, valamint a korlátok közötti dominanciaviszony változása állhat.

Úgy vélem, hogy a vizsgálatom középpontjában álló, a hangszerkezetet megváltoztató fonotaktikai változások hátterében is hasonló korlátok húzódhatnak meg, amelyeknek magyarázatát egyrészről az optimalitáselmélet segítségével kísérelhetjük meg megadni. Ilyesféle korlátként működhetett a szó eleji mássalhangzó-torlódásokat tiltó fonotaktikai mintázat is, amely az ómagyar kor elején minden bizonnyal domináns feltétel lehetett, aminek következtében a nyelvünkbe áramló jövevényszavakban feloldódott a szó eleji mássalhangzó-torlódás. Ez a feltétel aztán idővel hátrébb került a dominancia által felállított sorrendben, köszönhetően annak, hogy a 16. századra meghonosodott és produktívvá vált a szó eleji mássalhangzó-torlódásokat megengedő feltétel. Mindazonáltal működése nem szűnt meg teljesen, ezt bizonyítják azok a — mai nyelvjárásokban fellelhető — alakok, amelyek a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldását mutatják.

Természetesen az optimalitási feltételek és a hozzájuk kapcsolódó dominanciaviszonyok változása sem történhetett meg egyik pillanatról a másikra, hasonlóan a hangtörténeti változásokhoz. Számolnunk kell egy olyan időszakkal, amelyben „vetélkedtek" egymással a különféle feltételek, s ennek megfelelően a változások következtében kialakult és a változások előtt használt kiindulási alakok is váltakozást mutatnak.

5. A hangtörténeti változások működése közben — mint minden nyelvi változás alkalmával — a változási előzmény és következmény szinkrón variációként, azaz archaizmus és neologizmus viszonyként egy ideig párhuzamosan lehet használatban, majd többnyire az egyik válik általános használatúvá, a másik pedig kiszorul a nyelvből (vagy más nyelvhasználati szintre kerül) (Benkő 1998a: 182). Azt pedig, hogy egy-egy hangalaki variáció közül például melyik szerkezet számít a kommunikáció szempontjából előnyösebbnek, egyértelműen és főképpen a jólformáltsági kritériumok határozzák meg. Azok a hangalaki struktúrák ugyanis, amelyek valamilyen okból nem tesznek eleget a fonotaktikai kritériumoknak, tehát rosszulformáltak, jóval fogékonyabbak a nyelvi változásokra, mint a jólformáltsági kritériumoknak teljes mértékben eleget tevő struktúrák (Vennemann 1988: 2, Bakró-Nagy 1992: 35). Így pedig egyáltalán nem meglepő, hogy a hangtörténeti változások néhány kivételtől eltekintve (és különböző fokozatokon keresztül) a rosszulformáltságtól a jólformáltság felé vezetnek (Bakró-Nagy 1992: 41). Mindez pedig egyúttal azt is jelenti, hogy amennyiben a hangtörténeti változások következtében kialakuló alakok megsértenék a fonológiai megszorításokat — vagyis végzetes fonológiai rosszulformáltság állna elő —, akkor azok a változások egész egyszerűen nem mennek végbe (Törkenczy 2001: 277).

6. A nyelvi jólformáltság, az optimalitáselmélet és a hangtörténeti változások több vonatkozásban is szoros összefüggésben állnak egymással. Az optimalitáselmélet keretében nemcsak a nyelvi változatosságot, hanem a nyelvi változások működését is modellezni tudjuk, s ezáltal a hangtörténeti változások mozgató-

rugóihoz, lefolyási jellemzőihez juthatunk közelebb. A szótagszerkezetet érintő egyes konkrét hangváltozási folyamatok tárgyalásánál ezekre az elméleti kérdésekre bőven hozok majd igazoló példákat, illetőleg az itt kifejtettek alkalmazását az empirikus vizsgálatokban ugyancsak ott mutatom be.

1.4. A mássalhangzó-kapcsolatok fonetikai-fonológiai jellemzői

1. A hangszerkezetet módosító hangtörténeti változások vizsgálatakor külön figyelem illeti meg a mássalhangzó-kapcsolatokat. A különféle változási folyamatok ugyanis vagy létrehoznak mássalhangzó-kapcsolatokat (mint a kétnyílt-szótagos tendencia és az inetimologikus mássalhangzók bekerülése, esetenként a hangátvetés), vagy megszüntetik azokat (például inetimologikus magánhangzók betoldásával). De ezek mellett igen gyakori jelenség az is, hogy bizonyos mássalhangzó-kapcsolatok tagjai hangátvetéssel helyet cserélnek egymással. Ezeknek a folyamatoknak a hátterében a nyelvi jólformáltság tényezői húzódnak meg. Számba kell tehát vennünk, hogy a magyar nyelvben szó eleji, szó belseji és szó végi pozíciókban mely mássalhangzó-kombinációk lehetségesek, és melyek nem. Kiemelten fontos az egyes hangzók fonológiai csoportosítása és elkülönítése, hiszen a megkülönböztető jegyek megfigyelésével a jólformáltsági kritériumokat is megvizsgálhatjuk. Ebben az alfejezetben ezekkel a kérdésekkel foglalkozom, s a mássalhangzó-kapcsolatok csoportosításakor főképpen Kassai Ilona Fonetika című könyvének elemzéseire támaszkodom. (Az e munka alapjául szolgáló korpusz mibenlétéről, jellegéről azonban a szerző nem tájékoztat, így erre vonatkozóan nincsenek ismereteim.)

2. Az egyes nyelvekben a mássalhangzók és még inkább a mássalhangzófajták gyakorisága különböző. Ez utóbbinak két oka is van: egyrészt az egyes fajtákhoz sorolható mássalhangzók száma, másrészt az egyes hangok nyelvi frekvenciája között is nagyon jelentősek az eltérések. A Vértes Edit által végzett statisztikai vizsgálatok például azt mutatják, hogy a *t* a *zs*-nél 120-szor gyakoribb mássalhangzó. Ez pedig már önmagában is azzal jár együtt, hogy bizonyos mássalhangzók kapcsolatai eleve dominánsabbak lehetnek (Vértes 1987: 159).

A magyar szótagok és szavak elején két- vagy háromelemű mássalhangzó-kapcsolatok lehetségesek. A hosszú + hosszú és a hosszú + rövid mássalhangzók kapcsolatát kizárja az a szabályszerűség, hogy hosszú mássalhangzó nem kezd morfémát a magyar nyelvben. A szó elején előforduló mássalhangzó-kapcsolatokra jellemző, hogy meglehetősen kötött lexikai körben fordulnak elő: a kölcsönszavak, valamint a hangutánzó és hangfestő szavak körében, például *plántál, brácsa, knédli, flótás, sztár, spárga, smaragd* stb. (Kassai 1998: 148).

A szavak elején megfigyelhető mássalhangzó-kapcsolatok alaposabb vizsgálatához a kapcsolatokat alkotó mássalhangzókat egymástól fonológiailag

elkülönítve érdemes szemügyre vennünk. Hangtörténeti szempontból azért lehet indokolt egy ilyen bemutatás, mert a szó eleji mássalhangzó-torlódások feloldásában (mint fontos fonotaktikai struktúrát érintő változásban), illetőleg a torlódás megmaradásában bizonyosan jelentős szerepet játszott az a körülmény, hogy az adott mássalhangzó-kapcsolat mint kombináció általában megengedett-e a magyar nyelv hangsorépítkezési mintázatait tekintve vagy sem. Feltevésünk szerint ugyanis azok a szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok, amelyek — fonológiai tulajdonságaikból adódóan — megengedettek, kevésbé estek áldozatul a feloldási folyamatoknak.

2.1. A szó eleji kételemű mássalhangzó-kapcsolatok elemeiként leggyakrabban a zörejhangok fordulnak elő.[3] A zörejhangokon belül is kiemelkednek a réshangok és a zárhangok. A kételemű mássalhangzó-kapcsolatok első eleme a legtöbb esetben a *sz: sztár, sztyepp, szkíta, szcéna, szmog* stb. A *sz* után a második leggyakoribb kezdő mássalhangzó a *s,* amit a *sport, stáb, svéd, smink, snassz, sróf* stb. szavakkal illusztrálhatunk. A réshangok közül a *f* jóval ritkábban fordul elő, például a *fjord, fránya* és *flótás* szavakban. A *f*-hez hasonlóan a *z* előfordulása első pozícióban lévő mássalhangzóként ugyancsak ritka, például *zlotyi, zrí* (Törkenczy 1994: 281–282, Kassai 1998: 146–148, 155).

A réshangok után gyakorisági sorrendben a zárhangok következnek. A *p, k* és a *g* közel egyforma előfordulási arányt mutatnak, ezt a *préda, pszichózis, plántál; kvóta, knédli, krampusz, klub; gnóm, gránát* és *glória* szavakban láthatjuk. A *b* és a *t* az előzőekhez képest valamivel ritkábban található meg a kapcsolatok első tagjaként: *brácsa, blokk; tviszt, tréfa.* A zárhangok közül legritkábban a *d* áll a mássalhangzó-kapcsolatok első tagjaként, például *drog, drukkol* (Törkenczy 1994: 281–282, Kassai 1998: 146–148, 155).

A nazálisok közül meglehetősen ritkán, de egyedüliként a *m*-t találhatjuk meg a mássalhangzó-kapcsolatok első elemeként, a *mnemotechnika* szóban (Törkenczy 1994: 281–282, Kassai 1998: 146–148, 155).

Hasonlóan ritka előfordulási arányt mutat az affrikáták közül a *c* is: *cvikker, cvekedli* (Törkenczy 1994: 281–282, Kassai 1998: 146–148, 155).

---

[3] A mássalhangzók csoportosításakor a fonológiában általánosan használatos megkülönböztető jegyeket alkalmazom én magam is. Ez alapján megkülönböztetek zörejhangokat (obstruensek) és zengőhangokat (szonoránsok). A zörejhangok közé tartoznak a zárhangok, réshangok és az affrikáták, a zengőhangok közé pedig a likvidák és a nazálisok. Az újabb fonológiai szakirodalom és Siptár Péter nyomán a *j*-t a likvidák közé sorolom, ez a besorolás azon alapszik, hogy a *j* mindösszesen egyetlen fonetikai helyzetben viselkedik réshangként, mégpedig a *kapj, rakj, döfj* típusú szavak végén álló mássalhangzó-kapcsolat részeként. A többi esetben a *j* képzésekor nem keletkezik zörej. Mivel fonetikai értelemben a *j* alapváltozata nem sorolható a réshangok közé, az újabb szakmunkák kiterjesztik a likvidák osztályát, amelybe így a nem-nazális zengőhangok kerülnek, tehát a *l, r* és a *j* is. Vizsgálataimban ezt a csoportosítást fogom követni a továbbiakban (lásd erről bővebben Siptár 1994: 183–213).

2.2. A szó eleji kételemű mássalhangzó-kapcsolatok második tagjaként a gyakorisági sorrend elején a likvidákat találjuk meg. Leggyakrabban a *r* áll ebben a pozícióban, de a *l* is gyakori elem a mássalhangzó-kapcsolatok második tagjaként, például *brácsa, trágár, drog, krampusz, gránát, fránya, sróf; plántál, blúz, klub, glória, flótás, szlalom, zlotyi, slampos.* A *j* viszont jóval ritkábban tűnik fel ebben a pozícióban, tulajdonképpen csak a *fjord* lexémában és a *hja* indulatszóban (Törkenczy 1994: 281–282, Kassai 1998: 146–148, 155).

A likvidák után gyakoriság tekintetében az approximáns *v* következik a szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok második elemeként. Gyakran találjuk meg olyan kombinációk második tagjaként, amelyeknek az első tagja zárhang: *tviszt, kvarc, gvárdián.* Mint látható, a *v* ebben a pozícióban nem zöngésíti az előtte álló zörejhangokat: *svéd, szvit, tviszt, kvarc* (ugyanezt szó belseji helyzetben is láthatjuk: *pitvar, István, kötvény, hatvan*); ebben a pozícióban a *v* tehát zengőhangként viselkedik (Siptár 2001: 395–397). A réshangok közül a *f* és a *sz* állhat még ebben a pozícióban, de ezek a hangok a *v*-hez képest sokkal ritkábban fordulnak elő, a *szféra; pszichózis, xilofon* [kszilofon] szavakkal illusztrálhatjuk a jelenlétüket (Törkenczy 1994: 281–282, Kassai 1998: 146–148, 155).

A *v*-vel lényegében azonos gyakorisági fokon áll a *n* a mássalhangzó-kapcsolatok második tagjaként: *pneumatikus, knédli, gnóm, sznob, snassz, mnemotechnika.* A *m* viszont jóval ritkábban vesz részt a mássalhangzó-kapcsolatokban azok második elemeként: *szmog, smink, hm* (Törkenczy 1994: 281–282, Kassai 1998: 146–148, 155).

A zárhangok — szemben a szó eleji pozícióban való jellegzetes előfordulásukkal — második elemként ugyancsak ritkák. A *k, p* és *t* hangok egyforma gyakorisággal szerepelnek a listában (például *szkíta; szpáhi, sport; sztár, stáb, ptózis*), míg a *ty* még ritkábban található meg ebben a pozícióban (például *sztyuvi, sztyepp*) (Törkenczy 1994: 281–282, Kassai 1998: 146–148, 155).

2.3. A h á r o m e l e m ű szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok nem kezdődhetnek hosszú mássalhangzóval, csak a rövid+rövid+rövid alakzatok lehetségesek. A rövid+rövid+rövid típusokra csak néhány adatot említhetünk, amelyek mindegyike a régebbi vagy újkeletű kölcsönszavak közül kerül ki. Szó elején mindössze öt kombinációt találhatunk: *sztr (sztráda), szkl (szklerózis), str (strázsa), skr (skrupulus)* és *spr (spriccel)* (Kassai 1981: 80, 1998: 157–158). Láthatjuk tehát, hogy a háromtagú mássalhangzó-kapcsolatok tagjai elsősorban azok a hangok, amelyek a kéttagú kapcsolatokban is gyakorinak számítanak, tehát a réshangok és a zárhangok, valamint a likvidák.

3. A s z a v a k b e l s e j é b e n található k é t e l e m ű mássalhangzó-kapcsolatok lehetnek egy morfémához tartozóak, azaz monomorfemikusak, valamint tő- és toldalékmorféma határán kialakult kapcsolatok. A szótagszerkezetet módosító hangtörténeti változások szempontjából számunkra elsősorban

a mássalhangzó-kapcsolatok monomorfemikus vizsgálata lényeges,[4] ezért a továbbiakban is ebben a keretben tekintem át a szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok jellemzőit. Kassai Ilona vizsgálatai szerint 266 monomorfemikusan lehetséges rövid mássalhangzó-kapcsolat található a magyar nyelvben szó belseji pozícióban (1998: 148–149). A morfémahatáron belüli mássalhangzó-kapcsolatok jellemzőinek összefoglalását hangtörténeti szempontból is fontosnak gondolom, mégpedig a következő okok miatt. Szó belseji mássalhangzó-kapcsolatot másodlagosan közismert módon leginkább a kétnyíltszótagos tendencia eredményezhet, de létrejöhet ilyen struktúra inetimologikus mássalhangzó betoldódásával is. Az alább következő, a szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokat kategorizáló osztályozás azért nem lehet az itt tárgyalt kérdés szempontjából elhanyagolható, mert amennyiben az említett változási folyamatok közül bármelyik eredménye egy olyan mássalhangzó-kapcsolat lenne, amely a magyarban tiltva van, akkor a hangtörténeti változás jó eséllyel nem megy végbe. A különféle mássalhangzó-kombinációk vizsgálatával tehát — mint erre már más vonatkozásban is utaltam — a hangtörténeti változások mozgatórugóit, lefolyásuk természetét is egzaktabb módon tárhatjuk fel.

3.1. A kapcsolatok első elemeként likvidák állnak leggyakrabban, közel egyforma gyakorisággal, például *lajbi, pajta, vajda, pulyka, bolygó, tájfun, hajsza; görbe, börtön, erdő, tarka, hárfa, ország; balta, falka, balga, félszeg, balzsam, bolha, málna* stb. (Kassai 1998: 148–149).

A likvidák után a mássalhangzó-kapcsolatok első tagjaként szó belsejében a nazálisok következnek: a *m* és a *n* egyforma gyakoriságot mutat, amit a *csempe, ember, nyomda, címke, kámfor, himnusz; ajándék, pálinka, kemence, lencse* stb. szavakkal illusztrálhatunk. A nazálisok közül a *ny* valamivel ritkábban fordul elő, de jó néhány példát azért erre is találunk: pl. *ponyva, kényszer, manysi, konyha* (B. Lőrinczy 1979: 470, Kassai 1998: 148–149).

A veláris zárhangok is viszonylag gyakoriak a szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok első tagjaiként. A *k* és a *g* található meg az olyan szavakban, mint például *bukfenc, lekvár, akna, szoknya; stigma, bögre, mágnes*. A zárhangok közül a *p, b, t, d, gy* és a *ty* követik egymást a gyakorisági sorrendben: például *sapka, tepsi, gyapjú, lépcső, apró; labda, szablya, abrak, tábla; patkány, hétfő, pitvar, nátha, ritmus, potroh; udvar, ködmön, nadrág, padló; bugyborék, fegyver, jegyzék, hagyma; pitypang* (Kassai 1998: 148–149).

---

[4] A vizsgálatokhoz nyelvi anyagként felhasznált korpusz nemigen teszi lehetővé az összetett szavak, illetve a tő és toldalékmorféma határának vizsgálatát, noha ezeket magam is fontos, az itteni változások szempontjából is lényeges kapcsolódási helyzetnek gondolom. Minthogy azonban az analízishez alapul választott nyelvi anyag egyrészt ún. szórványemlékekben maradt ránk, másrészt pedig szótári korpuszokból állt össze, s nem összefüggő szövegekből, a vizsgálati szempontokat ennek korlátait is figyelembe véve kellett kialakítanom.

A réshangok közül viszonylag gyakori a *s, sz, f* és a *z* az első pozícióban: például *ráspoly, festék, ösvény; aszpik, tiszta, deszka, öszvér; kaftán, cafka, ifjú; barázda, özvegy, vézna* stb., a *v* viszont ritkán fordul elő: *szovjet, távlat* (Kassai 1998: 148–149).

A gyakorisági lista végén találjuk az affrikátákat. A *c* és a *cs* egyaránt ritkán fordulnak elő a mássalhangzó-kapcsolatok első elemeként szó belseji helyzetben: például *fecni, spicli; fecske, kocsma* (Kassai 1998: 148–149).

3.2. A mássalhangzó-kapcsolatok második tagjaként a legtöbb esetben a *l* található meg: például *gyeplő, tábla, ötlet, távlat, vizsla* stb. A gyakorisági sorrend közepén találjuk meg a további likvidákat, a *r*-t és a *j*-t: például *apró, abrak, potroh; ifjú, szovjet* (Kassai 1998: 148–149).

A *l* után a sorban közvetlenül a nazálisok következnek: gyakorinak tekinthető a *n* és a *m:* például *ködmön, dézsma, kajmán; bodnár, akna, mágnes, masni, hajnal.* Valamivel ritkább, a skála közepén helyezkedik el a *ny* a második pozícióban: például *satnya, szoknya* (Kassai 1998: 148–149).

A zárhangok közül a *k, t* és a *d* a lista elején találhatók, például *sapka, deszka, fecske, patkány; mente, azték; labda, fogda, rozsda*, a *b, g* és a *p* pedig a lista végén, például *futball, rögbi; bolygó; ráspoly* (Kassai 1998: 148–149).

A *v* is igen gyakorinak mutatkozik a mássalhangzó-kapcsolatok második tagjaként: a negyedik helyen áll a gyakorisági sorban, például *pitvar, udvar, lekvár, öszvér, özvegy* stb. A többi réshang közül a *h, sz, f, z, zs* és a *s* a lista közepén találhatóak, például *nátha, pökhendi, joghurt; abszurd, szkepszis, szomszéd; hétfő, bukfenc, kámfor; magzat, börze; balzsam, morzsa, kapzsi; manysi* (Kassai 1998: 148–149).

Az affrikáták ritkábban szerepelnek ebben a pozícióban, de közöttük a *c* és a *cs* viszonylag gyakoribb elemnek mutatkozik, például *abcúg, ekcéma, injekció, kemence; hágcsó, szemcse, lépcső, lencse,* míg a *dz* és a *dzs* csak igen kevés mássalhangzó-kapcsolatban található meg második elemként, például *brindza; lándzsa, lemberdzsek, szeldzsuk* (Kassai 1998: 148–149).

A fentiekből összességében tehát az derül ki, hogy szó belsejében szinte mindegyik mássalhangzó megtalálható mindegyik pozícióban, kivéve a *dz, dzs* hangokat, amelyek monomorfemikus alakokban kizárólag a mássalhangzó-kapcsolat második elemeként fordulnak elő (Kassai 1998: 148–149, 156). Megjegyezhetjük továbbá azt, hogy a mássalhangzó-kapcsolatok közül kiemelkednek a nazálisoknak és a likvidáknak a zárhangokkal alkotott kapcsolatai (B. Lőrinczy 1979: 470, Kassai 1998: 156). Ezek a megfigyelések azt is megerősítik, amit Siptár Péter hangsúlyoz, miszerint a magyarban nem állhat egymás mellett két, zöngésség tekintetében egymástól eltérő zörejhang. Jellemző továbbá, hogy az egymástól csak egy jegyben eltérő fonémák nem kombinálódnak egymással. A morfémán belüli intervokalikus és morfémavégi zörejhangkapcsolatok vagy végig zöngétlenek (*pitypang, bukta, asztal* stb.), vagy végig zöngések (*labda, Magda, gazdag, rozsda, pezsgő* stb.) (Kassai 1981: 79, Siptár 1994: 203).

Rebrus Péter és Trón Viktor a zárhangok szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokban való viselkedésével összefüggésben további szabályszerűségeket ismert fel. A palatális zárhang + dentális zárhang, réshang és nazális hangok kapcsolata rosszulformált, ugyanakkor a magyarban létező kapcsolat a *kt (akta), ksz (buksza), kn (akna), kl (cékla), pt (kripta), psz (kapszula), pn (srapnel), pl (paplan)* és a *tyl (trotyli)* (2002: 23). A nem-labiális zöngétlen zárhang + labiális hangok szekvenciái közül nem létezők a **kp* és a **tp* szekvenciák. Létező kombinációk azonban a *typ (pitypang), tyf (fityfene), tym (fityma), tyv (katyvasz), kf (bukfenc), km (lakmusz), kv (lekvár), tm (ritmus)* és a *tv (pitvar)* (Rebrus–Trón 2002: 23). Ha a mássalhangzó-kapcsolat első eleme palatális, akkor a labiális mássalhangzó jólformált folytatást eredményez, nem így a dentális képzésű hangokkal való kapcsolat, hiszen léteznek a *pitypang, fityfene, fityma* alakok, míg **tyt, *tysz, *tyn* szekvenciákat tartalmazó szavak nem találhatók (Rebrus–Trón 2002: 23). A magyar monomorfemikus főnevekben előforduló obstruens + *t/d* kapcsolatokra vonatkozó megszorítások szó belseji helyzetben érvényesek, amelyek értelmében nem jön létre a **tyt/*gyd* kombináció, és léteznek a *st (rosta), zsd (rozsda), kt (bakter), gd (Magda), pt (hapták), bd (labda), ft (kaftán), vd (bovden)* mássalhangzó-kapcsolatok (Rebrus–Trón 2002: 34). A veláris zárhangok eloszlása a labiálisok előtt korlátozottabb, mint a dentálisok előtt: az *akta, buksza* nem egyedi példák, *kp* ezzel szemben nem fordul elő, és *kf*-re is csak néhány példát találunk *(bukfenc).* Rebrus Péter és Trón Viktor feltételezése szerint ez a fonetikai komplexitással van összhangban, azzal tudniillik, hogy dentális hangok előtt a palatálisok felismerése nehezebb, mint a velárisoké; ezzel szemben a labiálisoknak a dentálisoktól eltérő akusztikus mintázata könnyebbé teszi az előtte álló palatális szegmentum felismerését, mint a velárisét (2002: 24).

A szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokra a legtöbb adatot olyan kombinációkban találhatjuk meg, ahol a kapcsolatot alkotó mássalhangzók között szonoritási különbség van. Úgy tűnik, működik egy olyan szótagillesztési mintázat, amely kizárja, vagy legalábbis hátrányosnak ítéli az azonos szonoritású kapcsolatokat. Ez alól kivételesnek mutatkozik a likvida + likvida kapcsolat. Ezt Törkenczy Miklós szerint azzal magyarázhatjuk, hogy az ide tartozó fonémák között is vannak szonoritási különbségek: *l* < *r* < *j* (1994: 365). A *j* kivételes abból a szempontból is, hogy fonológiailag jó illesztést tud alkotni bármilyen mássalhangzóval, akár első, akár második helyen szerepel: *pajta, szajkó, lajbi, vajda, krajcár, hajcsár, mályva, hajnal, ejnye, kajla, majré, szajha; gyapjú, béklyó, szablya, boglya, ifjú, csoroszlya, szovjet, tömjén, varjú* (Törkenczy 1994: 384).

3.3. Szó belseji helyzetben h á r o m m á s s a l h a n g z ó b ó l álló kapcsolatokat is találunk a magyar nyelvben. Ebben a pozícióban jóval gyakoribbak a háromelemű kapcsolatok, mint a szavak elején. A létrejövő kapcsolatok első elemük szerinti csoportosításban a következők: *ndv, ndn, ndr, ndl, ntl, ntr, ngl, ngr, ngz, ngv, nkc, nkt, nkr, nkl, nkv, nfl, nfr, nszp, nst, nsp, nck, rtv, rtn, rtl, rtr,*

rbl, rkt, rkl, rkm, rgl, rsp, rsl, rcl, szpr, sztm, sztr, sztl, szkv, szkr, mpt, mpl, mpr, mbr, mbl, mfl, jgl, jfn, jzl, jst, ktr, kszl, kszt, ptr, pszl, bszc, bszk, ltr, stf, str, fszt. Jól látható, hogy ezekben a kapcsolatokban is azok a mássalhangzók fordulnak elő leggyakrabban, amelyek a kételemű kapcsolatokban is gyakran kombinálódnak egymással, tehát a likvidák, a nazálisok és a zárhangok (Kassai 1981: 80, 1998: 158, Rebrus–Trón 2002: 35). A háromelemű mássalhangzó-kapcsolatokban a leggyakoribb a *r,* majd a *t* és *n* (Olaszy 2007: 193).

4. Szó belsejében h á r o m n á l t ö b b e l e m b ő l álló mássalhangzó-kapcsolatot is találunk, néhány kölcsönszó tartalmaz négyelemű monomorfemikus mássalhangzó-kapcsolatot, mint például *rndl (dirndli), rstl (vurstli), nstr (monstrum), nszkr (szanszkrit), [psztr] (absztrakt), jstr (lajstrom)* (B. Lőrinczy 1979: 473, Kassai 1981: 84, 1998: 159). A leggyakoribb hangok ezekben a *r* és a *t.* A *r* és a *l* csak kezdő és záró pozícióban fordulhatnak elő a négyelemű mássalhangzó-kapcsolatban (Olaszy 2007: 207). Öt mássalhangzó pedig kizárólag az *angström* szóban kerül egymás mellé (Kassai 1981: 84, 1998: 159).

A kételemű mássalhangzó-kapcsolatokhoz hasonlóan, másodlagosan három elemből álló kapcsolatokat is eredményezhetnek a hangtörténeti változások. Történhet mindez inetimologikus mássalhangzó betoldásával vagy akár a második nyílt szótag magánhangzójának kiesése következtében. Úgy vélem, a három mássalhangzóból álló kombinációk vizsgálata azért is lehet mindenképpen indokolt, mert — hasonlóan a kételemű kapcsolatokhoz — ezek a mássalhangzó-kombinációk sem jöhetnének létre abban az esetben, ha meglétük nagy mértékben megsértené az alapvető fonotaktikai korlátok többségét. Az ilyesfajta — a magyar nyelvre érvényes — feltételek alapos elemzése ugyancsak közelebb vihet bennünket ahhoz, hogy feltárhassuk a hangtörténeti folyamatok hátterében meghúzódó folyamatokat, s ezáltal alaposabban tanulmányozhassuk a szavak és a nevek fonotaktikai szerkezetét módosító tendenciákat.

5. A magyar nyelv általános fonotaktikai jellemzőivel foglalkozó alfejezetben már említettem, hogy a magyarban megengedett fonotaktikai minta a szavak mássalhangzó-kapcsolatra végződése is.

5.1. A s z ó v é g é n álló k é t e l e m ű kapcsolatokról azt mondhatjuk el, hogy a kapcsolatok első elemeként leggyakrabban a likvidákat találjuk meg. A *r, j* és a *l* például a következő szavakban fordul elő: *szörp, szerb, kert, kard, pörk, terv, borz; sajt, fajd, sztrájk, ölyv, spájz; talp, folt, föld, halk* stb. (Kassai 1998: 153).

A gyakorisági lista első felében találhatóak a nazálisok is, a *m* és a *n* viszonylag gyakorinak mondható első elemként: például *kolomp, galamb, szomj; hant, hang, sansz, pénz, tincs, könyv* stb. (Kassai 1998: 153).

A zárhangok jóval ritkábban állnak a szó végi mássalhangzó-kapcsolatok első elemeként, a *p, b, k, t, d, g, ty* jelenlétét a *copf, taps; akt, keksz, Paks; Detk; kedv; smaragd; Batyk* szavakban láthatjuk (Kassai 1998: 153).

A réshangok közül a *sz, z, s, f* is a gyakorisági lista végén találhatók: például *maszk; gerezd; nyest; lift* (Kassai 1998: 153).

A lista végén állnak végül az affrikáták a *Recsk* és a *barack* típusú szavakban (Kassai 1998: 153).

5.2. A szó végi mássalhangzó-kapcsolatok második elemeként leggyakrabban a zárhangok állnak, kiemelkedik közülük a *t:* például *kereszt, lift, jacht, sajt, hant, kert* stb., és gyakori még a *d* és a *k:* például *gerezd, kaland, kard; Detk, Recsk, barack, maszk, sztrájk*. A *p, b, g* valamivel ritkábban jelentkezik: például *szörp, kolomp; szerb, galamb; hang,* s a lista végén szerepel a *ty* és a *gy:* például *rongy, tölgy; konty* (Kassai 1998: 153).

A zárhangok után a réshangok következnek a sorrendben. A *s, v, sz, f* egyforma gyakoriságot mutat, például *taps, arabs, Paks; ripsz, plebsz; copf, half; terv, nyelv, kedv, ölyv,* valamivel kevesebbszer fordul elő a *z, zs,* és kimondottan ritka a *h:* például *spájz, pénz, borz; pajzs, törzs; bolyh* (Kassai 1998: 153).

A lista második felében, a ritkán előforduló hangelemek között az affrikáták állnak: például *Szakcs, nefelejcs, görcs, bölcs; Svájc, konc, férc* (Kassai 1998: 153).

A legritkábban a *l* és a *j,* tehát a likvidák találhatók meg a kapcsolatok második elemeként a szavak végén, például *fájl; szomj, férj* (Kassai 1998: 153). Siptár Péter vizsgálata alapján meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *szomj, férj* esetében a *j* zörejhangként viselkedik (1998: 370).

Azt láthatjuk tehát, hogy szó végén a kételemű mássalhangzó-kapcsolatokban a *r* kizárólag a mássalhangzó-kapcsolat első eleme lehet. A kapcsolatok első és második pozícióját egyaránt betöltheti a *j, l, n* és a *m,* de leggyakrabban első elemként szerepelnek. A második mássalhangzó pozíciójában főként zöngétlen zár- és réshangokat találunk. A mássalhangzó-kapcsolatok első elemeként monomorfemikusan nem található meg a *gy, v, h, zs* és a *dz*. A *dzs* pedig egyáltalán nem állhat első pozícióban szó végén. Második elemként nem állhat a szavak végén a *dz* és a *dzs* (Kassai 1998: 153, 156, Siptár 1998: 369). Zárhangra végződő igei és névszói tövek esetében rosszulformáltak, ezért nem léteznek a **sk, *zsg, *jg, *zg, *lg, *sp, *jp, *szp, *zsb, *jb, *zb, *lb* kapcsolatok. Rebrus és Trón megfigyelése alapján a magyarban létező kombináció a *st (fest), jt (fojt), jd (fajd), jk (hüvelyk), szt (oszt), zd (kezd), szk (maszk), lt (olt), ld (küld), lk (halk), rt (tart), rd (hord), rk (park), rg (dramaturg), rp (szörp), rb (szerb), nd (mond), nt (bont), ng (pang), nk (csonk), mb (lomb)* és a *mp (komp).* Az obstruens + *t/d* kapcsolatokra vonatkozó megszorítások alapján szó végén nem állhat a **bd, *vd, *tyt, *gyd*. Létező mássalhangzó-kapcsolat szó végén a *st (must), kt (defekt), gd (smaragd), pt (recept)* és a *ft (szaft).* A *-tk* kapcsolat szó végén csak helynevekben fordul elő, például *Detk.* A szó végi obstruens + *k* kapcsolatok köznevekben és helynevekben a zörejhangok tulajdonságai alapján azt mutatják, hogy a köznevek végén álló *k* előtt az obstruensek közül csak dentális érdes hang, *sz (maszk)* vagy *c (palack)*

állhat, helynevekben azonban ez kiegészül a palatális és dentális zárhangokkal, mint a *t (Detk)* és a *ty (Batyk),* illetve a posztalveoláris hangokkal, mint a *s (Visk)* és a *cs (Recsk).* Köznevek végén csak a *s* fordul elő obstruens után, például *taps, voks.* Helynevek végén viszont mind a *s,* mind a *cs* előfordul, azonban kizárólag *k* után, például *Paks, Szakcs* (Rebrus–Trón 2002: 34–35, 38–40).

5.3. H á r o m e l e m ű mássalhangzó-kapcsolatokra szó végén kevés példa akad. Kassai Ilona szerint a magyar nyelvben monomorfemikusan mindössze hat ilyen lehetséges kapcsolat van, amelyek kölcsönszavakban találhatóak meg: *mpt (prompt), mpsz (mumpsz), nksz (szfinksz), nszt (kunszt), rszt (verszt)* és *rscs (borscs).* Szó végén egy morfémához tartozó négy- vagy többelemű kapcsolat nem fordul elő (1998: 159).

6. A szonoritási sorbarendezés érvényesülését látjuk akkor is, ha összevetjük az egy morfémához tartozó szó eleji és szó végi kételemű mássalhangzó-kapcsolatokat. Azt láthatjuk, hogy jó néhány szó eleji kapcsolat szó végén is megtalálható, méghozzá fordított sorrendben, úgynevezett tükörkombinációként, például *trafik/part, sróf/bors*. A *pf, psz, ksz* és a *st* mindkét fonetikai pozícióban előfordul, például *stég/füst,* ezek mellett a *ksz* és a *jm* mindkét sorrendű kombinációja megtalálható a szó végén, például *koksz, maszk, szomj, slájm* (Kassai 1998: 156).

Ha a mássalhangzók sorrendje valamely kapcsolat esetében x+y, akkor az y+x megoldás jó néhány esetben megsérti az optimalitási korlátokat; az ilyet tehát igyekszik a nyelv többlethang beiktatásával vagy pedig a kapcsolat valamelyik elemének a kivetésével feloldani. Ez a magyarázata annak, hogy bizonyos kapcsolatoknak a tükörkombinációi, tehát fordított sorrendű változatai csak elvétve vagy egyáltalán nem fordulnak elő a magyar nyelvben (Kassai–B. Lőrinczy 1982: 255). S adódnak olyan esetek, mikor a mássalhangzó-kapcsolatok fordításai is érvényesek, például *kancsó/pacsni, csámcsog/kocsma, kemence/fecni, pálca/cucli,* ez esetben az egyik hang mindig szonoráns (Törkenczy 1994: 375, 388).

Mindezek alapján megállapítható, hogy az egyes mássalhangzók és mássalhangzó-típusok kapcsolódási készsége igen-igen eltérő. Az eddigiekben bemutatott mássalhangzó-kapcsolatok és a rájuk jellemző mintázatok alapján meghatározható a mássalhangzók kapcsolódási készsége, vagyis az a képességük, amelynek segítségével képesek más beszédhangokkal kapcsolatba lépni. Minél több kapcsolatban tud részt venni egy mássalhangzó, annál jobb a kapcsolódási készsége. A kapcsolódási készség mutatója tehát azoknak a hangkapcsolatoknak a száma, amelyekben az adott hang szerepelhet. A szavak elején a *sz* és *s* emelkedik ki e tekintetben, míg a szavak belsejében és a szavak végén első helyen a likvidák állnak, majd a nazálisok, zárhangok, réshangok és az affrikáták következnek. A zöngétlen mássalhangzók kombinálódási készsége nagyobb, mint a zöngéseké (B. Lőrinczy 1979: 469, Kassai 1981: 77, 1998: 153–155).

7. Ebben az alfejezetben arra vállalkoztam, hogy a magyar nyelvben megtalálható mássalhangzó-kapcsolatokat a szavak elején, a szavak belsejében és a szavak végén áttekintsem. A hangtörténeti (s azon belül a hangszerkezetet, szótagszerkezetet érintő) változások vizsgálata szempontjából azért van fontos szerepe annak, hogy tisztában legyünk a változásoknak keretet biztosító nyelv mássalhangzó-kapcsolatainak sajátosságaival, mert a hangszerkezetet módosító tendenciák működési mechanizmusa közvetlen kapcsolatban áll a már meglévő mássalhangzó-kapcsolatok mintázataival s azok jólformáltsági mértékével. Az itt megfigyelt jelenségek gyakorlati hasznosítására ezért majd az egyes változási folyamatok tárgyalása során teszek kísérletet, s igyekszem a hangváltozásokat — a részletes feldolgozásuk mellett — új nézőpontokat, aspektusokat bevonva az eddigiektől részben más megvilágításba is helyezni.

2. A vizsgálatok forrásai és a feldolgozás módszere

A hangtörténeti vizsgálatokhoz többféle nyelvi anyag szolgálhat forrásul. Én magam e tekintetben két dolgot tartottam szem előtt akkor, amikor az analízishez alapul szolgáló forráscsoportokat meghatároztam. Egyrészt azt, hogy nyelvtörténeti anyagon végezzem a vizsgálataimat, s a magyar nyelv legkorábbi dokumentált időszakától (a korai ómagyar kortól) kezdődően viszonylag jól adatolható nyelvi elemkészleten. Ebből az alapállásból választottam a szórványemlékekben (főleg oklevelekben, ritkábban elbeszélő történeti forrásokban, illetőleg lajstromokban) előforduló magyar nyelvű helynévanyagot az egyik forráscsoportnak. Emellett pedig azt látva, hogy a hangtörténeti változások a nyelvjárásokban ma is jól tetten érhetően megmutatkoznak, a tájszókészlet mint forrásanyag szintén fontos szerephez jutott a vizsgálataimban. A hangtörténeti vizsgálataimat e két szócsoport sajátosságait figyelembe véve igyekeztem tehát végezni, s ehhez előmunkálatként mindkét nyelvi elemcsoportot adatbázisban dolgoztam fel.

Elsőként a két nyelvi elemcsoport hangtörténeti forrásértékéről szólok, majd a vizsgálatok alapjául szolgáló adatbázis felépítését és használati lehetőségeit mutatom be.

2.1. Az ómagyar kori helynevek mint a hangtörténeti vizsgálatok forrásai

1. A hangtörténetírásra általában jellemző az az eljárás, hogy kutatóink jobbára közszavak segítségével tanulmányozzák a különböző hangváltozási folyamatokat, s más források, más nyelvi elemcsoport (mint például a tulajdonnevek) az efféle vizsgálatoknak csak igen ritkán, vagy egyáltalán nem kerülnek a középpontjába, és a nyelvtörténészek csupán érintőlegesen nyúlnak a hely- és a személynevek kategóriájához, leginkább egy-két példát felhozva közülük is az adott hangtörténeti jelenség illusztrálására.

A Kiss Jenő és Pusztai Ferenc által szerkesztett nyelvtörténeti tankönyv E. Abaffy Erzsébet által írott hangtörténeti fejezeteit alaposabban áttekintve például azt láthatjuk, hogy az egyes változási folyamatok szemléltetésére szinte kivétel nélkül köznévi példákat idéz a fejezetek szerzője. A kétnyíltszótagos tendenciának nevezett változást például a szl. *sluga* > 1222: *Zuluga* > *szolga;* szl. *malina* > *málna;* szl. *palica* > *pálca* (2003: 333) szavak alakulásmódja illusztrálja, a hangátvetésnél a *szökcse* > *szöcske, lekce* > *lecke* (2003: 110), a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásánál pedig többek között a szláv *brat* > magyar

barát és az olasz *stallo* > magyar *istálló* közszavakat találjuk példákként (2003: 309). A magyar nyelvtörténet kézikönyve című munka hangtörténeti fejezetében szintén ezt láthatjuk (Gerstner 2018: 103–128).

Annak ellenére, hogy a tankönyvekben azt is olvashatjuk, hogy a nyelvtörténet forrása lehet minden olyan nyelvi adat és tényanyag, amely a nyelvek történetének kutatásában valamilyen módon felhasználható (Kiss J. 2003: 18), mégis szembetűnő, hogy a tulajdonnevekkel, s azon belül a helynevekkel mint speciális (és régtől adatolható, tehát igen kézenfekvő szócsoporttal) alig-alig számoltak nemcsak a legújabb tankönyvek, de általában a hangtörténeti kutatás is.

Abból a nézőpontból is tanulságos mindez, hogy napjainkra a magyar nyelvű helynévi szórványokban gazdag okleveles források megbízható kiadásokban, vagy akár digitális állományok formájában viszonylag könnyedén és nagy mennyiségben hozzáférhetővé váltak. Az ómagyar korral foglalkozó hangtörténeti munkák zöme azonban a közszavakat mégis előnyben részesíti a tulajdonnevekkel (közte a helynevekkel) szemben (Kenyhercz 2013a: 13).

Arra vonatkozóan, hogy ez a megközelítés a nyelvtörténetírást régtől fogva és általánosan jellemezte, elég csupán Melich Jánost idéznünk, aki már 1906-ban ekképpen fogalmazza meg ugyanezt a problémát: „a mi nyelvészeink a szókészlet egy részét, értem a tulajdonnevekét, újabb időben egészen, vagy részben mellőzik" (1906: 150). Megállapítását többnyire ma is időszerűnek és érvényesnek tarthatjuk, minthogy a helynevek még mindig csak elszórtan szolgálnak alapul például az itt középpontban álló hangtörténeti vizsgálatokhoz is. Az is jellemző továbbá, hogy amennyiben mégis találunk helynévi példákat a magyarázatok során, akkor azok szinte mindig tartalmaznak valamilyen közszói párhuzammal rendelkező névrészt, és így a név csupán az adott közszó nyelvi fejlődését, a közszó által demonstrált hangváltozás irányát hivatott alátámasztani. Mindez pedig azt is jelenti, hogy még a helynévi adatokat felhasználó írásokra is az jellemző, hogy ritkán látunk közöttük olyat, amely magyar közszói párhuzam nélküli helynevet használna fel hangtörténeti folyamatok szemléltetésére (Kenyhercz 2008: 176).

2. Pedig már csupán néhány szemléletes példa felvillantásával könnyen beláthatjuk, hogy a helynevek vizsgálatával jóval több információt tudhatunk meg egy-egy nyelvi jelenségről, annak körülményeiről, terjedési folyamatáról, lefolyási üteméről stb., mint ha csupán közszavak alapján vizsgálódnánk. Ezt felismerve Nyirkos István is úgy vélte, hogy egyes hangtörténeti jelenségeknek a helynevekre történő kiterjesztése számtalan új eredménnyel gazdagíthatná nyelvtörténeti ismereteinket (1997: 256). Egyértelműen a nyelvtörténet forrásainak kibővítése mellett foglalt állást Hoffmann István is, amikor arra hívta fel a figyelmet, hogy „a magyar hangtörténet újra tárgyalása nem történhet meg a helynévállománynak, főleg az ómagyar kori helynévkincsnek minél teljesebb figyelembevételét lehetővé tevő feldolgozás nélkül" (1997: 95).

Kenyhercz Róbert az *eszterág* köznév példájából kiindulva szemlélteti azt, hogy mit tudunk elmondani e lexéma nyelvi változásáról csupán a közszói előfordulásokra támaszkodva, illetve milyen módon szélesednek ki a lehetőségeink akkor, ha vizsgálatainkba az adott közszót tartalmazó helynévi adatokat is bevonjuk. A kérdéses köznév kapcsán annyit állapíthatunk meg, hogy a szláv eredetű, szókezdő pozícióban mássalhangzó-torlódást tartalmazó szó hangszerkezete idővel, feltehetően az ómagyar kor második felében, szabályosan, előtéthangzó betoldásával idomult a magyar nyelv hangszerkezeti jellegéhez, összhangban azzal, hogy a magyar nyelvű beszélők igyekeztek elkerülni a szó eleji mássalhangzó-torlódásokat. Ezeket a tényeket persze az sem változtatja meg, ha a kérdéses lexéma helynévként való alakulásának történetét tekintjük át, ám ebben az esetben a változási folyamat egészéről alkotott képünk mégis jóval komplexebb lesz. Adódik pedig mindez abból, hogy a helynévi adatok pontosan lokalizálhatóak, ezáltal vizsgálható az a nyelvi-etnikai közeg, amelyben a név hangalakja az ómagyar korban formálódott (2008: 177).

Azt, hogy a helynevek bevonása a hangtörténeti vizsgálatokba valóban eredményes lehet, többen is igazolták már az eddigiekben is. Keszler Borbála A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása a korai jövevényszavainkban című munkájában a közszavak mellett a tulajdonnevekre is támaszkodott (1969). Kenyhercz Róbertnek az előzőekben többször is idézett monográfiája (2013a) szintén e nyelvi változás kérdéseit igyekezett a helynévi adatok bevonásával tisztázni, számos ponton módosítva e tekintetben a korábbi ismereteinket. Tóth Valéria pedig elsőként vizsgálta tanulmányaiban nagyobb helynévi anyagon az inetimologikus magán- és mássalhangzók kérdéskörét (2003, 2004a). E munkák mellett akadnak továbbá olyan nyelvészeti tárgyú írások is, amelyekben a szerzők egy-egy zárt helynévi korpuszon végeztek hangtörténeti vizsgálatokat. E helyütt kell megemlítenünk Tóth Valéria 2001-ben (2001b) és Rácz Anita 2005-ben született monográfiáját, amelyekben a szerzőik egy-egy ómagyar kori vármegye helyneveit elemezve mutattak rá hangtörténeti összefüggésekre is. Kiss Lajos pedig az egész magyar nyelvterületről idéz az egyes változási folyamatok illusztrálására helynévi példákat (1995).

3. Az is kétségtelen persze, hogy a helynevek nyelvtörténeti forrásértéke elsősorban a korai időszakokra vonatkozóan a legjelentősebb: a honfoglalást követő néhány évszázad korai írásbelisége szinte kizárólagosan az oklevelekben nyilvánult meg, amelyek magyar nyelvi anyagát pedig a hely- és személynévi szórványok jelentik. Közülük is — a rendszerük sokkal inkább nyelvi meghatározottsága miatt — a helynevek emelkednek ki.

Ez azt is jelenti tehát, hogy a hangtörténetíráshoz e korai időszakra vonatkozóan kétségkívül a helynevek biztosítják az elsőrendű forrásanyagot, mégpedig több okból kifolyólag is. A korai és gazdag adatoltságuk mellett leginkább amiatt, mert a helynevek a közszavakkal ellentétben területileg mindig kötöttek,

ami az egyes nyelvi adatok jóval nagyobb információértékét biztosíthatja. Ennek további fontos következménye az is, hogy a helynevek nem csupán önmagukban vizsgálhatók, hanem tanulmányozhatjuk a névkörnyezetüket (azaz a közvetlen szomszédságukban lévő más helynevek nyelvi értékelésére is figyelemmel lehetünk), és ezzel összefüggésben megbízhatóbban feltárhatók a területre jellemző nyelvi-etnikai viszonyok, azaz megrajzolható az egyes helynevek szélesebb értelemben vett nyelvi és nyelven kívüli kontextusa. Mindezzel pedig együtt jár az az előny, hogy könnyebb a nevek közvetlen etimonjának a megállapítása, keletkezésük kronologizálása, és így — nagyobb anyagon vizsgálódva, szélesebb nézőpontot választva — végső soron leírható egy hangváltozás területi elterjedésének folyamata is (Kenyhercz 2008: 176).

A helynévi adatok — hangsúlyozzuk ismét — koraiságuknál fogva is elsőrendű forrásanyagként jelentkeznek a korai ómagyar kor vonatkozásában. Ebben az időszakban ugyanis a magyar nyelvtörténeti kutatások forrásbázisát a mindössze néhány száz szót tartalmazó szövegemlékek mellett főképpen a magyar nyelvű tulajdonnevek százezreit dokumentáló szórványemlékek, elsősorban oklevelek biztosítják.

4. Ahhoz, hogy a helynevek nyelvtörténeti, s azon belül hangtörténeti forrásértékét pontosan meg tudjuk ítélni, látnunk kell azt is, hogy milyen különbségek vannak a helynevek és a közszavak között azok nyelvi alakulásmódját tekintve. Ez azért fontos, mert ennek függvényében tudunk arra is választ adni, hogy a helynevek nyelvi (hangtörténeti) vizsgálatából csak e nyelvi elemcsoport változásának jellegzetességeire következtethetünk-e, vagy pedig lehetnek ennek általános hangtörténeti vonatkozásai is (vö. Kenyhercz 2008: 179).

Melich János 1906-ban megjelent tanulmányában a köznevek és tulajdonnevek viszonyáról a következőképpen vélekedett: „tulajdonnevek nélkül épp oly lehetetlen beszélni, mint lehetetlen köznévi használatú névszók nélkül. S aztán ha a tulajdonneveket hangtani, vagy pedig a tulajdonnév alapjául szolgáló köznév jelentése szempontjából tekintjük, tulajdonnevek és a nyelv szókészlete többi szófajtái közt nincs is különbség” (1906: 49). Kijelenti továbbá azt is, ami számunkra a hangtörténeti vizsgálatokban fontos megítélés, hogy tudniillik „a tulajdonnevek ugyanazoknak a hangtani törvényeknek, változásoknak vannak alávetve, mint a köznyelvi használatú szavak” (1906: 54).

Elméletének igazolásaként Melich többek között a *brat* > *barát* köznév és a *Clusuar* > *Culusar* > *Kolosvár* helynév alakulását említi példaként, amelyek világosan megmutatják, hogy a mássalhangzó-torlódás bontóhanggal történő feloldása ugyanúgy ment végbe a helynevekben is, mint a közszavakban (1906: 54). További példákat hasonló párhuzamos alakulásra más természetű változások kapcsán is idézhetünk. Azt például, hogy a hiátus megszüntetése a helynevekben ugyanúgy történik meg, mint a közszavakban, jól példázza a Doboka vármegyei *Nagykaján* helynév utótagja, amely személynévből formáns nélkül

alakult. Az alapjául szolgáló személynév a bibliai *Káin*-nal azonos (vö. FNESz.), így a *Kaján* formában (1456: *Naghkayan,* FNESz.) szereplő *j* eredetét tekintve hiátustöltő lehet (Tóth 2004b: 325). És ahogyan inetimologikus hangként a *l* bekerült a *bódog* > *boldog, ód* > *old* közszavakba, ugyanúgy regisztrálhatjuk ezt a jelenséget a helynevek hangtestében is: *Garbóc* > *Garbolc, Csegőd* > *Csegöld* (Tóth 2004b: 454).

Ez a probléma Benkő Loránd munkáiban is felmerült, s ő úgy vélekedett, hogy bár a tulajdonnevekre a közszavakénál lassúbb ütemű nyelvtörténeti, hangtani és alaktani változás jellemző, ezek a folyamatok lényegében ugyanazon törvények szerint mennek végbe, mint amiket a közszavaknál tapasztalunk (1967b: 375).

Tóth Valéria felhívja figyelmünket a helynevek és a közszavak viszonyára, az azokat érintő változások jellegére. E szerint amikor egy helynév megszületik, önálló lexikális egységként rögzül a névhasználói közösség tudatában, s ily módon bizonyos értelemben elszakad a közszói — amennyiben volt neki ilyen — előzményétől. A további változásaik ugyanúgy képzelhetőek el, mint a közszavaké, tehát például ezeket is érintik az ómagyar korban zajló hangváltozási tendenciák (2004a: 204–205).

A különböző nézeteket és a mögéjük felsorakoztatott érveket látva leginkább Kenyhercz Róbert álláspontjával tudok ez ügyben egyetérteni, ő ugyanis azt vallja, hogy „a neveket és a közszavakat érintő folyamatok általában ugyanazok, a hangváltozás nincs tekintettel a szó helynévi vagy közszói jellegére, ám ehhez feltétlenül hozzáteendő egy további fontos megszorítás is, az tudniillik, hogy adott esetben a változás lefolyása, s olykor végeredménye rendkívül összetett okok miatt különbözhet egymástól” (2008: 180).

A tulajdonneveket a nyelvtörténetírás hagyományosan a szókincs kevésbé változékony, állandóbb rétegébe sorolja: ezen belül pedig a helyneveket a szakemberek többnyire a szókincs leginkább archaikus rétegének tekintik (vö. ehhez Tóth 2004a: 183). A helynevek archaikusságának gondolata általánosan elfogadott tételnek tekinthető a magyar nyelvtörténeti szakirodalomban, ennek igazolására, vagyis az archaikus vonások konkrét megnyilvánulásainak bemutatására azonban — amint erre Tóth Valéria rámutatott — nemigen vállalkoztak a nyelvtörténet kutatói. Egy alaposabb vizsgálattal arra derült fény, hogy a helynevek valóban nagy arányban őriznek archaikus vonásokat, ám azt is tapasztalhatjuk, hogy az archaizmusok előfordulását megközelítő gyakorisággal jelentkeznek neologikus hangtani vonások is (2004a: 204–205). Összességében tehát valójában nem igazolható a helyneveknek más nyelvi elemekhez képest archaikus jellege.

5. Mindezek alapján úgy vélem, hogy a helynevek bevonása a hangtörténeti vizsgálatokba számos új nézőponttal tágíthatja a lehetőségeinket, és a segítségükkel jobban megismerhetjük az egyes folyamatok működését. Tisztában kell lennünk azonban azokkal a korlátokkal is, amelyeket az oklevelek helynévi szór-

ványai magukban hordoznak. Az oklevelek fennmaradásának esetlegessége és a magyar nyelvterületen való aránytalan elszórtsága miatt egy kizárólag helynévi adatokon végzett vizsgálat könnyedén téves következtetéseket eredményezhet. A helynévkincsből származó forrásanyagot ezért célszerű további nyelvi anyaggal is kiegészítenünk. Erre a célra pedig a nyelvjárásokból származó közszavakat tartottam — az alább következő alfejezetben kifejtettek miatt — a leginkább alkalmasnak.

2.2. A mai magyar nyelvjárási adatok mint a hangtörténeti vizsgálatok forrásai

1. Ahogyan az előző alfejezet végén említettem, a pontosabb hangtörténeti vizsgálatokhoz a helynévi szórványok mellett szükség van egy más típusú forrásanyag bevonására is. Választásom a nyelvjárásokból származó közszavakra esett, mégpedig azért, mert a helynevekhez hasonlóan a tájnyelvi kincsből származó adatok is csak igen érintőlegesen kerültek és kerülnek ma is a nyelvtörténeti, s azon belül különösen a hangtörténeti vizsgálatok forrásai közé. Ez azért is figyelemre méltó és ellentmondásos némileg, mert a korábbi nyelvészeti szakmunkákban a magyar nyelvtudomány több jeles képviselője is felhívta a figyelmet a nyelvjárási adatoknak a nyelvtörténeti vizsgálatokban való sokféle felhasználási lehetőségére.

Erdélyi Lajos már egy 1905-ben készült írásában hangsúlyozta a tájnyelvi adatokban rejlő többletinformációk kiaknázatlanságát. A legértékesebb élő nyelvemlékeknek nevezte a nyelvjárásokat, s meglátása szerint azok fontos adalékként szolgálhatnak történeti és összehasonlító nyelvészetünknek, és segítségükkel számos, még eddig tisztázatlan kérdés is pontosabb megvilágítást nyerhet (1905: 291). Jó félszáz évvel később, 1958-ban megjelent hangtörténeti monográfiájában Bárczi Géza mutatott rá arra, hogy a nyelvjárások vallatóra fogása fontos hozadékokkal járhat a nyelvtörténeti kutatások számára (1958a: 14). Egy későbbi írásában pedig a nyelvjárási anyag gyűjtését a legfontosabb tudományos feladatok egyikének tekintette, s úgy találta, hogy az e gyűjtések által napfényre kerülő nyelvi tények alkalmasak arra, hogy nyelvünk múltjának számos mozzanatát megvilágítsák (1964: 11). Meglátása szerint nyelvtörténetünk megújulása elsősorban a friss nyelvi anyag feltárásától várható, s ezt a friss nyelvi anyagot egyrészt még az ezután előkerülő nyelvemlékeink szolgáltathatják, másrészt pedig nyelvjárásaink alaposabb ismerete kínálja. Mivel az újabb nyelvemlékek fölfedezése a véletlen szerencse dolga, a nyelvjárásaink jobb megismerése viszont csak tőlünk függ, Bárczi ennek a forrásanyagnak a hangsúlyozottabb kiaknázására buzdította a nyelvtörténet kutatóit (1964: 12).

Mindezek fényében teljességgel érthető, hogy a magyar nyelvtörténeti tankönyvben Benkő Loránd a nyelvtörténet legfontosabb öt forrása közé sorolta a mai magyar nyelvet és a nyelvjárási adatokat. Ezt azzal indokolta, hogy

a mai magyar nyelv a nyelvi anyag egészét, a nyelvi rendszer teljességét tárja elénk, megismerését és birtokba vételét valójában semmi sem korlátozza, s főként az újabb időszakban lefolyt történeti változásoknak e forrás mintegy az élő reprezentánsa (1967a: 56). Álláspontja néhány évtized elteltével sem változott, s minthogy az sem, ami e téren a kutatásokat jellemezte, ezért 1990-ben megjelent írásában ismét arra mutatott rá, hogy a nyelvjárási rétegben nagy tudományos érték rejlik (1990: 11). A figyelmeztetések, ösztönzések sora az utóbbi évtizedekben sem zárult le, 1997-ben például Juhász Dezső szólította fel a kutatókat arra, hogy az összegyűjtött nyelvjárástörténeti adattárakat és gyűjteményeket — minthogy azok kiváló alapanyagként szolgálhatnak — igyekezzenek minél sokrétűbben felhasználni a vizsgálataik során (1997: 7). Juhász Dezső szerint ugyanis még a „nagyszámú nyelvemlék sem adhat olyan hézagmentes, kiegyensúlyozott nyelvi képet, mint egy jól átgondoltan felépített, minden lényeges táji sajátságra kitérő nyelvatlasz" (2007: 134, vö. még 2002: 152). Ezt az álláspontot támasztja alá Benkő Loránd azon meglátása is, mely szerint „a nyelv szinkrón tényei általában, nyelvföldrajzi tényei pedig különösen magukban hordják diakróniájukat. Az összefüggő jelenségkörbe tartozó, de területileg több-kevesebbet mutató mai nyelvi formák minden esetben történeti, időegymásutáni fejlődési sorokba állíthatók, általuk tehát megrajzolható egy kérdéses jelenség fejlődésének számos mozzanata." (1967/2003: 156).

S noha kétségtelen, hogy részben bizonyára éppen ezen kezdeményezések hatására a nyelvtörténeti szemlélet és módszertan a források szempontjából bizonyos mértékig kiszélesedett, mégis ma is aktuálisnak tarthatjuk azt a Benkő Lorándtól közel félszáz éve elhangzott megállapítást, miszerint a jelenkor nyelvi anyagának nyelvtörténeti hasznosítása terén még mindig nem léptünk kellőképpen előre (1967a: 49).

2. Az is tagadhatatlan ugyanakkor, hogy találunk a magyar nyelvtörténeti szakmunkák között több olyat is, amelyek figyelmet fordítottak a nyelvünknek erre a részlegére, és igazolták, hogy a nyelvjárási adatok felhasználásával jelentős eredmények érhetők el a hangtörténeti, illetve általában a hangváltozásokat középpontba helyező vizsgálatokban. A következőkben e munkák közül emelek ki néhány olyan, elméleti vagy módszertani szempontból is jelentősebbet, amelyek hangszerkezeti természetű változások vizsgálatához használtak fel nyelvjárási forrásanyagot. Deme László a hangátvetés jelenségét főként nyelvjárási adatokon keresztül elemezte (1943), de ugyanezt a jelenséget tárgyalta bő negyven évvel később Kassai Ilona és B. Lőrinczy Éva is, akik munkájukban az Új magyar tájszótár adatain keresztül tanulmányozták a hangátvetést (1984). Itt kell megemlítenünk B. Lőrinczy Éva 1979-ben megjelent könyvét, valamint Kassai Ilonával közösen jegyzett, 1982-ben megjelent tanulmányát is, amelyben az Új magyar tájszótár adatait felhasználva a magyar mássalhangzó-kapcsolódásokat vizsgálták a köznyelvi és nyelvjárási adatok viszonylatában. Az utóbbi

évtized írásai közül pedig Benkő Loránd 2002-ben és Tóth Valéria 2007-ben megjelent munkáira utalhatunk. Benkő könyvében a történeti nyelvföldrajz és a nyelvjárástörténet tanulságait használta fel Dél-Erdély névanyagának nyelvészeti-névtani vizsgálatához. Tóth Valéria a szó kezdő pozíciójában a magánhangzók betoldódásával vagy eltűnésével foglalkozott, s ehhez forrásanyagként a helynevek mellett ugyancsak a tájnyelvi lexémákra támaszkodott.

3. Nyelvjárásainkban jelentős mértékben benne van nyelvünk története, hiszen az egyes nyelvi elemekben végbement változásoknak — legalábbis az újabb évszázadokra vonatkozóan — alig van olyan szakasza, amely ne tükröződnék a ma nyelvjárásaiban (Benkő 1967/2003: 156–157). A mai nyelvjárási anyag helyzete vall a múltról, különösen ha nagyobb földrajzi távlatokban, akár a magyar nyelvterület egészében nézzük. Ez általánosabban fogalmazva azt jelenti, hogy a jelenségeknek a területi helyzete voltaképpen átváltható kronológiai, időrendi problematikává is, azaz a nyelvben lezajlott változási folyamatok eredményei, illetve a változási folyamatok egyes állomásai olykor a magyar nyelvterület különböző vidékein szétterülve fellelhetők (Benkő 1990: 18). Benkő Loránd mutatott rá ezzel összefüggésben arra, hogy a nyelvjárások gyakran őriznek meg régies alakokat, így egy-egy nyelv mai nyelvjárásai a nyelvtörténeti fejlődésnek olyan élő archívumai, ahol az egyes jelenségek diakróniájának szinte minden fázisa megtalálható (1967a: 63). Ugyanakkor az újítások is nagy számban fellelhetők bennük, ez a körülmény pedig szintén hasznos fogódzóként vehető figyelembe akkor, amikor a nyelvi változások lefolyásának területi sajátosságait igyekszünk felderíteni. Ehhez az az alapvető meglátás nyújthat igazolást, hogy tudjuk, a nyelvjárásainkban fellelhető ún. szinkrón variációk (köztük dialektális variációk) kialakulása hátterében jórészt diakrón folyamatok húzódnak meg. S minél több, időben egymást követő szinkrón metszetet vethetünk egybe, annál pontosabb képünk formálódhat ki a nyelvi változások mikéntjéről, okairól is (Kiss J. 1981: 15). Azért is lehet tehát eredményes a nyelvjárási adatokra építő kutatási módszer, mert „a köznyelvi formáknak bizonyos mértékű ráhatása mellett is eléggé tipikusan megvan még nyelvünk egy korábbi, ősibb »életformája«, amely az egységesüléstől, normalizálódástól való viszonylagos mentessége miatt a köznyelvnél összehasonlíthatatlanul kötetlenebb, hajlékonyabb beszéd tükrözője” (Benkő 1958/2003: 307). A nyelvjárási jelenségek tanulmányozása és a dialektológia módszereinek felhasználása pedig a nyelvtörténeti kutatásokban — ahogyan erre Kiss Jenő is utalt — nagyban „hozzájárulhat a maga lehetőségeivel a nyelvi változatosság, a nyelvhasználat, a nyelvi szerkezetek működése és a nyelvi változások általános kérdéseinek a tisztázásához” (2002: 20).

A mai nyelvben megfigyelhető jelenségek és folyamatok figyelembevétele a nyelvtörténeti kutatásokban azért is lehet elméleti szempontból indokolt, mert joggal feltételezhetjük, hogy a múltban sem másképpen játszódtak le a változások, mint ahogyan azt ma tapasztaljuk. Ez pedig akár azt is jelentheti, hogy

a nyelvjárási adatok felhasználásával hozzáférhetünk ahhoz a hiányzó láncszemhez, aminek bekapcsolása a nyelvtörténeti jelenségek kutatását s pontosabb megértését segítheti (Kiss J. 1976/2014: 96). Ezeknek a támpontoknak a révén pedig még közelebb juthatunk a korai — kis mennyiségű, gyér írott anyaggal rendelkező vagy éppen nyelvemléktelen — korszakok nyelvi eseményeinek megismeréséhez, grammatikai és egyéb részrendszereinek feltárásához (Juhász 1999: 81).

Amint arra már az előzőekben is utaltam, az élő nyelvjárásokban szinte minden nyelvtörténeti változás korábbi fokozatai megtalálhatók. A nyelvjárások efféle tanúságtétele lényeges mozzanatokkal egészíti ki ezért a nyelvemlékekből kibontakozó diakrón képet, sőt — éppen a könnyebb „elérhetősége" folytán — olykor jelentőségében meg is előzi az írásbeliség kínálta fogódzókat, s a nyelvi folyamatok differenciált térbeli kezelésével segíti az általános magyar nyelvtörténet megállapításait is konkrétabbá, pontosabbá tenni (Juhász 2001: 124).

Az egyes változási folyamatok területi és időbeli elterjedtségéről a nyelvemlékek által megrajzolható képet a nyelvjárásokból származó adatok jelentős mértékben kiegészíthetik, pontosíthatják, már csak azért is, mivel a nyelvemlékek a nyelvterület bizonyos részein rendkívül csekély számban, számos esetlegességgel megterhelten maradtak fenn. Ráadásul arra is érdemes rámutatnunk, hogy a mai nyelvjárásainkban a történeti fejlődésnek olyan fontos mozzanatai is megőrződhettek, amelyeket a nyelvemlékeinkből — éppen azok időbeli és térbeli eloszlásának véletlenszerűségéből adódóan — eddig még nem tudtunk kimutatni. Ezek a jelenségek pedig ismét csak komoly hasznunkra lehetnek bizonyos folyamatok történetének rekonstruálásához (Imre 1971a: 137, 1971b: 136).

2.3. Az elemzett nyelvi anyag

2.3.1. A helynévi adatbázis kialakításának elvei és forrásai

1. A helynévi adatok felgyűjtéséhez többféle forrásmunkát is felhasználtam. Átnéztem a Korai magyar helynévszótár (KMHsz. 1.) 1. kötetének (Abaúj–Csongrád vármegyék teljes helynévanyagát 1350-ig felölelő) adatait és a Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból (HA. 1–4.) című adattár 4 kötetét (amely Abaúj–Pilis vármegyék mikrotoponimáit tartalmazza 1350-ig), emellett az ómagyar kor helynévkincsére építő történeti-etimológiai szótárak anyagát is feldolgoztam: Bényei Ágnes és Pethő Gergely Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése (1998), Póczos Rita Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvi elemzése (2001), Rácz Anita A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára (2007), valamint Tóth Valéria Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára (2001a) című munkáját. Ezeken túl teljes egészében átnéztem Györffy György Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza (Gy. 1–4.) című művének valamennyi kötetét és Csánki Dezső Magyarország

történelmi földrajza a Hunyadiak korában (Cs. 1–5.) című munkájának köteteit. Beemeltem továbbá a vizsgálataimba Németh Péter Szabolcs és Szatmár vármegyei történeti földrajzának adatait (Németh P. 1997, 2008), valamint a Müncheni Egyetem által kiadott, Georg Heller és Karl Nehring szerkesztésében készült magyar történeti helységnévgyűjtemény köteteiből (ComAbTorn., ComArv., ComBach., ComBars., ComBer., ComCom., ComCris., ComGem., ComHont., ComJaur., ComMar., ComMos., ComPos., ComSzat., ComUg., ComUng., ComVar., ComVer., ComZag., ComZemp.) származó helynévi adatokat is felhasználtam.

2. Az adatbázis mezőszerkezetének kialakításakor arra törekedtem, hogy a későbbiekben új adatokkal és új szempontokkal bármikor bővíthető legyen, s ezáltal vizsgálataimat szélesebb körben is kiterjeszthessem. A mezőszerkezet jelenleg a következő szempontokat tartalmazza.

Elsődleges és másodlagos (azaz előzményként és következményként álló) névalakokat vettem fel önálló mezőkként, melyeknek megadtam a hangszerkezeti jellemzőit is. Ezt azért tartom lényegesnek, mert így jól nyomon követhető, hogy a kérdéses változási folyamat során miként módosult az egyes helynevek szerkezete, hangalaki felépítése. Ez alapján tanulmányozható például a kétnyíltszótagos tendencia kapcsán az is, hogy egy-egy módosulás alkalmával éppen a második (mint az *Ároki* > *Árki, Beremen* > *Bermen* nevekben) vagy a harmadik szótagbeli magánhangzó esett-e ki (ahogyan ezt pedig a *Kanapota* > *Kanapta* változásban regisztrálhatjuk). Vizsgálhatjuk továbbá azt is, hogy az inetimologikus magánhangzók és mássalhangzók mely pozíciókban toldódtak be, s ennek következtében miként módosították a kérdéses szóalakok hangszerkezeti felépítését (mint például az *Ács* > *Álcs, Boklár* > *Bokolár* helynevekben).

Elsődleges névalakon a változási előzményt értem, vagyis azok a névalakok kerülnek ebbe a mezőbe, amelyek hangszerkezeti jellemzői a korábbi hangalakot mutatják. Másodlagos névalaknak a változási következményt tekintem, vagyis azok a névformák kerültek ide egy-egy helynév adatsorából, amelyek a hangszerkezeti módosuláson átesett alakot mutatják. Az előzmény-következmény viszony megállapításában az oklevelek kronológiai jellemzői (a fennmaradásuk esetlegességei miatt) csak részben szolgáltak támpontul, fontosabb fogódzó volt ebben a tekintetben például az adott helynév etimológiai előzménye.

Korpuszom adatai között nem ritka ugyanis az olyan eset, amikor az elsődleges névalak az azt tartalmazó oklevél dátuma alapján voltaképpen későbbi, mint a másodlagos (pl. 1300: *Babuna* > 1291: *Babna,* 1327/1589: *Borumou* > 1273/1392/1477: *Bormow,* 1496: *Bolythamezey* > 1483: *Balyota,* 1400: *Bakocha* > 1397: *Bakolcha,* 1460: *Chalanos* > 1440: *Chanalos*), ráadásul az sem szokatlan, hogy a két alak közül végül is az elsődleges rögzült állandó helynévként (pl. 1300: *Babuna* > 1291: *Babna,* ez a mai *Babonya* település Bihar megyében Váradtól délre, 1325: *Boklar* > 1358: *Bakalar,* a mai *Balatonboglár*). Ez a jelenség részben a nyelvtörténeti adatok lejegyzésének esetlegességével és a forrá-

sok fennmaradásának véletlenszerűségével van összefüggésben. Azt is tudjuk ráadásul, hogy egy-egy helynév nem a keletkezése pillanatában bukkan fel az okleveles forrásokban, hanem többnyire akkor, amikor valamely jogeset kapcsán fontossá válik. Ez pedig azt is jelenti, hogy egy-egy oklevélbeli helynévi adat nem a név keletkezését igazolja kronológiailag, hanem a fennállását. Az elsődleges, a névszerkezetileg archaikusabb forma fennmaradása azzal állhat összefüggésben, hogy mint minden nyelvi változás alkalmával, a két alak szinkrón variációként, archaizmus és neologizmus viszonyként egy ideig párhuzamosan lehetett használatban, míg végül az egyik elenyészett. És ez minden további nélkül jelenthette az archaikusabb alak fennmaradását is. Erre a jelenségre nemcsak a helynevek körében találunk példát, hanem a magyar nyelvemlékek közszavai között is: elég csupán a Halotti beszéd *angelcut* [olv.: *àngyëlkut*] és *ʒumtuchel* [olv.: *szümtükχel ~ szümtükkel*] szavaira gondolnunk, amelyek hangszerkezetileg újabbak (a kétnyíltszótagos tendencia hatósugarába kerültek bele átmenetileg), mint a ma élő, ebben az összefüggésben valójában archaikus *angyalokat* és *szemetekkel* formák.

Mivel az adatbázis a hangszerkezetet módosító hangtörténeti változások vizsgálatához készült, némely vizsgálati szempontot speciálisan ezekre a változási folyamatokra kialakítva építettem be a mezőstruktúrába. A kétnyíltszótagos tendenciával, a szó eleji mássalhangzó-torlódásokkal, a hangátvetéssel és az inetimologikus mássalhangzók bekerülésével kapcsolatban hordozhat lényeges információkat számunkra a mássalhangzó-kapcsolatok tanulmányozása. Az a körülmény ugyanis, hogy az újonnan létrejövő hangalak zöngésség szerint mennyire harmonikus, illetőleg az adott mássalhangzó-kapcsolatok mennyiben tekinthetők jólformáltnak, feltétlenül befolyásolja a hangváltozási folyamat lezajlását.

Fontosnak tartottam azt is, hogy az adatbázisban jelezzem az adott helynév lokális jellemzőit is: feltüntetve azt a vármegyét, ahol a vizsgált névalak előfordul. Ezt azért láttam indokoltnak, mert az adatok lokalizálása révén esetleg nyomon követhetjük a tárgyalt változási folyamatok területi jellegzetességeit. A névadatok kronológiai viszonyainak rögzítésével pedig a folyamatok produktivitásának alakulását kísérhetjük figyelemmel, azt tehát, hogy mely nyelvtörténeti korszakban mennyire volt jellegzetes, gyakori és produktív egy-egy hangváltozási folyamat. Külön mezőben jelöltem végül értelemszerűen azt az információt, hogy melyik hangtörténeti változást illusztrálja az adott névalak. Az ómagyar kori helynévi adatbázis, amely 1800 rekordból áll, a következő térségekből tartalmaz a fentiekben felsorolt forrásmunkákból származó nyelvi adatokat (1. térkép). (Itt és a következő, az egyes jelenségek térbeliségét bemutató térképeken kipontozva jelöltem azokat a területeket, ahonnan nem dolgoztam fel forrásmunkákat. Az olyan megyéket pedig fehéren hagytam, amelyek anyagát feldolgoztam ugyan, de az adott jelenségre nem találtam onnan adatokat.)

1. térkép. A helynévi adatbázis területi jellemzői

A Kárpát-medence ómagyar kori vármegyéit ábrázoló térképről jól látható, hogy alig néhány olyan megye található rajta (Pozsony, Turóc és Zólyom vármegye, valamint a Székelyföld, illetve a Szászföld), amelyekre az általam feldolgozott források köre nem terjed ki. A szürkével jelölt vármegyék említett forrásait átnéztem, s belőlük a számomra releváns alakokat kiemeltem. (Az is előfordulhat persze, hogy egy-egy megyében nem szerepeltek olyan helynévi adatok, amelyek a vizsgált hangtörténeti jelenségek kapcsán figyelembe vehetők lennének.)

2.3.2. A tájszói adatbázis kialakításának elvei és forrásai

1. Az ómagyar kor helynévanyaga mellett a modern kori nyelvjárási szóállományra is támaszkodom, amely a korábban megrajzolt változási folyamatok eredményeit éppúgy őrizheti, mint ahogyan tanúskodhat azok jelenkori működéséről is.

Ezért a helynévi adatbázis mintájára egy nyelvjárási adatbázist is készítettem, amelyhez forrásként az Új magyar tájszótár (ÚMTsz.) és A magyar nyelvjárások atlasza (MNyA.) adatait használtam fel.[5] Az adatbázisban a tájszótár azon lexémáit rögzítettem, melyekben a szavak hangszerkezetét érintően variánsok meglétét láthatjuk. Az adatbázis ilyen módon szinkrón adatok (nyelvi variációk) révén

[5] Minthogy az ÚMTsz.-nak is forrása volt a MNyA., az olyan adatoknál, amelyek végső forrása a MNyA., de az ÚMTsz. is közli, hivatkozásként az ÚMTsz.-t adom meg.

nyújt fontos forrásanyagot három változási folyamatnak, a kétnyíltszótagos tendenciának, a hangátvetésnek, valamint a magán- és mássalhangzók betoldódásának mint diakrón folyamatoknak a vizsgálatához.

Mielőtt az adatbázis bemutatására részletesen rátérnék, mindenképpen hangsúlyoznom kell azt a körülményt, hogy vizsgálataimban a nyelvjárási adatok csupán egyfajta kiegészítő, kontrollanyagként szerepelnek. Segítségükkel azt kívánom bemutatni, hogy a vizsgált szótagszerkezetet módosító hangtörténeti változások és az egyes nyelvi jelenségek nagy része ma is produktív lehet. Munkámban a kiegészítő jellegű felhasználás és a nyelvjárási kincs hallatlan bősége miatt nem törekszem annak teljes feldolgozására és bemutatására. Másfelől ezt az adatok számának rendkívüli mértékén kívül technikai akadályok is nehezítenék, hiszen a korai helynevek állományához képest a digitálisan hozzáférhető nyelvjárási állományok (és adatok) mennyisége jelenleg erősen korlátozott. Ezek miatt a körülmények miatt döntöttem az említett források figyelembe vétele mellett, noha természetesen tisztában vagyok azzal, hogy az egyes további tájszótárak milyen módon szélesíthetnék ki a vizsgálati lehetőségeket. Erre azonban itt nem vállalkozhattam.

2. Az adatbázis mezőszerkezete a következőképpen épül fel: a variánsokat, változatokat első és második variáns terminussal jelöltem meg. Azért döntöttem e megnevezések használata mellett, mert a jelenkori tájszavak esetében nyilvánvalóan nem történeti kategóriák (azaz változási előzmények és következmények) állnak egymással szemben, hanem szinkrón variációk, amelyek között persze archaizmus-neologizmus viszony állhat fenn (ezt azonban csak történeti vizsgálatokkal deríthetjük fel). Mivel adataim bizonyos esetekben egyazon területről, egyazon nyelvjárás elemeként kerültek be az adatbázisba, más esetekben viszont a nyelvterület különböző részein szétterülve találjuk őket, fontosnak tartottam, hogy jelezzem az adatok lokális jellemzőit is. Ez azért is lényeges, mert szükségszerűen másként kell értékelnünk az egyazon közlési rendszerben (egyazon területen) élő variánsokat (ezek minősülnek ténylegesen is valódi variációknak), mint azokat, amelyek a nyelvterület különböző részein élnek, s más-más közlési rendszerben használatosak.

Az egyes lexémák szófaji hovatartozását is jelöltem az adatbázisban, ehhez az Új magyar tájszótárban megadott szófaji besorolást vettem alapul. A variánsok persze bizonyos szófaji kategóriákban sokkal jellemzőbbek, mint másokban, ami bizonyára az adott kategóriának mint részrendszernek a sajátosságaival, elemszámával, strukturáltságának mértékével van összefüggésben.

Természetesen nem hagyhattam figyelmen kívül az adatok jelentését sem. Így a szótár köteteiben megadott jelentéseket ugyancsak beemeltem az adatbázisba.[6]

---

[6] Abból kifolyólag, hogy a nyelvjárási adatokat munkámba egyfajta kiegészítő kontrollanyagként vontam be, végül az elemzések során nem vizsgáltam és fejtettem ki bővebben a tájszavak szemantikai és lokalizációs problémáit, holott a feldolgozó munka során a korpuszomban rögzítettem ezeket az információkat is.

A variánsok megítélésében annak is fontos szerepe van, hogy azonos jelentésmezőbe tartozó elemekről van-e szó, ez ugyanis az itteni vizsgálatokban számunkra fontos alaki variánsoknak meghatározó, definitív jegye.

A helynévi adatbázishoz hasonlóan ebben a korpuszban is külön mezőben jelöltem azt, hogy a kérdéses szóalak melyik jelenséghez szolgáltat adatokat.

Önálló mezőt különítettem el továbbá az etimológiai megjegyzések számára. A mai nyelvben, nyelvjárásokban jelentkező hangalaki variánsok ugyanis történeti változási folyamatok kivetüléseiként ragadhatók meg a szinkróniában. A variánsok viszonyrendszerének megítélésében ezért a történeti folyamatok ismeretére ugyancsak szükségünk van.

Az adatbázis tehát nemcsak a szinkrón szempontokat (a variánsok kérdését) foglalja magában, hanem a diakrón aspektus ugyancsak lényeges helyet kap benne. Ez természetesen azzal áll összefüggésben, hogy munkám elsősorban történeti változási folyamatok feltárására irányul, ám ehhez a minél szélesebb körű vizsgálatok érdekében szinkrón szempontokat is figyelembe veszek, illetve — korábban jelzett okok miatt — a szinkrón nyelvi anyagot is igyekszem forrásanyagként hasznosítani. A nyelvjárási anyagot felölelő adatbázis 1286 rekordból áll.

3. A fonotaktikai szerkezetet érintő változások a magyar nyelvben

Ebben a fejezetben azokat a hangváltozási folyamatokat tárgyalom, amelyek a lexémák szótagszerkezetét módosították. Az egyes folyamatok tárgyalási sorrendje bizonyos mértékig önkényes döntés eredménye (s más megoldás is elképzelhető lett volna), de a jelenségek közötti esetleges összefüggések bemutatásához az alábbi sorrend kínálta számomra a legcélszerűbb tárgyalási formát. A fejezetben ilyen szempontokat követve a kétnyíltszótagos tendenciát, a tővégi magánhangzók eltűnésének folyamatát, a hangátvetést, végül pedig az inetimologikus magán- és mássalhangzók problematikáját taglalom.

3.1. A kétnyíltszótagos tendencia

A kétnyíltszótagos tendencia az a változási folyamat, amelynek során egy három vagy több szótagos szóban, ahol két vagy több nyílt szótag követi egymást, a magánhangzó a második vagy valamelyik további nyílt szótagból kiesik (E. Abaffy 2003: 333, Korompay 2006: 346). A változással a 20. század elejétől kezdődően — a hangtörténeti kutatások előtérbe kerülésével párhuzamosan — többen is foglalkoztak a magyar nyelvtörténetben, később azonban e változási folyamat — mint a hangtörténeti vizsgálatok általában is — kikerült a nyelvészeti kutatások homlokteréből. Legújabb nyelvtörténeti tankönyvünk is csak meglehetősen szűkszavúan, néhány sorban nyilatkozik a változásról, s a szemléltetésére csupán egy-két közszói példát idéz (E. Abaffy 2003: 333).

A hangváltozási folyamat bemutatását az alábbiakban két síkon végzem el. Előbb összefoglalom a szakirodalomban az e változás kapcsán megfogalmazott eredményeket, majd szembesítem azokat az általam feldolgozott korpusz tanulságaival. Minthogy pedig a változási folyamatot többféleképpen is minősítette a nyelv-, azon belül a hangtörténetírás, szólni kívánok a hangtörvény és a hangváltozási tendencia fogalmának, nyelvelméleti hátterének kérdéséről is. A változási folyamat jellemzésekor tekintettel leszek továbbá azokra a fonológiai-fonetikai jellegzetességekre is, amelyek megítélésem szerint a változás lezajlását befolyásolták.

3.1.1. A kétnyíltszótagos tendencia a szakirodalomban

A változást elsőként Horger Antal írta le 1911-ben, emiatt egy ideig *Horger-törvény*-ként is szokás volt utalni rá. Horger célja a módosulás szabályainak megfogalmazása és eseteinek tipizálása volt, s vizsgálatába olyan adatokat vont

be, amelyekben a változás a szótő belsejét érintette (1911: 2). Elsőként a *malina* > *málna* típusú, szláv eredetű közneveken mutatta be a módosulást (Horger 1911: 3), majd utalt arra is, hogy különösen gyakori e jelenség a helynevekben, amire példaként a *Bistrica* > **Bisztirica* > *Besztërce, Rabica* > *Rábca, Glenica* > *Gëlënica* > *Gelënce, Jablanica* > *Ablonca, Regovica* > *Regőce, Topolica* > *Tapolca, Tranovica* > *Tarnóca* névalakokat említette. Latin jövevényszavak és jövevénynevek körében is kimutatta a változást, amint ezt a *capitulum* > *káptalan, dezima* > *dézsma, Caterina* > *Katalina* > *Szent Katolna, Veronika* > *Veronka* adatok példázhatják (Horger 1911: 4). Tanulmányában Horger Antal kitért a kieső magánhangzó jellegére, amely a legtöbb esetben felső vagy középső nyelvállású rövid magánhangzó lehetett. Megemlítette továbbá azt is, hogy milyen hangok mellől eshetett ki a magánhangzó, s melyek mellől nem: *ny* és *ly* előtt, valamint *cs–r* és *zs–r* közül például nem esett ki a vokális a nyílt szótagból (1911: 48). Tárgyalta ezen túlmenően a szótagviszonyokat és a változás kronológiai jellemzőit. A változás időbeli lefolyási ütemének megállapításához elsősorban a nyelvemlékek adataira támaszkodott, többek között Árpád-kori oklevelek, Anonymus gestája, a Halotti beszéd és könyörgés, valamint a Königsbergi töredék és szalagjai szolgáltatták vizsgálata forrásanyagát. Ezek alapján a jelenség kezdetéül a 12. századot határozta meg, a végét pedig a 15. században jelölte ki, s ennek megállapításához a különböző nyelvekből való jövevényszavak vallomását hozta fel igazoló adatokként (1911: 46).

A változási folyamat kutatástörténetében Horger Antal munkássága végig jelentős maradt. Az 1911. évi írás megjelenése után több kisebb munkájában is visszatért e változásra, s bizonyos kérdésekben a korábbi megfigyeléseit is pontosította (lásd ehhez 1913: 111). De nemcsak hangtörténeti szempontból utalt a jelenségre, hanem tőtani, alaktani kérdések tisztázásához is felemlegette időnként a kétnyíltszótagos „hangtörvényt" (lásd például 1944: 266).

Horger arra is felfigyelt, hogy bizonyos szavak nem kerültek bele a változás hatósugarába. 1942-ben írt munkájában a *katona* szót tanulmányozta. Ez a lexéma azért érdekes, mert „Árpád-kori jövevény lévén, és hangalakja szerint is alá lévén vetve a kétnyíltszótagos hangtörvény hatásának, második szótagbeli *o* (vagy akár már ennél korábbi *u*) hangjának ki kellett volna esnie" (1942: 336). Konklúzióként arra a fontos körülményre is rámutatott a *katona* szó apropóján, hogy „ennek a hangtörvénynek a hatása sem volt egészen kivételnélküli" (Horger 1942: 337).

Hangtörténeti tankönyvében Bárczi Géza *kétnyíltszótagos tendencia*-ként nevezte meg a folyamatot, s a rövidmagánhangzó-rendszert érintő legfontosabb változások között tárgyalta a jelenséget. Álláspontja szerint a folyamat lényege abban áll, hogy „három- vagy többtagú szóban, ha két nyílt szótag van egymás mellett, a másodiknak, a három esetében néha a harmadiknak a magánhangzója eltűnt, föltéve, ha rövid volt" (1958a: 77–78). A kieső magánhangzók tulajdon-

ságait illetően pedig azt hangsúlyozza, hogy az „eltűnés minden magánhangzót érhet, de különösen gyakori magas, valamint középső nyelvállású hangzók esetében” (1958a: 78). Véleménye szerint a tendencia a 12–14. században érte el csúcspontját, de régebbi és későbbi adatokban is kimutatható. Nyomait az ősmagyar korban is felfedezhetjük: a korai ómagyar kori nyelvemlékek *szerelm* és *hotolm* szavainak kialakulásával példázza ezt az — adatokkal egyébként nem dokumentálható — ősmagyar kori folyamatot. De a változás nem szűnt meg az ómagyar kor után sem, az olyan fiatalabb alakok bizonyítják ezt, mint a *gyerekőc* > *gyerkőc, cseleküvés* > *cselekvés, hajadon* > *hajdon* stb. (1958a: 78–79).

A változás hasonló tárgyalását találjuk a Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán szerkesztette A magyar nyelv története című egyetemi tankönyv hangtörténeti fejezetében, amely ugyancsak Bárczi Géza munkája. Az itt lévő meghatározás némiképp azonban el is tér a korábbitól: „három vagy többtagú szóban, ha — a szó utolsó szótagját nem számítva — két nyílt (azaz magánhangzóra végződő) szótag van egymás mellett, a másodiknak, három egymást követő nyílt szótag esetében olykor a harmadiknak a magánhangzója eltűnhetik, föltéve ha rövid. Fontos ugyanakkor hangsúlyoznunk, hogy ez a pusztulás bármely magánhangzót érhet, de különösen gyakori magas, valamint középső nyelvállású magánhangzók esetében” (Bárczi 1967: 167). A tendencia produktivitásának idejéről és magáról a jelenség okáról e helyütt azt találjuk, hogy „az ómagyar korszakban éri el talán a csúcspontját; ekkor gyorsul nagymértékben a beszédiram, s növekszik a hangsúlyos szótag nyomatéka, ugyanis ezek a változás közvetlen okozói” (Bárczi 1967: 168).

Amint arra a korábbiakban már utaltam, maga Horger Antal is felhasználta kutatásaiban a hangtani mellett az alaktani kérdések tisztázásához is ezt a változási folyamatot. Ez a szál a legújabb nyelvtörténeti, alaktörténeti témájú munkákban ugyancsak előkerült. A magyar nyelv történeti nyelvtana című összefoglaló kézikönyv első kötetének igetövekről szóló fejezetében Zelliger Erzsébet arra mutat rá, hogy az ősmagyar kor kezdetén meglévő tőrendszer kialakulásában a kétnyíltszótagos tendenciának komoly szerepe lehetett: „a kétnyíltszótagos tendencia, mely alighanem minden nyelvtörténeti korszakban működött, a feltételes módjel, vagy más testes toldalék előtt, illetve tovább toldalékolt szóalakokban morfémahatáron is érvényesülhetett, és ezzel igen korán keletkezhettek csonka tövek” (1991: 41). A teljes tövek használati köre az analógia mellett a kétnyíltszótagos tendencia hatósugarába is belekerülhetett, mert a csonka tövek kialakulása utáni nyelvállapotban, az ősmagyarban a toldalékok nagy része továbbra is a teljes tőhöz járulhatott. Ezt a sajátosságot a kétnyíltszótagos tendencia bizonyára hamar kikezdte, így a korai ómagyar korszakra már nem minden toldalék előtt található teljes tő (Zelliger 1991: 43). Az ősmagyar kori tőtani változások kiindulása és legfőbb mozzanata a csonka tövek kialakulása volt, noha a nyelvi rendszeren belüli elterjedésük hosszú folyamat eredményeként valósult meg.

A tővégi magánhangzó eltűnésének, s ily módon a csonka tövek kialakulásának több okára is rámutathatunk: a hangsúlytalan helyzet folytán abszolút tővégen éppúgy megtörténhetett a magánhangzó elnémulása, mint ahogyan kieshetett a toldalék előtt a kétnyíltszótagos tendenciának köszönhetően (vö. Zelliger 1991: 47).

A hangtörténeti kutatásokban a kétnyíltszótagos tendencia mögött álló okok tisztázására is figyelmet fordítottak nyelvtörténészeink, s más-más nézőpontot alkalmazva igyekeztek a mozgatórugókat feltárni. Gombocz Zoltán artikulációs tényezőket vélt meghúzódni a nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése mögött (1922/1997: 97–98). Bárczi Géza indítékként elsősorban a hangsúlyt jelölte meg, tudniillik a dinamikus első szótagi hangsúly után erős intenzitáscsökkenés áll be, amelynek aztán a nyíltszótagbeli rövid magánhangzó áldozatul esik. Ezért arra mutatott rá, hogy amióta dinamikus hangsúly van a magyarban, ilyen magánhangzó-kiesések mindig is létezhettek (1958a: 79). Kubínyi László is a hangsúly szerepét emelte ki mint befolyásoló tényezőt, s magyarázatába a rokon nyelveket is igyekezett bevonni, emellett pedig ő is összefüggést vélt felfedezni a véghangzó eltűnése és a kétnyíltszótagos tendencia között. Feltűnő ugyanis szerinte, hogy éppen az első szótagot hangsúlyozó finnugor nyelvekben és közülük különösen azokban jelentékeny a nyílt szótagi kiesés, amelyekben a véghangzók eltűnése is előrehaladt: így például a vogulban, az osztjákban, az észtben és a lívben (1958: 222). Ezenkívül rávilágított arra a fontos tényre is, hogy az abszolút szó végi helyzet néhány esetben megfelelhet egyszersmind annak a helyzetnek, amelyben megtörténhetett a második nyílt szótagi kiesés, s ez a folyamat ily módon gyakran hozzájárulhatott a véghangzók eltűnéséhez (1958: 218–219). Ezáltal pedig a nyílt szótagi kiesés nemcsak az eltűnésre ítélt szó végi magánhangzókat érinthette, hanem — ott, ahol erre okot adtak a szólam szótagviszonyai — a szó belseji helyzetbe került tővéghangzókat is (1958: 222). Papp István pedig egyenesen úgy tartja, hogy „a rövid magánhangzók eltűnése […] nemcsak szó végi helyzetben hatott, hanem az ősmagyar kortól kezdve érvényesülő tendencia volt a szó belseji nyílt szótag rövid magánhangzójának kiesése is a Horger-törvény értelmében” (1963a: 292).

Elődeihez hasonlóan Balázs János ugyancsak párhuzamot von a véghangzók eltűnése és a kétnyíltszótagos tendencia jelensége között. Ő a **papo-nott > papnott, *embere-nek > embernek* toldalékolt alakulatokban a második, illetve a harmadik nyílt szótagbeli magánhangzó kiesését a tővéghangzó eltűnésével magyarázza. A tőelem eredeti véghangzójának eltűnése egyet jelentett a második vagy a harmadik nyílt szótag magánhangzójának eltűnésével, vagyis a kétnyíltszótagos tendencia jelentkezésével. Ez pedig szerinte azt jelenti, hogy „a tárgyalt tendencia nem oka, hanem következménye volt a fenti alakulatokban bekövetkező változásoknak” (1967a: 72). Az *oroma > orma* típusú alakok terjedésének ejtésbeli akadályai nem lehettek, ez a típus pedig a véghangzók eltűnésével gya-

koribbá vált, egyre nőtt az olyan esetek száma, amelyekben a kétnyíltszótagos tendencia érvényesült (1967a: 73).

Bárczihoz és Kubínyihoz hasonlóan Nyirkos István is kiemeli a hangsúlyt mint indukáló tényezőt. Meglátása szerint az erős első szótagi nyomaték miatt a második szótagbeli hangsúlytalan helyzet kedvezett a magánhangzók kiesésének, azaz „lazíthatta" a V-CV, CV-CV, V-CV-CV-féle szótagszerkezetek merev megőrződését (1993: 101). Nyirkos emellett felveti annak a lehetőségét is, hogy a második szótagbeli magánhangzó-betoldás tulajdonképpen egykorú lehet a kétnyíltszótagos tendencia érvényre jutásával, s annak ellentett — más néven reciprok — fejleményeként jelentkezhetett (1993: 109).

A fentiek összegzéseként arra mutathatunk rá, hogy a kétnyíltszótagos tendencia kutatástörténetében több fontos kérdést is érintettek nyelvtörténészeink. A kieső magánhangzó jellege például éppúgy lényeges szempontként jelentkezett a vizsgálatokban, akárcsak a változás kronológiai jellemzői. Maga Horger Antal pedig azt is megfigyelte, hogy mely hangok közül eshettek ki a magánhangzók, s melyek közül nem, azaz milyen mássalhangzó-kapcsolatok jöhettek létre a változás következtében. S végezetül a változást indukáló, befolyásoló tényezőkkel is többen foglalkoztak. Ezek mellett más változási folyamatokkal is összefüggésbe hozták — különböző befolyásoló tényezőket és egymásra épülési irányt feltételezve — a kétnyíltszótagos tendenciát.

Az eddigiekben kirajzolódott kérdésköröket a továbbiakban természetesen én magam is érintem, de emellett további új vizsgálati szempontokat is be kívánok vonni az analízisbe. Feltétlenül indokoltnak tartom többek között a nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése után kialakuló mássalhangzó-kapcsolatok elemzését, ahogyan a tendencia esetleges területi jellemzőinek ábrázolására is figyelemmel leszek. A változással összefüggő fonológiai kérdésekre ugyancsak kitérek. A vizsgálataim során a már ismertetett, helynévi és tájnyelvi elemekből összeállított adatbázisra támaszkodom. Adataim (1800 helynév és 1286 tájszó) közül a kétnyíltszótagos tendenciával igen nagy számú nyelvi elem, 545 helynév és 100 tájszói variáns hozható jó eséllyel összefüggésbe.

3.1.2. A kétnyíltszótagos tendencia működése

1. A kétnyíltszótagos tendenciát távolról sem tekinthetjük egynemű folyamatnak. Az elsődleges és másodlagos alakok szerkezeti analízise során ugyanis több altípus is kirajzolódni látszik. Úgy vélem, hogy a jelenséget az adatok szótagszáma és szótagszerkezete szerint csoportosítva mutathatjuk be a legkézenfekvőbb módon, azt is figyelembe véve, hogy a változást három és négy szótagból felépülő szavak és nevek között egyaránt kimutathatjuk.

A vizsgálat leírása előtt azonban egy fontos megjegyzést az adatok felhasználásával kapcsolatosan feltétlenül tennünk kell. Az adatbázisban nagy számban előforduló azonos alakú vagy azonos lexikális egységet tartalmazó helynevek

(mint például a *-teleke* > *-telke* utótagú kétrészes nevek, vagy az *Ároki* > *Árki, Péteri* > *Petri, Németi* > *Nemti, Telekesd* > *Telkesd* típusú névformák) esetében különböző adatkezelési elvet alkalmazok. Az utótagjukként közszói elemet tartalmazó kétrészes neveket a gyakorisági, tipológiai elemzésekben minden esetben egyetlen előfordulásnak tekintem, ugyanis a *-teleke* > *-telke* stb. utótagok a kétrészes nevekben is megőrzik közszói státuszukat, s a változás során azok közszói jellege továbbra sem módosul. Ezzel szemben az *Árki, Nemti* stb. névformák, bár közszói eredetre vezethetőek vissza, mégis helynévként értékelendőek, mivel helynévvé alakulásukkor elveszítették közszói mivoltukat, s egyetlen nyelvi egységként mint helynévi státuszú elemek funkcionálnak. Ezért ezeket a helyneveket minden esetben külön-külön adatként veszem a továbbiakban figyelembe. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a *Jánostelke, Benke árka* típusú összetett helynevekben szereplő közszói elemek gyakorisága feltétlenül értékes fogódzó lehet a fonotaktikai mintázatok vizsgálatában. Az efféle gyakori változási realizációk ugyanis az általuk képviselt fonotaktikai szerkezet, fonológiai struktúra gyakorisága, mintája által hozzájárulhatnak bizonyos jelenségek, így többek között egyes szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok elterjedéséhez, begyakorlottságához vagy éppen jólformálttá válásához. S az így kialakult mintázat aztán — már mintegy modellként viselkedve — más hasonló elemek változását is előidézheti.

A változási folyamatot az alábbiakban — amint ez a felhasznált forrásanyagból szükségszerűen következik — diakrón és szinkrón nyelvi anyagon egyaránt szemléltetem, ami azt jelenti, hogy a változást és a váltakozást az analízis során ugyanolyan súllyal veszem figyelembe. A kettő közti különbséget ugyanakkor minden esetben jelzem azáltal, hogy a történeti folyamatokra, a változásra a > jellel utalok, a variációkra, az egyazon szinkróniában élő változatokra pedig a ~ jelet használom.

2. A tipizálás során — ahogyan arra fentebb utaltam — a szótagszámot s azon belül a szótagszerkezetet alapul véve mutatom be a változási folyamat hatókörébe bekerült lexikális elemeket. Egy-egy szótagszerkezeti típuson belül pedig etimológiai szempontokra figyelemmel rendszerezem a névadatokat. Az egyes típusoknál alkalmilag, a fejezet végén pedig összefoglaló szándékkal az egyes változási folyamatok fonológiai összefüggéseire is igyekszem rávilágítani. Ezt megelőzően az alábbi táblázatban szemléltetem az egyes szótagszerkezeti típusok gyakorisági viszonyait.

szerkezeti változások	ómagyar kori helynevek	jelenkori tájszavak
CVCVCV > CVCCV	45%	43%
CVCVCVC > CVCCVC	27%	37%
VCVCV > VCCV	6%	2%
VCVCVC > VCCVC	3%	5%
CVCCVCV > CVCCCV	3%	—
CVCVCVCV > CVCCVCV	2%	8%
CVCVCVCV > CVCVCCV	1%	3%
VCVCCVCVC > VCVCCCVC	4%	—
CVCVCCVCV > CVCVCCCV	6%	—
összetételek	3%	2%
összesen	100%	100%

1. táblázat. A kétnyíltszótagos tendencia által érintett szótagszerkezeti típusok gyakorisága

A táblázatból világosan kitűnik, hogy a két nyelvi elemcsoportban alapvetően hasonló gyakorisági viszonyokat mutathatunk ki, s mindkét korpuszon belül két változási folyamat teszi ki a módosuláson átesett nyelvi elemek igen tekintélyes arányát: a 72, illetve a 80%-át. Ez azt jelzi tehát, hogy a kétnyíltszótagos tendenciának mint változási folyamatnak a fő jellemzőit a CVCVCV > CVCCV, illetve a CVCVCVC > CVCCVC módosulásokon keresztül mérhetjük fel legfőképpen. Ez a két változástípus határozza meg a folyamat „arculatát", karakterét. A kétnyíltszótagos tendencia az ómagyar kori helynevek körében legnagyobb számban tehát minden kétséget kizáróan a mássalhangzóval kezdődő három nyílt szótagból álló szó- és névalakokat érintette.

Meg kell azonban jegyeznem, hogy a százalékos arányok számításánál a már említett adatkezelési elveket vettem figyelembe. Az elemzett ómagyar kori helynévi anyagnak közel a felét teszik ki ugyanis például CVCVCV struktúrában a *-teleke* > *-telke* változást mutató helynevek, amelyeket a számításoknál csupán egyetlen előfordulásnak tekintettem, így alakultak ki a táblázatban szereplő arányszámok. Más megoldást választva a CVCVCV > CVCCV változást mutató adatok fölénye még az itt jelzettnél is nagyobb mértékű lenne. A jelenkori tájszavak esetében is ez a típus emelkedik ki. Szembeötlő, hogy néhány, a helyneveknél megtalálható típus a tájszavak körében nem mutatható ki, ez azonban a két lexémacsoport jelentős számbeli különbségével is magyarázható. A következőkben az 1. táblázatban jelzett változástípusokat egyenként részletezően is bemutatom.

2.1. A h á r o m s z ó t a g b ó l álló nevek és szavak közül a legnagyobb számban azok a formák estek a kétnyíltszótagos tendencia hatókörébe, amelyek

csupa nyílt szótagból álltak, s a tendencia következtében a második nyílt szótagbeli magánhangzójuk esett ki.

A CVCVCV > CVCCV változást az ómagyar kori helynevek körében a belső keletkezésű és a jövevényelemeket érintően egyaránt kimutathatjuk. Ami a belső keletkezésű helyneveket illeti, ezek közszavakból és személynevekből is létrejöhettek. A közszói előzményű, belső keletkezést mutató adatok esetében a második nyílt szótag magánhangzója esett ki többek között a Sopron megyei *Bereki* (1433: *Bereky,* Cs. 3: 600) > *Berki* (1433: *Berky,* uo.) helynévben. Hasonlóan a helynevek közszói előzményű lexémáját érintette a változás a *Homoki* (1274: *Humuky,* Cs. 3: 611) > *Homki* (1281: *Honky,* uo., Sopron vm., vö. *homok* fn. + *-i* képző, FNESz. *Homok*), *Németi* (1256: *Nemety,* Gy. 3: 221) > *Nemti* (1331: *Nemti,* uo., Hont vm., vö. *német* népnév + *-i* képző, FNESz. *Németi*), *Szeredahely* (1342: *Zeredahel,* Cs. 2: 528) > *Szerdahely* (1395: *Zerdahel,* uo., Baranya vm.), *Szologa*győr (1222: *Zuluga Geur,* Gy. 4: 383–384) > *Szolgagyőr* (1223: *Sculgageur,* uo., Nyitra vm., vö. szl. *sluga* > m. *szuluga* > *szolga* 'szolgáló nép, udvarnok', FNESz. *Szolgagyőr*), *Teleki* (1229: *Teluky,* Cs. 2: 650) > *Telki* (1390: *Thelky,* uo., Somogy vm., vö. m. *telek* 'szántásra alkalmas föld' + *-i* képző, FNESz. *Telki*), *Vojada* (1291–1294: *Woyada,* KMHsz. 1: 291) > *Vajda* (1333: *Voyda,* uo., Bihar vm., vö. m. *vajda* méltóságnév, FNESz. *Biharvajda*) nevekben. A tendencia a kétrészes helynevek közszói utótagjában is okozhatott változást. Nagy számban találhatjuk meg — mint arra a fentiekben már utaltam — a *-teleke* > *-telke* földrajzi köznévi utótagú neveket ebben a kategóriában, és többek között az *Alekszandertelü/öke* (1327: *Alexanderteluke,* ComSzat. 146) > *Alekszandertelke* (1350: *Alexandertelke,* uo. Szatmár vm.), *Csehteleke* (1340: *Chehteleke,* Cs. 5: 343) > *Csehtelke* (1460: *Chehthelke,* uo., Kolozs vm.), *Egyedteleke* (1432: *Egedtheleke,* Cs. 2: 407) > *Egyedtelke* (1428: *Egyedthelke,* uo., Pozsega vm.), *Filetelü/öke* (1347: *Fyleteluke,* Cs. 5: 877) > *Filetelke* (1430: *Fylethelke,* uo., Küküllő vm.), *Gyáktelü/öke* (1337: *Gyakteluke,* Gy. 3: 553) > *Gyáktelke* (1337>1399: *Gyaktelke,* uo., Küküllő vm.), *Gyulateleke* (1329: *Gulateleke,* Gy. 2: 71) > *Gyulatelke* (1318: *Gyulatelke*, uo., Doboka vm.), *Jákobteleke* (1477: *Jacobtheleke,* Cs. 1: 173) > *Jakabtelke* (1435: *Jakabthelke,* uo., Borsod vm.), *Kovácsteleke* (1482: *Kowachteleke,* Cs. 2: 47) > *Kovácstelke* (1472: *Kowachthelke,* uo., Temes vm.), *Pálostelü/öke* (1320: *Paulustheluke,* Gy. 2: 83) > *Pálostelke* (1320/1327: *Paulustelky,* uo., Doboka vm.) neveket említhetjük itt, de akad példa a *-bereke* > *-berke* módosulásra is, például *Tyúkszó bereke* (1326: *Tyukzoubereke,* HA. 2: 26) > *Tyúkszó berke* (uo., Doboka vm.) és *Szamár bereke* (1281/XVIII.: *Zamarbereke,* KMHsz. 1: 248) > *Szamár berke* (uo., Borsod vm.), valamint a *-tereme* > *-terme* változást is láthatjuk a Baranya megyei *Bottereme* (1323: *Bothtereme,* KMHsz. 1: 64) > *Botterme* (uo.) helynévben. Feltűnő lehet, hogy bár a kétnyíltszótagos tendencia igen gyakorinak látszik bizonyos földrajzi köznévi utótagok körében, mégsem érintette például a kétrészes nevek utótagjaként szintén nagyon gyako-

ri -*pataka* földrajzi köznevet. Úgy gondolom, ennek hátterében fonotaktikai tényezők húzódhatnak meg, de erre a problémára a későbbiekben térek ki.

A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei *Petenyeháza* (1330/XV.: *Pethenehaza,* Németh P. 2008: 229) településnév előtagjában a *Peten(y)e* személynév rejlik (vö. 1234: *Petene,* ÁSz. 629), s ennek módosulása, a második nyílt szótagbeli magánhangzójának a kiesése eredményezte a mai *Petneháza* formát. További személynévi eredetű példákhoz lásd a következő helyneveket: *Nerada* (1333: *Nerada,* Cs. 2: 779) > *Nerde* (1221: *Nerde,* uo., Vas vm., vö. 1270: *Nerada* szn., ÁSz. 576), *Bunyila* (1416: *Bwnylla,* Cs. 5: 81) > *Bonyla* (1504: *Bonyla,* uo., Hunyad vm., vö. rom. *Bunila* szn., FNESz. *Bunyila*), *Kálosa* (1275: *Kalusa,* Gy. 2: 513) > *Kalsa* (1247/1366>1423: *Calsa,* uo., Gömör vm., vö. 1213/1550: *Kaluz* szn., ÁSz. 444), *Péteri* (1278: *Petury,* KMHsz. 1: 224) > *Petri* (1291–1294: *Petri,* uo., Bihar vm., vö. 1291: *Peturi* szn., ÁSz. 637), *Mehenye* (1113: *Mechina,* Gy. 4: 423) > *Mehnye* (1358: *Myhnye,* uo., Nyitra vm., vö. cs. *Měchyně* szn., FNESz. *Menyhe*), *Vajola* (1455: *Wayola,* Cs. 5: 422) > *Vajla* (1467: *Wayla,* uo., Kolozs vm., vö. szb.-hv. *Vojila* szn., FNESz. *Vajola*).

A kétnyíltszótagos tendencia nemcsak belső keletkezésű neveket érintett, hanem jövevénynevek körében is érvényesült. A szláv ’kő’ jelentésű *kamenь* köznévből alakult a Zemplén megyei szláv *Kamonya* helynév (1358: *Kamonya,* ComZemp. 80), amelyből aztán a *Kamnya* variáns is létrejött (1358: *Komnya,* uo., FNESz. *Kámon, Kemenesalja*). De ide sorolhatjuk a Komárom megyei *Bábolna* település egykori *Babonya* alakjának (1268: *Babuna,* Gy 3: 405, szl. eredetű, vö. szb.-hv. *Babina Gréda* ’vénasszony dűlője’ hn., FNESz. *Bábolna*) feltűnő *Babnya* (1326/1326: *Babna,* uo.) változatát is, amely szintén a kétnyíltszótagos tendencia hatósugarába esett bele átmenetileg. További hasonló példákat ebből az etimológiai körből még bőséggel idézhetünk: *Gorica* (1501: *Gorycza,* ComZag. 2: 7) > *Gorca* (1327: *Gorcha,* uo., Zágráb vm., vö. szln. *goríca* ’kis hegy, domb, szőlőhegy’), *Palugya* (1246: *Polugia,* Gy. 4: 84–85) > *Kispalgya* (1299>1391: *Kyspalgya,* uo., Liptó vm., vö. újlatin (vallon) **Paludia* ’mocsarak’ hn., FNESz. *Kispalugya, Nagypalugya*), *Morova* (1217/1550: *Moroua,* Gy. 4: 325) > *Morva* (+1206/1385: *Morwa,* uo., Nyitra vm., vö. szlk. *Morava,* FNESz. *Morva*).

A helynevek mellett a másik forrásanyag, a tájszavak körében — az egymás mellé kerülő mássalhangzók típusaira koncentrálva — a *kabalafa ~ kablafa, zabola ~ zabla, gabona ~ gabna, cibere ~ cibre, sehuva ~ suhva, kajiba ~ kájba, vékonya ~ véknya, malina ~ málna, szereda ~ szerda, borona ~ borna, fityula ~ fityla* (ÚMTsz.), *cinege ~ cinke, csörege ~ csörge, tézsola ~ tézsla* (MNyA.) variánsokban mutathatunk ki föltehetően e körbe sorolható váltakozást. E lexémákban az etimológiai előzmények is a nyíltszótagos variánst jelzik elsődlegesnek, s ily módon a második nyílt szótagbeli magánhangzó kiesését valószínűsítik (az etimológiai háttér megállapításához a TESz. és az EWUng. volt számomra iránymutató). A lexémákról a fonológiai kérdések taglalásakor igyekszem bővebben is szót ejteni, itt csupán a bemutatásukat tartottam fontosnak.

Úgy vélem, a felsorolt példák által illusztrált változás, illetve váltakozás okát részint a fonotaktikai szerkezet befolyásoló hatásában érdemes keresnünk. Ezért a kétnyíltszótagos tendencia vizsgálata során is fontos tekintettel lennünk a magyar nyelvre jellemző fonotaktikai mintázatokra. A finnugor alapnyelvre rekonstruált fonotaxis alapján — ahogy a korábbiakban is már szó volt erről — azt mondhatjuk, hogy a CVCCV hangszerkezet a finnugor alapnyelv egyik gyakori struktúrája volt, s a gyakorisági sorrendben csak a CVCV előzte meg, míg a három szótagos CVCVCV forma a ritkább szótagszerkezeti típusok közé tartozhatott (E. Abaffy 2003: 115, Bakró-Nagy 1998: 235–236, 1999: 19–21, Bereczki 1996: 40, Kassai 2000: 113). Időben tovább haladva azt láthatjuk, hogy az ómagyar kor időszakában, a honfoglalás után a magyar nyelvközösség nyelvi környezete jelentősen megváltozott, más nyelvet beszélő közösségekkel, s ezzel együtt más fonotaktikai mintázatokkal került kapcsolatba. A szó eleji mássalhangzó-torlódást tartalmazó szavak, nevek átvétele például új helyzet elé állította a beszélőket, s könnyen lehet, hogy a torlódások feloldása után felszaporodó három szótagos alakok, illetve az újonnan a magyar nyelvbe beáramló nagy mennyiségű három szótagú szavak és nevek kevésbé tudtak a nyelvünkbe úgy betagozódni, mint az eleve jellegzetesebbnek, gyakoribbnak látszó CVCCV szerkezetű elemek. Talán ez a körülmény is előidézhette bennük a második nyílt szótag magánhangzójának kiesését. Fonológiai és fonotaktikai ismereteink alapján ugyanis azt tudjuk, hogy az ómagyar korban a mássalhangzó-torlódás szó elején nem fordulhatott elő, hanem csakis szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokról beszélhetünk, amelyek között vannak ún. eredeti és másodlagos kapcsolatok. Az eredetiek a finnugor örökség részei, a másodlagosak pedig belső fejlődés eredményei, mégpedig éppen az itt tárgyalt kétnyíltszótagos tendencia működésének következményei voltak. Talán nem óvatlanság ezért azt feltételeznünk, hogy a finnugor alapnyelvi fonotaktikai mintázatok, az alapnyelvi örökség egyfajta iránytűként munkált a későbbi időszakokban is a nyelvi változások működésében (az ómagyar kori szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok bővebb leírását lásd az 1.1. fejezetben, valamint Kassai 2000: 117).

A fonotaktikai-fonológiai kérdések tárgyalásakor a CVCVCV > CVCCV változást és váltakozást mutató nevek és szavak fontos jellemzőjeként kell kitérnünk a magánhangzó-kiesés utáni mássalhangzó-kapcsolatok tulajdonságára is. A két forráscsoportban néhány apró eltérést e téren mindenképpen felfedezhetünk. A helynevek körében a legtöbb esetben a *r* után esik ki a második nyílt szótag magánhangzója (pl. *Bereki* > *Berki, Porova* > *Porva, Nerada* > *Nerde, Szereda*hely > *Szerda*hely), de a szonoráns elemek közül a *l* (pl. Alekszander*teleke* > Alekszander*telke, Kálosa* > *Kalsa, Palugya* > Kis*palgya, Szologa*győr > *Szolga*győr, *Teleki* > *Telki*) és a nazálisok csoportjából a *m* is gyakori ebben a helyzetben (pl. *Kamonya* > *Kamnya, Homoki* > *Homki, Németi* > *Nemti*). A kétnyíltszótagos tendencia következtében kialakult mássalhangzó-kapcsolatok második eleme a leg-

gyakrabban *ny,* ahogyan ezt például a *Mehenye* > *Mehnye, Kamonya* > *Kamnya, Babonya* > *Babnya* helynevekben láthatjuk. Ez utóbbi példák azért is érdemelnek kitüntetett figyelmet, mert Horger Antal úgy vélte, hogy *ny* előtti pozícióban nem eshet ki magánhangzó (1911: 48). Az említett helynévi példák egyértelműen cáfolják ezt a kijelentést. A *ny* hangon kívül a mássalhangzó-kapcsolatok második elemeként gyakori még a *v* (mégpedig jellemzően *rv* kapcsolatban; pl. *Porova* > *Porva, Morova* > *Morva*), a *l* (pl. *Bunyila* > *Bonyla, Vajola* > *Vajla*) és a zárhangok közül a *t, d* és a *k* (pl. *Németi* > *Nemti; Nerada* > *Nerde; Homoki* > *Homki, Teleki* > *Telki,* illetve lásd itt a számos *-teleke* > *-telke* módosulást is a helynevek utótagjaként).

A tájszavak esetében jórészt hasonló helyzettel találkozunk. A tendencia nyomán kialakult mássalhangzó-kapcsolatok első eleme gyakran szintén valamilyen likvida (pl. *malina ~ málna, szereda ~ szerda, csörege ~ csörge, borona ~ borna*), de a zárhangok közül a *b*-t is többször megtalálhatjuk ebben a pozícióban (pl. *kabalafa ~ kablafa, zabola ~ zabla, gabona ~ gabna, cibere ~ cibre*). Második elemként szintén a likvidák (pl. *kabalafa ~ kablafa, zabola ~ zabla, fityula ~ fityla, tézsola ~ tézsla*), valamint a nazálisok (pl. *gabona ~ gabna, malina ~ málna, borona ~ borna, vékonya ~ véknya*) emelkednek ki a nyelvjárási lexémák esetében.

A *r* és *l* hangok itt tapasztalható gyakoribb előfordulása nem meglepő, mivel ezt a jelenséget nemcsak a kétnyíltszótagos tendencia kapcsán előállt mássalhangzó-kapcsolatok körében tapasztalhatjuk. Kenyhercz Róbert a szó eleji mássalhangzó-torlódás vizsgálatakor azt mutatta ki, hogy a régi magyar nyelvre kikövetkeztetett kételemű mássalhangzó-kapcsolatok elemeként a *r, l* és *v* hangok igen gyakoriak voltak. Siptár Péter nyomán a *l* és *r* gyakori előfordulását azok fonológiai jellegével magyarázta (Kenyhercz 2013a: 185, Siptár 1998: 367). Zengőhangként ezek a hangok általában véve is gyakran előfordulnak mássalhangzó-kapcsolatok tagjaiként. Az a fonológiai helyzet pedig, ami a kétnyíltszótagos tendencia következtében alakult ki, nagy fokú hasonlóságot mutat a mai magyar nyelvre általában is jellemző mintázatokkal. A szó belsejében megtalálható mássalhangzó-kapcsolatok első eleme — mint láthattuk — a legtöbb esetben valamilyen likvida, de gyakorinak mondható még a nazálisok közül a *n* és a *m,* valamint a veláris zárhangok. A kapcsolatok második tagjaként szintén kiemelkednek a likvidák és a nazálisok (Kassai 1998: 148–149, B. Lőrinczy 1979: 470). Hasonló eredményekre jutott nemrégiben Guti Veronika is, aki az ómagyar kori helynevek közszói és tulajdonnévi lexémáiban előforduló mássalhangzó-kapcsolatok típusaival foglalkozott. A vizsgálataihoz az az ómagyar kori hang- és helyesírás-történeti adatbázis szolgált alapul, amelyet a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén évek óta bővítenek, s jelenleg mintegy 37 ezer helynévi adatból áll (lásd erről és a vizsgálatokról is bővebben Guti 2018).

A CVCVCV > CVCCV szerkezeti átalakulások fonetikai és fonológiai sajátosságai azt mutatják, hogy a finnugor alapnyelvi szótagszerkezetekre jellemző

mintázatok szerepet játszhattak a változási folyamat elindításában, a módosulás folytán kialakuló kedvező és jólformált mássalhangzó-kapcsolatok pedig támogathatták és elősegíthették annak lefolyását. Arra is fontos ugyanakkor rámutatnunk, hogy a mássalhangzó-kapcsolatokra vonatkozó jólformáltsági kritériumok meg is akadályozhatták a változást abban az esetben, ha a nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése fonotaktikailag kedvezőtlen helyzetet teremtett volna. Ezt jól láthatjuk a *-pataka* földrajzi köznévi utótag példáján, amely kívül rekedt a kétnyíltszótagos tendencia hatáskörén, pedig a szótagszerkezete alapján szolgálhatott volna annak bemenetéül. E mögött a jelenség mögött optimalitási feltételeket sejthetünk, mégpedig konkrétan a szonoritási hierarchia hatását. A második nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése ugyanis *tk* mássalhangzó-kapcsolatot teremtett volna a szó belsejében, amely viszont a magyarban a *t* és a *k* azonos szonoritása miatt nem minősül jólformált kapcsolatnak (Törkenczy 1994: 361–363, 373–374), még akkor se, ha a nyelvünkben vannak ilyen kapcsolatot tartalmazó lexémák (pl. *mátka, Pátka*).

2.2. A három szótagból felépülő nevek és szavak csoportjában olyan esetekkel is találkozhatunk, amikor az elsődleges alak nem csak nyílt szótagokat tartalmaz, hanem két nyílt szótagot zárt szótag követ, s a változás révén a második nyílt szótag magánhangzója esik ki. A CVCVCVC > CVCCVC szerkezeti változás a második leggyakoribb jelenség a tendencia szempontjából: a helynévi lexémák esetében 27%-ban, a tájszói elemeknél pedig 37%-ban ilyen struktúrákat érintett a változás. Erre hozható példaként a közszói előzményre visszavezethető Bihar megyei *Köteles* település nevének alakulása: *Köteles* (1335: *Kuteles,* Cs. 1: 614; vö. a *kötél* főnév *-s* képzős alakja; Rácz 2007: 167) > *Kötles* (1335: *Kwtles,* uo.), a második nyílt szótag magánhangzójának kiesése azonban vélhetően csak alkalmi, átmeneti változás lehetett, s emellett az íráshiba lehetőségét sem zárhatjuk ki. Itt említhetjük meg továbbá a Kolozs megyei mai *Oláhsolymos* település nevét is, amelynek egykori állatnévi eredetű *Sólyomos* formájából (1318: *Solumus,* Cs. 5: 401) szintén az itt tárgyalt változás eredményezett *Solymos* (1397: *Solmus,* uo.) alakot. A közszói eredetű helynevek efféle változására idézhetők a Kápolnás*kerecsen* (1351: *Kapulnaskerechun,* Cs. 3: 69) > *Kercsen* (1270: *Kerchen,* uo., Zala vm., vö. m. *kerecsen* 'vadászsólyom'), Alsó*monyorós* (1515: *Alsó Monyoros,* Cs. 1: 775) ~ Középső*monyrós* (1350: *Kuzepseumonyros,* uo., Arad vm.) és a *Labodás*varsány (1347/1378: *Labadaswossyan,* Gy. 2: 414) > *Labdás*varsány (uo., Fejér vm., vö. m. *laboda* 'paréj', FNESz. *Labodás-oldal*) helynevek is.

Személynévi előzményre vezethető vissza a Komárom megyéből adatolt *Radvány* település neve, amelynek elsődleges *Radovány* (1267: *Rodowan*, Gy. 3: 449) alakjából (személynévi alapszavához lásd 1131: *Radoan,* ÁSz. 664) a kétnyíltszótagos tendenciának köszönhetően alakult ki a későbbi *Radvány* változata (1297: *Roduan,* uo.). További hasonló példákhoz lásd a következő helyneveket: *Beremen* (1281: *Beremen,* KMHsz. 1: 54) > *Bermen* (1296: *Bermen,* uo., Bara-

nya vm.), *Necsemér* (1214/1550: *Nechemer,* Gy. 3: 516) > *Necsmér* (1213/1550: *Nesmer,* uo., Kraszna vm., vö. 1214/1550: *Nechemer* szn., ÁSz. 580), *Nepokor* ([1090 k.]/1227/1250/1611/XIX. sz.: *Nepocor,* Németh P. 1997: 141) > *Napkor* (1312: *Napkur,* uo., Szabolcs vm., vö. [1090 k.]/1227/1250: *Nepocor* szn., ÁSz. 580), *Porodány* (1337: *Paradan,* KMHsz. 1: 226) > *Pordány* (uo., Csanád vm., vö. 1219/1550: *Paradan* szn., ÁSz. 614), *Pereked* (+1015/+1158/1403/PR.: *Perecud,* KMHsz. 1: 221) > *Perked* (+1015/+1158//XV.: *Perkud,* uo., Baranya vm., vö. talán [1296/1296]: *Perech* szn., ÁSz. 626, amihez a *-d* akár személynév-, akár helynévképzőként is járulhatott).

A jövevénynevek csoportjában a Baranya megyei *Gercseny* település nevét említhetjük meg elsőként, amelynek elsődleges *Gerecseny* formája (1305>1372: *Gerechen,* KMHsz. 1: 114) feltehetően egy szláv *gríč* 'domb' (FNESz. *Görcsöny, Gerecse*) jelentésű szóra vezethető vissza. Már a 14. századtól adatolható *Gercseny* alakját (1332–1335/PR: *Guerchen,* KMHsz. 1: 114) minden kétséget kizáróan a kétnyíltszótagos tendencia alakította ki. Ehhez hasonló változást gyaníthatunk az Ugocsa megyei *Terebes* (1219: *Terebes,* ComUg. 213, vö. szb.-hv. *Trebež* 'irtvány' hn., FNESz. *Terpes*) > *Terbes* (1528: *Terbes,* uo.) folyamat mögött is.

A jelenkori tájszavak körében is nagy számban találhatjuk meg ezt a változástípust: a *lúdarázs ~ ludrás, fikanyos ~ fiknyos, hajadon ~ hajdon, majoros ~ majros, fonatos ~ fontos, gépelés ~ géplés, szeredás ~ szerdás, derekas ~ derkas, cserepes ~ cserpes, csirázik ~ csirzik, hasidék ~ hasdék, fesziget ~ feszget, maszatos ~ mosztos, kazalos ~ kazlas* (ÚMTsz.) variánsokat említhetjük erre többek között példaként.

A korábbiakban tett fonotaktikai megjegyzések természetesen e módosulásra is érvényesek, azokat fölösleges itt (és a továbbiakban) újra megismételnünk. Amire viszont érdemes e helyütt is utalnunk, az a kialakuló mássalhangzó-kapcsolatok problematikája. Ebben a hangszerkezeti csoportban mindkét elemtípus esetében leggyakrabban likvidák után esik ki a második nyílt szótagbeli magánhangzó, jól láthatjuk ezt többek között a *Beremen* > *Bermen, Gerecseny* > *Gercseny,* Kápolnás*kerecsen* > *Kercsen, Porodány* > *Pordány, Pereked* > *Perked, Terebes* > *Terbes; Sólyomos* > *Solymos* helynevek és a *szeredás ~ szerdás, derekas ~ derkas, cserepes ~ cserpes, csirázik ~ csirzik; hajadon ~ hajdon, majoros ~ majros* tájszavak esetében. A szó belsejében lévő mássalhangzó-kapcsolatok második tagja a helynévi példákban legtöbbször nazális (pl. *Beremen* > *Bermen, Necsemér* > *Necsmér, Sólyomos* > *Solymos*) vagy zárhang (pl. *Nepokor* > *Napkor, Pereked* > *Perked; Labodás*varsány > *Labdás*varsány, *Porodány* > *Pordány; Terebes* > *Terbes*). A magyar nyelvre általánosan jellemző kapcsolódási szabályoknak a változás révén előállt mássalhangzó-kapcsolatok tökéletesen megfelelnek.

2.3. A további változási típusok a ritkább folyamatok közé tartoznak, így róluk csupán röviden kívánok szólni, főleg azért is, mert az előzőekben említett

változást indukáló tényezők ezekre is érvényesek lehetnek. A három szótagú, de magánhangzóval kezdődő nyíltszótagos adatok körében is aktívnak mutatkozik a kétnyíltszótagos tendencia. Ezzel kapcsolatban a VCVCV > VCCV változási folyamatra utalhatunk elsőként, amely az ómagyar kori helynevek körében 6%-ban jelentkezett. E módosulást ugyancsak több különböző etimológiai rétegben mutathatjuk ki.

A belső keletkezésű elemek sorában a közszavakból alakult helynevek VCVCV > VCCV változásait a következő példák illusztrálhatják. Az Arad megyei *Ároki* helynév (1326: *Aruky,* KMHsz. 1: 36) másodlagos *Árki* (1335: *Árky,* uo.) változatát a kétnyíltszótagos tendencia hozta létre. S idesorolhatjuk még többek között a Bereg megyei, népnévi eredetű *Oroszi* (1260: *Vruzy,* ComBer. 123) nevet is, amelyből *Orszi* (1553: *Orczy,* uo.) forma alakult a tendencia következtében. A változást ebben a típusban is kimutathatjuk a helynevek földrajzi köznévi utótagjaiban: az Apod *akola* (+1278/1278: *Apudokola,* Gy. 3: 419) > Apod *akla* (uo., Komárom vm.) és a Tamás *égere* (KMHsz. 1: 271) > Tamás *égre* (1270: *Thamasegre,* uo., Bereg vm.) névváltozatokkal illusztrálhatjuk ezt az esetet.

A kétnyíltszótagos tendencia hatása érvényesült másrészt a személynevekből származó, ugyancsak belső keletkezésű helynevek körében is. Ezt láthatjuk a Borsod megyei *Arca* helynév esetében, amelynek elsődleges *Araca* (1219/1550: *Orocha,* Póczos 2001: 19) alakjából a magánhangzó-kiesés eredményezte a másodlagos *Arca* (1222/1550: *Harca,* uo., vö. 1219/1550: *Orocha* szn., ÁSz. 260) formát.

A változást kimutathatjuk a jövevénynevek körében is. A szláv **obvoda* 'sziget' jelentésű szóból származtatható (vö. FNESz. *Abda*) Győr vármegyei elsődleges *Abada* (1260/1270: *Abada,* HA. 2: 75) formából a kétnyíltszótagos tendencia következtében jött létre a mai (de már a 13. századtól adatolható) *Abda* névalak ([1235–1270]/1353>1410: *Abda,* uo., Győr vm.). Hasonló változást tapasztalhatunk az ősszláv **ob(v)ora* 'körülkerített hely' jelentésű etimonra visszavezethető *Abara* (1221: *Abara,* ComZemp. 135, vö. FNESz. *Abara*) helynév kialakulását illetően is, ahol a név második nyílt szótagbeli magánhangzójának kiesése után jött létre az átmenetileg feltűnő *Abra* (1300: *Abra,* uo., Zemplén vm.) forma.

A másik forráscsoportból ebbe a típusba tartoznak az *ifijú ~ ifjú, imola ~ imla* (ÚMTsz.) tájszavak, esetükben a szinkrón variánsok kialakulása mögött diakrón folyamatként szintén a kétnyíltszótagos tendenciát vélhetjük meghúzódni. Ez a jelenség a számításba vett tájszavak körében 5%-ot tesz ki.

A VCCV mintázatra való törekvés mögött hasonló fonotaktikai motivációt figyelhetünk meg, mint amikre az előző kategóriák, főképpen a CVCVCV > CVCCV változás esetében utaltunk. A rekonstruált finnugor alapnyelvi szótagszerkezeti típusok közül a VCVCV rendkívül ritkának mutatkozik, szemben a VCCV szerkezettel, amely közepes gyakoriságúnak tekinthető (az alapnyelvi rekonstruált szótagszerkezetek gyakoriságáról lásd bővebben az 1.1. fejezetet,

valamint Balázs 1967b: 33). Ez a közepes mértékű gyakoriság azonban elégséges lehetett ahhoz, hogy az újonnan beáramló vagy belső változások révén létrejövő három szótagos VCVCV felépítésű szavak és nevek bekerüljenek a kétnyíltszótagos tendencia hatósugarába, s ezáltal az optimális fonotaktikai szerkezet alakulhasson ki.

A kiesés következtében létrejött mássalhangzó-kapcsolatokra itt is fontos figyelmet fordítanunk, hiszen a változás lefolyását — mint korábban jeleztem — az is elősegíthette, ha ezáltal kedvező fonotaktikai helyzet jött létre a szó belsejében. A mássalhangzó-kapcsolatok első eleme a legtöbb esetben a *r* (pl. *Araca* > *Arca, Ároki* > *Árki, Oroszi* > *Orszi*), illetve zárhangok (*Abada* > *Abda, Abara* > *Abra;* Apod *akola* > Apod *akla,* Tamás *égere* > Tamás *égre*) ugyancsak nemritkán tűnnek fel ebben a pozícióban. A mássalhangzó-kapcsolatok második helyén főként likvidákat láthatunk mindkét elemcsoportban (pl. *Abara* > *Abra,* Tamás *égere* > Tamás *égre,* Apod *akola* > Apod *akla; imola* ~ *imla, ifijú* ~ *ifjú*), de szórványosan akadnak zárhangok (pl. *Abada* > *Abda, Ároki* > *Árki*), illetőleg réshang és affrikáta is ebben a pozícióban *(Oroszi* > *Orszi, Araca* > *Arca).* Aligha meglepő, hogy itt is azt tapasztalhatjuk, hogy a kétnyíltszótagos tendencia nyomán kialakuló szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok nagyfokú egyezést mutatnak a mai és persze az ómagyar kori magyar nyelvben meglévő mintázatokkal.

2.4. A zárt szótagra végződő szavak és nevek között, hasonlóan a csupa nyílt szótagból álló példákhoz, szintén találunk magánhangzóval kezdődő alakokat. A VCVCVC > VCCVC módosuláson átesett helyneveket tárgyalva a közszói eredetre visszavezethető nevek csoportjában a jelenségre több példát is említhetünk. Az *akol* szó *-s* képzős származékából keletkezett a Komárom megyei *Akolos* (1247/1252/1592: *Ocolus,* Gy. 3: 387, vö. FNESz. *Nagyoklos*) helynév, ami a tendencia következtében *Aklos* formájúvá módosult (uo.). Hasonló változást mutat a növénynévből alakult Alsó*egeres* településnév is (1440: *Also Egeres,* Cs. 5: 700, vö. m. *éger* fanév + *-s* képző, FNESz. *Felsőegres*), amely a fenti adattal egyidejűleg *Alsóegres* formában is szerepel a forrásokban (1440: *Alsoegrus,* uo., Torda vm.). Az itt idézett példák mindegyike az *-s* képzőnek köszönhetően nyerte el a kétnyíltszótagos tendenciához előzményül szolgáló alakját. Korpuszomban az ómagyar kori helynevek körében 3%-ban, míg a tájszavak körében 5%-ban fordul elő ez a változástípus.

2.5. Azt, hogy a kétnyíltszótagos tendencia nem kizárólag a csupa nyílt szótagból álló lexémákat érinti, nemcsak az előbbi típusok némelyike jelzi, hanem az alább következők is. Valójában a változás előfeltételének — szótagszerkezeti szempontból legalábbis — egyedül a két egymást követő nyílt szótag mutatkozik. Zárt szótagot követő nyílt szótagból esett ki a magánhangzó a tendencia következtében a Szatmár megyei *Nemesborzova* egykori adataiban. A szláv eredetű, CVCCVCV szerkezetű *Borzova* (1436: *Borzova,* Németh P. 2008: 35, Szatmár vm.; vö. szlk. *Brezová* hn., FNESz.) formából a zárt szótag utáni első nyílt szó-

tag magánhangzójának kiesését követően alakult ki a CVCCCV hangszerkezetű ideiglenes *Borzva* alakváltozat (1436: *Borzwa,* uo.). S itt kell megemlítenünk az Árva megyei *Lestina* (1235/1270: *Lesthyna,* ComArv. 26) helynevet is, amely feltehetően szláv eredetű (vö. szlk. *lieština* 'mogyorócserjés, mogyorós', FNESz. *Lestin*), és szintén a kétnyíltszótagos tendencia következtében átmenetileg lett *Lestna* formájúvá (1325: *Lesthna,* ComArv. 26). Ebbe a típusba illeszkedik továbbá a *Szendrő* helynév is, amely személynévi eredetű, s *Szenderő* alakú volt elsődlegesen (1317: *Zendereu,* Póczos 2001: 69, személynévi alapszavához lásd cseh R. *Sĕmidrah* szn., valamint a le. R. *Semidroch* szn., uo.), s mai, de már a 14. századtól adatolható *Szendrő* alakját feltehetően a kétnyíltszótagos tendencia által nyerte el (1312: *Zundreu,* uo., Borsod vm.). Ebben a típusban tehát azt figyelhetjük meg, hogy a tendencia következtében három mássalhangzó került a nevek belsejében egymás mellé.

Arra, hogy a kétnyíltszótagos tendencia efféle alakokat is érinthet, már Horger Antal is rámutatott, amikor felismerte, hogy vannak olyan esetek, „s nem is igen csekély számmal, melyekben egy nyílt szótag felső vagy középső nyelvállású rövid magánhangzójának megelőző zárt szótag után való kiesése is tagadhatatlan" (1911: 26). A tendencia nyomán kialakult hármas mássalhangzó-kapcsolatokat azok a mássalhangzók alkotják, amelyeket a kéttagú kapcsolatokban is megtalálhatjuk (lásd ehhez bővebben Kenyhercz 2013a: 187). Általánosabb érvénnyel tehát azt mondhatjuk, hogy a mai magyar nyelv (és tegyük hozzá rögtön: az ómagyar nyelv) fonotaktikai szerkezetére jellemző, hogy az efféle kapcsolatokban azok a mássalhangzók fordulnak elő leggyakrabban, amelyek a kételemű kapcsolatokban is gyakran kombinálódnak egymással, tehát a likvidák, a nazálisok és a zárhangok (Kassai 1981: 80, 1998: 158, Olaszy 2007: 193, Rebrus–Trón 2002: 35).

2.6. A kétnyíltszótagos tendencia hatósugarába háromnál több szótagból álló szavak és nevek is bekerülhettek, ám ezek több esetben is hasonlóságot mutatnak a három szótagú lexémák kapcsán megfigyelt jelenségekkel.

Csupa nyílt szótagból álló n é g y s z ó t a g o s szavak és nevek esetében a második és a harmadik nyílt szótag magánhangzóját érinthette a változás.

CVCVCVCV > CVCCVCV alakulásmódot (ami 2%-ban jelentkezett a helynevekben) figyelhetünk meg a *berkenye* (régen *berekenye*) növénynévből származó *Berekenye* helynév esetében. A csupa nyílt szótagból felépülő *Berekenye* elsődleges alakból (1299/1411/1413: *Berekenye,* Gy. 4: 231) a második nyílt szótag magánhangzójának kiesése után jött létre a későbbi *Berkenye* forma (uo., Nógrád vm.). Arra, hogy a *Berekenye* típusú közszói és tulajdonnévi elemek más módon is változnak, a megfelelő helyen térek ki.

Idesorolhatunk jövevényelemekből keletkezett helyneveket is, például a szláv eredetű *Holboka* névadatot (vö. szlk. *Hluboké* hn., FNESz.), amelynek elsődleges (a szó eleji mássalhangzó-torlódást megszüntető) *Holoboka* alakjából (1347:

Holoboka, FN. 124) a kétnyíltszótagos tendencia hozta létre a *Holboka* névváltozatot (1363: *Holboka,* uo., Trencsén vm.). Hasonlóan alakult a szintén szláv eredetű (vö. szb.-hv. *kùpus* 'káposzta', FNESz. *Kupuszina*) *Kupecsine* (1455: *Kupechyne,* ComZag. 1: 164) elsődleges névalakból az átmeneti *Kupcsina* (1500: *Kupchyna,* uo.). S e helyütt (azaz a szláv jövevénynevek között) említhetjük még a Máramaros vármegyei *Szalatina* helynevet (1360: *Zalatina,* ComMar. 97) is, amely a FNESz. szerint egy szb.-hv. *slatina* 'savanyúforrás' jelentésű szóval hozható kapcsolatba. A névben a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldása során létrejött nyílt szótagos *Szalatina* formából aztán a második nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése után kialakult a *Szaltina* változat (1364: *Zaltina,* uo.), míg másutt ugyanebből a szláv előzményből a változási folyamat más irányú lezajlásának köszönhetően *Szalatna* lett (lásd alább). Az ilyen jelenséget Kiss Lajos névhasadásnak nevezi (1995: 24).

Ez a változástípus a tájszói variánsok körében is megtalálható, s többek között a *berekenye ~ berkenye, filemile ~ filmüle, gezemice ~ gezmece* (ÚMTsz.), *kukorica ~ kukrica* (MNyA.) alakokat sorolhatjuk ide. A tájszói korpusz 8%-ában találkozhatunk ilyesfajta váltakozással.

A jelenség hátterében meghúzódó esetleges okokat csak igen óvatos felvetésként fogalmazhatjuk meg. Az ómagyar korban nem csekély mennyiségű olyan elem kerülhetett nyelvünkbe, főként a szó eleji mássalhangzó-torlódások feloldásának következtében, amelyekben CVCVCVCV szerkezetet regisztrálhatunk. Ezek a szavak és nevek szokatlanok lehettek a nyelvhasználók számára, hiszen addig ritkán tartalmazott a magyar nyelv háromnál több szótagú alakokat (vö. ehhez részletesen E. Abaffy 2003: 115).[7] A finnugor alapnyelvből örökölt és az ősmagyar koron keresztül tovább örökített mintázatok hatására ezek az alakok is a kétnyíltszótagos tendencia hatása alá kerültek, s vagy a második, vagy a harmadik nyílt szótagbeli magánhangzójuk esett ki, közelítve ezzel az optimális elrendeződésekhez. Az a tény, hogy a mai magyar nyelvben több négy vagy több szótagból álló szavunk is akad (a magyar fonológiai szótagtípusokra összefoglalóan lásd Kassai 1981: 85), a szóalkotási szabályokban bekövetkezett elmozdulásokkal, illetve az optimalitási szabályok és a közöttük lévő hierarchia folytonos változásaival magyarázható.

Bár csak néhány adattal illusztrálhatjuk a kétnyíltszótagos tendenciának ezt a típusát, mégis feltűnő, hogy a likvidák itt is túlsúlyban vannak. A *Holoboka > Holboka, Szalatina > Szaltina; Berekenye > Berkenye* helynevek és a *fülemüle ~ filmüle; berekenye ~ berkenye* tájnyelvi alakokból likvidák utáni helyzetből esett ki a nyílt szótagbeli magánhangzó.

---

[7] Megjegyzem ugyanakkor, hogy ez csupán a tőszavak esetében lehetett így, hiszen a toldalékok feltétlenül tovább növelték a szóalakok hangtestét: a szóképzés elterjedt szóalkotási mód volt, de a jelek, ragok is a szóterjedelem bővülését eredményezték.

2.7. A csupán nyílt szótagokból felépülő négy szótagos szavak és nevek között akadnak olyanok is, amelyeknek a harmadik nyílt szótagbeli magánhangzóját érintette a kétnyíltszótagos tendencia.

A Trencsén vármegyéből adatolt, szláv előzményű *Jeszenice* névből (1375: *Jezyniche,* FN. 129, vö. szlk. *Jasenica,* FNESz. *Nagyjeszence*) a kétnyíltszótagos tendencia révén alakult ki a *Jeszence* forma (1269: *Jezencha,* uo.). Ehhez hasonló változást mutat a valószínűleg ugyancsak szláv eredetű *Kanyapta* kialakulása, amelynek a már hangátvetésen átesett *Kanyapota* hangalakja (1298: *Kanapota,* KMHsz. 1: 143, vö. szlk. *Konotopa* hn., FNESz. *Kanyapta,* Tóth 2001a: 84) került a tendencia hatósugarába, s eredményezte aztán a változás a *Kanyapta* forma létrejöttét (1323/1390: *Kanapta,* uo., Abaúj vm.). Ilyen módosulás ment végbe a fentebb már idézett szláv előzményű *Szalatina* (1360: *Zalatina,* ComMar. 97) > *Szalatna* (1364: *Zalatna,* uo., Máramaros vm.), illetve a közszói eredetű *Berekenye* (1348: *Berekene,* Cs. 5: 334) > *Bereknye* (1332–1337: *Berekne,* uo., Kolozs vm.) névformában. A helynévi korpusz 1%-ában találkozhatunk ezzel a típussal.

Hasonló folyamat húzódik meg a *berekenye ~ bereknye* és a *kukorica ~ kukorca* (ÚMTsz.) tájszavak szinkrón variációi mögött is, amelyek a tájszói adatbázis 3%-át teszik ki.

2.8. A négy szótagból álló nevek esetében is találunk olyan alakokat, amelyekben zárt szótag utáni nyílt szótagból esett ki a magánhangzó (a helynévi korpuszban ez a módosulás 4%-ot tesz ki). Erre hozható példaként a közszói előzményű *Eresztevény* (1326: *Erezteven,* Gy. 3: 105) > *Eresztvény* (uo., Heves vm.) változás. Az *eresztvény* szó hasonló változásmódja helynevek földrajzi köznévi utótagjaként is megfigyelhető: az eredeti *eresztevény* hangalakról tanúskodnak pl. a Remete *eresztevénye* (1341: *Remeteerezteueny,* KMHsz. 1: 231, Baranya vm.), Benke *eresztevénye* (1265: *Benkeerestewene,* Gy. 4: 263, Nógrád vm.), Farkas *eresztevénye* (1324: *Forcasereztewyni,* Gy. 4: 326, Nyitra vm.) korai ómagyar kori adatok. A *-monostora* utótagú nevek is az eddigiek mellé illeszkednek: pl. Koppány*monostora* (1394: *Koppanmonostora,* Cs. 3: 505) > Koppány*monostra* (1420: *Koppanmonostra,* uo., Komárom vm.), Pentelej*monostora* (1329: *Penteleymonostora,* Gy. 2: 400) > Pentele*monostra* (1330>1414: *Penthelemonostra,* uo., Fejér vm.), Gábrián*monostora* (1341: *Gabrianmunustura,* KMHsz. 1: 108) > Gábrián*monostra* (1341: *Gabrianmonustra,* uo., Bihar vm.).

E két lexikális elem közös sajátossága az, hogy a kétnyíltszótagos tendencia nyomán a szavak és nevek belsejében hármas mássalhangzó-kapcsolatok *(sztv, str)* alakultak ki. Akárcsak a három szótagú szavaknál megfigyelhető hármas mássalhangzó-kapcsolatok esetében, itt is arra kell rámutatnunk, hogy a kapcsolatok alkotóelemei azok a hangok, amelyek páros mássalhangzó-kapcsolatokban egyébként is gyakoriak.

2.9. Az előző típusoktól némiképp elkülönítve kell tárgyalnunk végezetül azokat az eseteket, amelyeknél a kétnyíltszótagos tendencia ö s s z e t é t e l i h a-

t á r o n fejtette ki hatását. Az ómagyar korból származó helynévi adatokra az jellemző, hogy az e körbe vonható névstruktúrák szinte kivétel nélkül személynévből (vélhetően személynévképzőt tartalmazó névformából) és valamilyen 'település' jelentésű földrajzi köznévi utótagból állnak. Példaként a *Bácsafalva* (1468: *Bachafalva,* Cs. 5: 70) > *Bácsfalva* (1505: *Bachfalva,* uo., Hunyad vm.), *Bakofalva* (1402: *Bakofalwa,* Cs. 3: 31) > *Bakfalva* (1450 k.: *Bakfalwa,* uo., Zala vm.), *Karácsafalva* (1439: *Karachafalva,* Cs. 1: 734) > *Karácsfalva* (uo., Zaránd vm.), *Baksafalva* (1428: *Baxafalwa,* Cs. 2: 735) > *Baksfalva* (1428: *Baxfolwa,* uo., Vas vm.), *Damásafölde* (1300: *Damasafeldy,* Gy. 2: 139) > *Damásfölde* (1300: *Damasfeldu,* uo., Erdélyi Fehér alsó része), *Vidaháza* (1449: *Wydahaza,* Cs. 3: 518) > *Vidháza* (1450: *Wydhaza,* uo., Komárom vm.), *Dajalaka* (1508: *Doyalaka,* Rácz 2007: 84) > *Dajlaka* (1598: *Doylaka,* uo., Bihar vm.) elnevezések idézhetők. Változásaik éppen az előtagjaik jellege miatt bizonyosan nem névrészcsereként értékelhetők, hanem bennük hangtani természetű változás történt, ami viszont talán éppen a személynév eredeti képzőelemét érinthette, nyilván a képzős jelleg (sőt talán a személynévi jelleg) elhomályosulását követően. Meglehetősen szokatlan ugyanakkor, hogy a fenti példákban egy kivétellel mindig az előtag névvégi *-a* hangjának (esetleg morfémájának) elmaradását okozta a módosulás.[8]

3. A fonotaktikai szempontú vizsgálat végeztével azt is érdemes még megfigyelnünk, hogy néhány esetben a szinkrón variánsokat eredményező diakrón folyamatot, a kétnyíltszótagos tendenciát további hangváltozási folyamatok kísérték.

Hangátvetéssel járt együtt a magánhangzó kiesése például a *tohonya ~ tunyha* (ÚMTsz.) tájszavakban. Affrikációt regisztrálhatunk viszont a *bajuszos ~ bajcos* (ÚMTsz.) variánsok kapcsán.

A *Bagota* (1232>1360: *Bagotha,* KMHsz. 1: 43) > *Bakta* (1363/1372: *Bakta*, uo.), *Regete* (1298: *Rygyta,* KMHsz. 1: 230) > *Rekte* (1303/1329: *Rukthe*, uo.), *Paszuba* (esetleg *Pazuba*) (1245: *Pazuba,* Tóth 2001a: 229) > *Pozba* (1327/1382: *Pozba,* uo.) helynevek mindegyikében azt tapasztalhatjuk, hogy a kétnyíltszótagos tendencia következtében egymás mellé kerülő obstruensek zöngéssége harmonikus (vö. Fehér 2009: 89). A hasonulások hátterében pedig az állhat — amire Fehér Krisztina is felhívja a figyelmet —, hogy a zöngésség tekintetében kiegyenlített zörejhang-kombinációk egyfajta hangsorépítési mintaként a 12–13. századra tipikussá váltak, részben a csonkatövek terjedése, részben pedig éppen az itt tárgyalt kétnyíltszótagos tendencia révén (2009: 90).

---

[8] Ez talán azzal is magyarázható, hogy az előtagként álló névnek létezett a képző nélküli változata is, pl. *Bácsa ~ Bács, Vida ~ Vid* vagy más megfeleléssel: *Bakó ~ Bak.* Így ezekben az esetekben nem feltétlenül tisztán hangtani indíttatású módosulásokról beszélhetünk.

3.1.3. A változás mozgatórugói, okai

Láthattuk tehát, hogy a kétnyíltszótagos tendencia vizsgálatában a fonológiai és fonotaktikai szempontok bevonása újabb adalékokkal járulhat hozzá a változás tulajdonságainak megismeréséhez. A tendenciát befolyásoló okok közé sorolhatjuk az ősmagyar kori szótagszerkezeti típusokhoz való igazodást, valamint a nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése következtében előállt mássalhangzó-kapcsolatokat érintő jólformáltsági kritériumokat is. Erre vonatkozóan néhány összegző, valamennyi altípust figyelembe vevő megfigyelést mindenképpen érdemes még tennünk.

1. Az egyes típusoknál jól érzékelhettük, hogy bizonyos esetekben a finnugor alapnyelvre rekonstruált és az ómagyar korig nagyrészt fennmaradó szótagszerkezetekhez való igazodást vélhetjük részben meghúzódni a kétnyíltszótagos tendencia működése mögött. A finnugor alapnyelvben is előforduló szótagszerkezetek (mint például a CVCCV és a VCCV) az ős- és az ómagyar korban is befolyásolhatták a hangtörténeti változásokat oly módon, hogy a beszélők igyekeztek az újonnan a magyar nyelvbe beáramló szavakat és neveket a számukra már ismert és jólformált sémákhoz igazítani. Ez a fajta törekvés nem kivételes jelenség a magyar hangtörténetben: hasonló összefüggésekre hívta fel a figyelmet Kenyhercz Róbert a szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldásával kapcsolatban is (2013a: 202–203).

2. A kétnyíltszótagos tendencia működésének hátterében a finnugor alapnyelvből örökölt szótagszerkezetekhez igazodáson kívül további mozgatórugóként a magánhangzó kiesése után fellépő mássalhangzó-kapcsolatok jólformáltsági szintje ugyancsak meghúzódhat. Ez azt jelenti, hogy ezek a sémák elősegíthetik és gátolhatják is a kétnyíltszótagos tendencia működését. Abban az esetben ugyanis, ha a nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése olyan fonológiai helyzetet idézne elő, amely ellentmond a jólformáltsági kritériumoknak, a hangváltozás nem következik be. Az alábbiakban ezért azt mutatom be, hogy az általam vizsgált korpuszokban a kétnyíltszótagos tendencia milyen szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokat hozott létre. Erről az egyes típusoknál részben már ejtettem szót, de itt összefoglaló jelleggel és magukra a kapcsolatokra koncentrálva tárgyalom a problémát.

A vizsgált korpuszban kialakuló mássalhangzó-kapcsolatokat a 2. táblázatban szemléltetem (a két lexikális elemcsoportot együtt kezelve). A táblázatban a vízszintes sor a mássalhangzó-kapcsolat első tagját jelzi, míg a függőleges oszlopban a második mássalhangzót láthatjuk. Az adataim között megtalálható kombinációkat + jellel jelöltem.

	b	p	d	t	k	g	gy	ty	f	v	s	zs	sz	z	c	cs	m	n	ny	h	j	ly	l	r
b														+							+		+	+
p																								+
d	+									+											+			+
t		+			+						+		+				+	+			+		+	
k		+									+		+		+		+				+		+	+
g																							+	+
gy																							+	+
ty									+															
f				+							+							+						+
v			+	+	+		+									+				+			+	+
s		+			+																			
zs																								
sz																								+
z						+																		+
c																		+						+
cs		+															+						+	+
m			+		+																	+	+	+
n	+		+	+	+								+			+	+						+	+
ny	+			+	+	+											+			+				+
h																			+				+	
j		+	+																					
ly		+															+							
l	+	+		+	+	+	+	+				+				+			+		+			
r	+	+	+	+	+	+						+	+				+		+					

2. táblázat. A kétnyíltszótagos tendencia következtében kialakuló szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok típusai a vizsgált adatállományban

A táblázatból világosan kitűnik, hogy bizonyos kapcsolódási típusok jellegzetes összefüggést mutatnak. A mássalhangzó-kapcsolatok első elemei felől megközelítve azt figyelhetjük meg, hogy a zárhangok az affrikátákon kívül többnyire minden típussal képesek kapcsolatot alkotni, hiszen így láthatunk zárhang + zárhang (pl. *Abada > Abda, Kanyapota > Kanyapta, Nepokor > Napkor*), zárhang + réshang (pl. *Dobosza > Dobsza [dopsza], Radovány > Radvány, Szepesi > Szepsi*), zárhang + nazális (pl. *Lubenyik > Lubnyik, Babonya > Babnya, Redemec > Redmec; tekenős ~ teknős, gabona ~ gabna*), illetve zárhang + likvida (pl. *Pokorágy > Pokrágy, Mikola > Mikla, Abara > Abra; kukorica ~ kukrica, égeres ~ égres, kaparás ~ koprás, gépelés ~ géplés*) kapcsolatokat egyaránt a kétnyíltszótagos tendencia által érintett adatállományt figyelembe véve (az összes mássalhangzó-kapcsolat 34%-át teszik ki a zárhangot első elemként tartalmazó struktúrák).[9]

A réshangok (8%), az affrikáták (3%) és a nazálisok (9%) ritkán vesznek részt a mássalhangzó-kapcsolatokban úgy, hogy azok első elemeiként álljanak, de néhány példát azért erre a jelenségre is említhetünk (pl. *Paszuba > Pozba, Mehenye > Mehnye; Mocsonok > Mocsnok, Mocsol(y)a > Mocsl(y)a; Németi > Nemti, Kamanya > Kamnya, Szemere > Szemre; hasidék ~ hasdék, fesziget ~ feszget, tézsola ~ tézsla, kazalos ~ kazlas*).

A likvidák esetében viszont feltűnő kapcsolódási gyakoriságot tapasztalhatunk: a szó belsejében a tendencia következtében létrejövő mássalhangzó-kapcsolatok 46%-ában az első elem likvida. A *r* és a *l* szinte minden típussal alkot kapcsolatot: pl. a *Terebes > Terbes, Haradiscsa > Hardicsa, Geregye > Gergye*fő, *Sarakad > Sarkad; cserepes ~ cserpes, szereda ~ szerda,* illetve a *Szeline > Szelne, Holoboka > Holboka, Palugya >* Kis*palgya, Dalumár > Dalmár; halavány ~ halvány* variációk jelzik ezt a kapcsolattípust. Feltűnő viszont a likvida + likvida típusú mássalhangzó-kapcsolat ritkasága (alig 1%-ot tesz ki ez a kapcsolat a 46%-ból).

Ha a szonoráns és obstruens szembenállások felől közelítjük meg az ábrázolt kapcsolatokat, akkor azt láthatjuk, hogy az obstruens hangok más obstruensekkel és szonoránsokkal nagyjából azonos arányban kapcsolódnak, csakúgy, mint a szonoránsok az obstruensekkel, azonban a szonoráns + szonoráns kapcsolatok lényegesen ritkábbnak mutatkoznak. Ez pedig együttesen azt is jelzi, hogy a kétnyíltszótagos tendencia következtében a legritkábban szonoráns mássalhangzók közül esett ki a második nyílt szótag magánhangzója.[10] Ez talán összefüggésben állhat a szótagok illesztését befolyásoló, a szótaghatáron érvényesülő jólformált-

---

[9] Az arányok számításánál a már említett adatkezelési elvet alkalmaztam, így például a *teleke > telke* változást egy előfordulásnak tekintettem.

[10] Ebben a kérdésben persze akkor juthatnánk megnyugtató módon eredményre, ha azokat a lexikális elemeket is vizsgálnánk, amelyeket végső soron nem érintette a tendencia, vagyis amelyekből a nyíltszótagos szerkezet ellenére sem esett ki a magánhangzó.

sági szabályokkal, amelyek a hangok hangzósságából és azok hasonlóságaiból, különbségeiből következnek. A mai magyar nyelvre jellemző, hogy a szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokra a legtöbb adatot olyan kombinációkban találhatjuk meg, ahol a kapcsolatot alkotó mássalhangzók között van szonoritási különbség. A két szonoráns elem között lévő magánhangzó ebben az értelemben jólformáltabb szonoritási mintázatot mutat, mint a többi mássalhangzó-kapcsolat esetében, hiszen a kieső magánhangzó ebben az esetben nem jól formált fonológiai illesztést teremtene, szemben a jólformált kiinduló formával (Törkenczy 1994: 365, 377–378). Ugyanez a hangok szonoritási értékén alapuló kapcsolódási szabály húzódik meg amögött is, amit a fentiekben láttunk, hogy tudniillik likvida + likvida kapcsolatokkal csak elvétve találkozunk a vizsgált jelenség kapcsán.

A kétnyíltszótagos tendencia révén kialakuló zárhangokból álló mássalhangzó-kapcsolatokra vonatkozóan egy másik jólformáltsági kritériumra is rámutathatunk, mégpedig az ún. antilabiális feltételre, amely némiképp leegyszerűsítve annyit jelent, hogy hátrányosnak tekintjük azt az esetet, amikor a zárhangokból álló mássalhangzó-kapcsolat második eleme labiális (Törkenczy 1994: 375). Ennek mind megfelelnek a létrejött kapcsolatok, és ezzel magyarázható esetleg az is, hogy a szl. *Konotopa* > m. *Kanyapota* > *Kanyapta* név esetében a kétnyíltszótagos tendencia nem az elsődleges névalakban érvényesült, hanem csak azután ment végbe, miután a hangátvetés megteremtette az ideális fonotaktikai környezetet számára. Ha a hangátvetés nem történik meg, akkor valószínűleg a kétnyíltszótagos tendencia sem érinti a szót, mert a *t* + *p* mássalhangzó-kapcsolat — amit ez esetben a változás létrehozott volna — a jólformáltsági feltételeknek nem felel meg.

A 2. táblázatban ugyanakkor csupán azt láthattuk, hogy milyen mássalhangzó-kapcsolatok állhatnak elő (a vizsgált korpuszok alapján) a kétnyíltszótagos tendencia következtében. Azt azonban, hogy ezek a kapcsolatok milyen gyakoriak, a fenti táblázat nem mutatja. Pedig ez a változás fonológiai mozgatórugói szempontjából véleményem szerint kulcskérdés. Ezért az 1. ábrán ezeket a gyakorisági viszonyokat érzékeltetem: a gyakoribb mássalhangzó-kapcsolatoktól haladok a ritkábbak felé, és a kettős kapcsolatok mellett a hármas torlódást is feltüntetem.

Az ábrából jól látható, hogy a kapcsolatok gyakoriságát tekintve az adatbázisban legtöbbször olyan kapcsolatok fordulnak elő, amelyekben likvidák és zárhangok, valamint likvidák és nazálisok kapcsolódnak egymással. Legritkábban pedig olyan esetekkel találkozunk, amelyeknek első eleme zárhang, illetve réshang.[11]

---

[11] Hasonló arányokat figyelt meg Guti Veronika is a már korábban említett vizsgálatában. A hármas mássalhangzó-kapcsolatok a jóval nagyobb korpuszon végzett vizsgálatban is ritkábbak a két mássalhangzóból állóknál, s azokat legtöbbször réshangok és zárhangok alkotják (lásd erről bővebben Guti 2018).

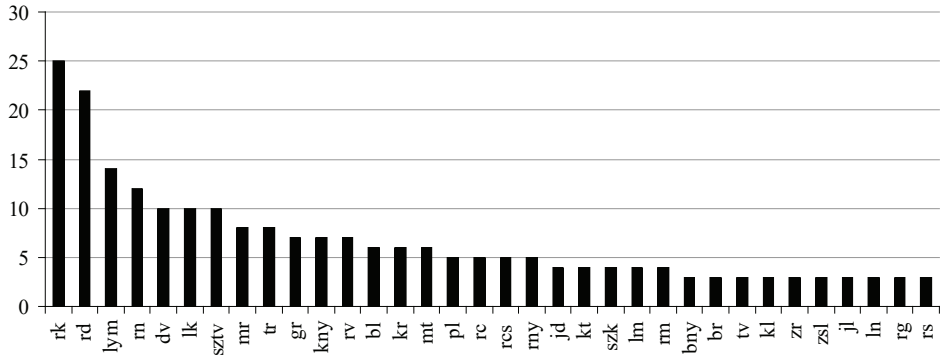

1. ábra. A szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok gyakorisága

Mindezek okairól a fentiekben már ejtettünk szót, ennek a megismétlésétől ezért itt eltekintek. Érdemes azonban szólni a hármas mássalhangzó-kapcsolatokról, amelyek — a *sztv* kapcsolatot leszámítva — a ritka kapcsolódások között találhatóak. Ennek az oka az elemző részek elején leszögezett adatkezelési elvek között keresendő. A *sztv* kapcsolat az *eresztevény* > *eresztvény* utótagú kétrészes helynevekben, valamint az *Eresztevény* > *Eresztvény* egyrészes helynevekben található meg, s bár az *eresztvény* utótagúakat egy előfordulásnak tekintettem, ezeken az adatokon kívül több önállóan előforduló *Eresztvény* helynév növelte a mássalhangzó-kapcsolat gyakoriságát.

3.1.4. A kieső magánhangzók

A kétnyíltszótagos tendencia hatáskörébe eső (azaz az annak folytán kieső) magánhangzókat a magyar hangtörténet kutatói közül többen is vizsgálták. Ahogyan azt a tudománytörténeti összefoglalásban jeleztem, egyik írásában Horger Antal úgy foglalt állást, hogy a kieső vokális felső vagy középső nyelvállású rövid magánhangzó lehet (1911: 47–48). Bárczi Géza valamennyi rövid magánhangzó kiesését lehetségesnek gondolta, de közülük ő is kiemelkedően gyakorinak minősítette a felső (az ő szóhasználatával: magas) és a középső nyelvállású magánhangzók elmaradását (1958a: 78). Mivel vizsgálataikat mindketten főként ómagyar kori közszói példákra alapozták, érdemes a kitágított forrásanyag fényében ezt a kérdést is újravizsgálnunk. A kétnyíltszótagos tendencia következtében kiesett magánhangzók eloszlását a két elemzett korpuszban — a gyakorisági viszonyaik szerinti elrendezésben — a 3. táblázat mutatja. A táblázatban az előfordulások abszolút értékét és a teljes korpuszban mérhető százalékos arányát is megadom.

A korabeli helyesírási gyakorlat alapján egyes jelölési formák pontos hangértékét nem tudjuk egyértelműen meghatározni (a magánhangzók ómagyar kori jelöléséhez lásd bővebben Korompay 2003: 287–291). Ezekre a kettősségekre

a táblázatban is utalok, mégpedig variánsos olvasati (hangértékbeli) lehetőségeket feltüntetve: *u/o* (pl. *Baru/omó* (1327/1589: *Borumou,* KMHsz. 1: 47) > *Barmó* (1273/1392/1477: *Bormow,* uo., Bihar vm.), *Dalu/omár* (1484: *Dalwmar,* Cs. 5: 84) > *Dalmár* (1519: *Dalmar,* uo., Hunyad vm.), *ü/ö* (pl. *Alekszandertelü/öke* (1327: *Alexanderteluke,* ComSzat. 146) > *Alekszandertelke* (1350: *Alexandertelke,* uo., Szatmár vm.), *Gálospétü/öri* (1321: *Galuspetury,* Németh P. 2008: 90) > *Gálospetri* (1322/1323: *Galuspetri,* uo., Szatmár vm.), *Szepü/ösi* (1267: *Scepusy,* KMHsz. 1: 262) > *Szepsi* (1317: *Scipsi,* uo., Abaúj vm.), *i/ë* (pl. *(S)zeli/ëne* (1437: *Zeline,* Cs. 2: 364) > *(S)zelna* (1476: *Zelna,* uo., Valkó vm.), *Kircsi/ëmény* (+1058/1300/1403: *Kyrschynem,* KMHsz. 1: 163) > *Körcsmény* (1332–1335/PR.: *Kurchmen,* uo., Baranya vm.), *o/a* (pl. *Aro/aca* (1219/1550: *Orocha,* Póczos 2001: 19) > *Arca* (1222/1550: *Harca,* uo., Borsod vm.), *Bako/ava* (1358: *Bakoua,* ComVer. 175) > *Bakva* (1397: *Bakua,* uo., Verőce vm.), *Lito/ava* (1282: *Lytova,* Gy. 3: 217) > *Litvavár* (+1285>1366/1391: *Litva,* uo., Hont vm.), *Zagyo/ava* (1331: *Zagyowa,* Gy. 3: 107) > *Zagyva* (1331/1334: *Zagyva,* uo., Heves vm.). Ezt a megoldást (azaz a bizonytalanság jelzését, ami azonban valós kiejtésbeli variánsokra is utalhat akár) ugyanis még mindig megnyugtatóbbnak találtam, mint az adatok határozott besorolását a nyíltabb vagy zártabb, máskor pedig a labiális vagy illabiális olvasatú adatok közé.

magánhangzó	ómagyar kori helynév		mai tájnyelvi szó	
e/ë	79	21%	39	10,5%
o	42	11%	35	9,5%
a/à	36	10%	32	9%
u/o	41	11%	—	
i	10	3%	13	3,5%
ü/ö	13	3,5%	—	
o/a	12	3%	—	
i/ë	8	2%	—	
u	1	0,5%	7	2%
ö	—		2	0,5%

3. táblázat. A kétnyíltszótagos tendencia következtében kiesett magánhangzók gyakorisága

Ugyanezt a táblázatot a jobb áttekinthetőség érdekében célszerű a nyelvállásfok szerint is bemutatni. Ezáltal ugyanis pontosabban szembesíthetjük adatainkat a szakirodalomban olvasható megállapításokkal. A 4. táblázatban az összevont, típusokba rendezett számarányokat láthatjuk.

nyelvállás	ómagyar kori helynév		mai tájnyelvi szó		**összesen**	
felső	11	3%	19	5%	30	8%
felső/középső	62	17%	—		62	17%
középső	42	11,5%	38	10%	80	21,5%
középső/alsó	91	25%	39	10,5%	130	35,5%
alsó	36	9,5%	32	8,5%	68	18%

4. táblázat. A kétnyíltszótagos tendencia következtében kiesett magánhangzók nyelvállásfok szerinti gyakorisági eloszlása

A fenti táblázatból kitűnik, hogy a biztosan felső nyelvállású magánhangzók kiesését regisztrálhatjuk a legkisebb arányban. Erre idézhetjük példaként az *i* elmaradását mutató *Bazita* (1320: *Bazytha,* Cs. 3: 31) > *Baszta* (1360: *Bachta,* uo., Zala vm.), *Dabisa* (1349: *Dabysa,* Cs. 2: 242) > *Dobsa* (1313: *Dobsa,* uo., Szerém vm.), *Kurice* (1075/+1124/+1217: *Curice,* KMHsz. 1: 168) > *Kurca* (1332: *Kurcha,* uo., Csongrád vm.), *Lestina* (1235/1270: *Lesthyna,* ComArv. 26) > *Lestna* (1325: *Lesthna,* uo., Árva vm.), *Tuhinye* (1243: *Thuhyne,* FN. 197) > *Tohnya* (1468: *Thohnya,* uo., Trencsén vm.) ómagyar kori helyneveket, illetőleg az *u, i* elmaradására utaló *bajuszos ~ bajcos, fityula ~ fityla; malina ~ málna, csiripel ~ csirpöl, hasidék ~ hasdék, fesziget ~ feszget* (ÚMTsz.) tájnyelvi variánsokat. A felső/középső tartományba eső, tehát a nyelvállásfokukat tekintve bizonytalanul megítélhető magánhangzók kiesésére az előzőekben bőven idéztem példákat: az összesített táblázat alapján erre a biztosan felső nyelvállású magánhangzókhoz képest kétszer olyan gyakran kerülhetett sor.

Az egyértelműen középső nyelvállású magánhangzók kiesésével még nagyobb arányban találkozhatunk, s az összes magánhangzó közül az *o* például a második leggyakoribb kieső hangként regisztrálható. Bizonyosan *o* hangjukat vesztették el a kétnyíltszótagos tendencia következtében a *Csokoha* (1221/1550: *Chokoha,* Póczos 2001: 31) > *Csokva* (1330/1771: *Chakva,* uo., Borsod vm.), *Kerova* (1273: *Kerowa,* Gy. 2: 294) > *Kirva* (1282>1424: *Kerwa,* uo., Esztergom vm.), *Lodomirfalva* (1296: *Lodomyrfolwa,* ComVer. 102) > *Ladmérfalva* (1392: *Ladmerfalua,* uo., Verőce vm.), *Mikola* (1334/1784: *Mikola,* Cs. 3: 338) > *Mikla* (1455: *Mykola,* uo., Fejér vm.), *Monyorós* (1391: *Monyoros,* Cs. 5: 887) > *Monyrós* (1393: *Monyros,* uo., Küküllő vm.), *Pokorágy* (1334: *Pokorag,* Gy. 3: 269) > *Pokrágy* (1334/1784: *Pokrag,* uo., Hont vm.), *Radovány* (1267: *Rodowan,* Gy. 3: 449) > *Radvány* (1297: *Roduan,* uo., Komárom vm.) helynevek. Hasonló változás húzódhat meg továbbá a *zabola ~ zabla, gabona ~ gabna* (MNyA.), *lúgozás ~ lúgzás, sehova ~ suhva, majoros ~ majros, imola ~ imla, tohonya ~ tunyha, topolya ~ toplya, borona ~ borna, koronabék ~ kornabék, zsírozó ~ zsírzó, mázoló ~ mázló* (ÚMTsz.) tájszói variánsok létrejöttének hátterében is.

A középső/alsó tartománynál — amely a legnagyobb számú példát foglalja magába — kell szólnunk az *o/a* mellett az *ë/e* ügyéről is. Az *ë/e* hang kiesését illusztráló adatok ugyanis mindkét elemcsoportban túlsúlyban vannak. Az adatok némelyikében etimológiai alapon jó esélyekkel számolhatunk inkább középső nyelvállású *ë* magánhangzóval, s nem alsó nyelvállású *e*-vel (a *telek* esetében — feltéve, hogy elsődleges *telik*-ből alakulhatott — ezt például feltételezhetjük; vö. Jakab 1957: 85), másutt e kérdésben nehezebb lenne döntésre jutni. És minthogy a helynévi adatoknál a lejegyzésekből nem tudhatjuk pontosan, hogy *e* vagy *ë* hangok estek-e ki a kétnyíltszótagos tendencia következtében, célszerűnek láttam ezt is variációs formában jelölni a táblázatban. A tájszavak esetében is ezt a megoldást követtem, mivel az egyes nyelvjárási formák a kérdéses helyen gyakran eltérő nyelvállásfokú magánhangzókat tartalmaznak. Az *ë* vagy *e* hang elmaradását feltételezhetjük például a *Berekenyés* (1348: *Berekenes,* Cs. 5: 334) > *Berkenyés* (1459: *Berkenes,* uo., Kolozs vm.), *Veremüs* (1347: *Beremus,* Cs. 2: 535) > *Vermes* (1347: *Vermes,* uo., Baranya vm.), *Merenye* (1229: *Merena,* Cs. 2: 628) > *Vásárosmernye* (1385: *Wasarusmernye,* uo., Somogy vm.), *Rébece* (1225: *Rebece,* Gy. 4: 133) > *Rébce* (1225: *Rebce,* uo., Moson vm.), *Redemec* (1277: *Redemech,* ComZemp. 156) > *Redmec* (1321/1323: *Redmuch,* uo., Zemplén vm.), *Szemere* (1243: *Scemere,* ComAbTorn. 83) > *Szemre* (1327: *Zemre,* uo., Abaúj vm.) helynevekben, illetőleg a *cibere ~ cibre, égeres ~ égres, fedeles ~ figyles, berekenye ~ bereknye, tekenő ~ teknyő, gépelés ~ géplés, szereda ~ szerda, csörege ~ csörge, derekas ~ derkas, cserepes ~ cserpes, gezemice ~ gezmece* (ÚMTsz.) tájnyelvi szavakban.

A táblázatból egyértelműen kitűnik végül az is, hogy szép számmal akadnak olyan példáink is, amelyekben alsó nyelvállású magánhangzók estek ki a tendencia működése során. Nagy valószínűséggel az *a* hang kiesését láthatjuk az *Alamor* (1319>1413/1414: *Alamor,* Gy. 2: 130) > *Almor* (1330: *Olmur,* uo., erdélyi Fehér vm.), *Barakon* (1428: *Barakon,* Cs. 1: 237) > *Barkon* (1428: *Barkon,* Gy. 1: 237, Torna vm.), *Kispanyala* (1366: *Kyspanala,* Németh P. 2008: 148) > *Kispanyla* (1367: *Kysponyla,* uo., Szatmár vm.), *Pagarács* (1311: *Pagarach,* ComVer. 146) > *Pagrács* (1313: *Pagrach,* uo., Verőce vm.), *Szarakad* (1217: *Saracad,* Cs. 2: 795) > *Szarkad* (1394: *Zarkad,* uo., Vas vm.), *Várada* ([1272–1290]: *Waradam,* Németh P. 1997: 200) > *Várda* ([1272–1290]: *Warda,* uo., Szabolcs vm.) helynevekben és a *kabala ~ kabla, pacakos ~ packas, lúdarázs ~ ludrás, kajacsos ~ kajcsos, hajadon ~ hajdon, fikanyos ~ fiknyos, kaláha ~ kolha, langali ~ langli, fonatos ~ fontos, macatos ~ mosztos* (ÚMTsz.) tájszavakban.

Mindezek az arányok pedig azt mutatják, hogy a Horger Antal által megfogalmazott kijelentést feltétlenül módosítanunk kell, sőt még Bárczi Géza vélekedése is pontosításra szorul, mivel a középső és alsó tartományban lévő magánhangzók kiesését is meglehetősen gyakran idézte elő mindkét szócsoport-

ban a kétnyíltszótagos tendencia. Az a megállapítás azonban, hogy a változás a rövid magánhangzókat érinti — egy-két esetleges kivételtől eltekintve (pl. talán *Kaláha* > *Kolha, Bakófalva* > *Bakfalva*) — helytállónak bizonyult.

3.1.5. A változás területi jellemzői

A fonológiai sajátosságok mellett a kétnyíltszótagos tendencia feltételezhető területi jellegzetességei ugyancsak figyelmet érdemelnek: ezeket a két korpusz sajátosságaihoz igazodva külön térképeken ábrázolom.

1. Az ómagyar kori helynévi adatok (545, a kétnyíltszótagos tendencia hatósugarába bekerült helynév) térképes ábrázolásakor — a már korábban említett adatkezelési elvek miatt — fontosnak láttam e helyütt is elkülöníteni az utótagjukként közszói elemet tartalmazó kétrészes neveket. A kétnyíltszótagos tendencia által érintett egyrészes neveket, illetve azokat a kétrészes elnevezéseket, amelyekben nem a földrajzi köznévi utótag módosult a változásnak köszönhetően, a következő térképen ábrázolom (2. térkép). Minthogy a jelenséget nagyszámú ómagyar kori helynévi adat illusztrálja, ez a körülmény lehetőséget biztosít arra, hogy a térképeken a gyakorisági viszonyokat is érzékeltethessük. A szürke különféle árnyalataival jelöltem ezeket a relációkat, a fehéren maradt területek pedig azt jelzik, hogy onnan nincsenek az ómagyar korból származó adataim.

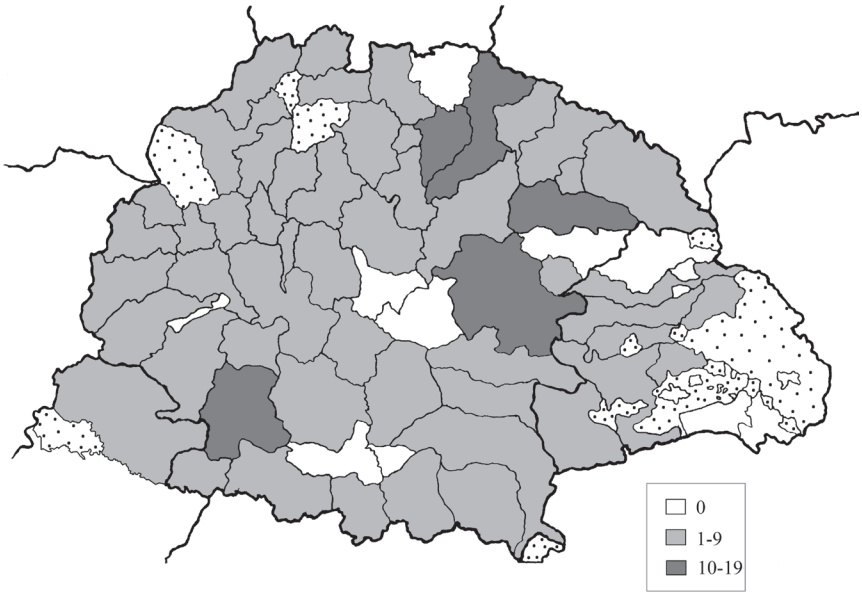

2. térkép. A kétnyíltszótagos tendencia által érintett ómagyar kori helynevek

A kétnyíltszótagos tendencia által érintett helynévi adatokkal lényegében a Kárpát-medence egész területén találkozhatunk, fehér foltok csak egy-egy régióban mutatkoznak. Nagyobb számú adat idézhető a Dunántúlról Baranya megyéből, a Dunától keletre pedig több egybefüggő területről is: Bihar és Szatmár, valamint Zemplén és Abaúj vármegyékből. A nyelvföldrajzi információk értékelésekor azonban feltétlenül számolnunk kell két további tényező hatásával is: egyrészt az okleveles adatok fennmaradásának területi különbségeivel, valamint a vármegyék között mutatkozó névsűrűségi eltérésekkel is: a kiemelt 5 vármegyében például meglehetősen nagy volt a településsűrűség. Összességében azonban jelentősebb eltéréseket nem látni a tendencia működésében.

Az olyan elnevezések területi jellemzőit, amelyeknek a közszói utótagját érintette a kétnyíltszótagos tendencia (tehát a *-teleke* > *-telke, -ároka* > *-árka, -monostora* > *- monostra* típusú változásokat) az alábbi térképen mutatom be (3. térkép).

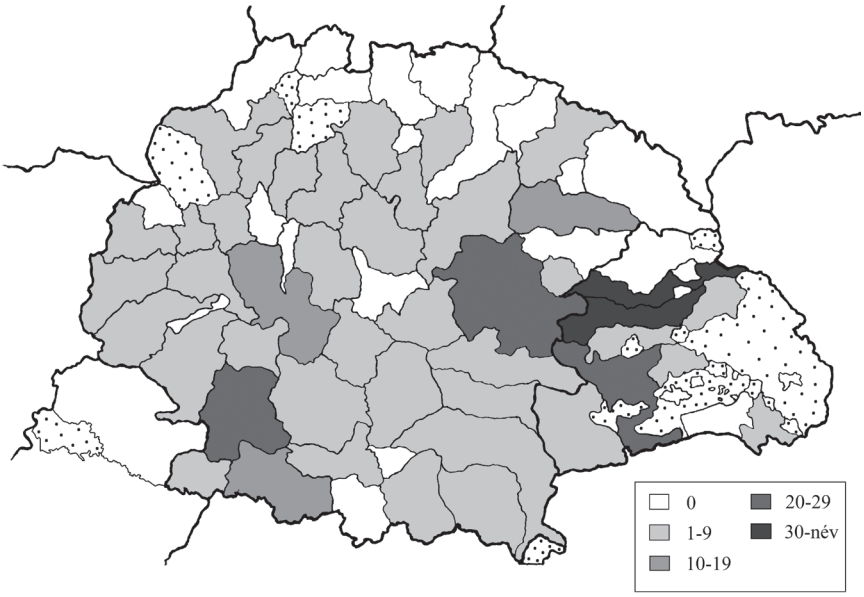

3. térkép. A helynevek közszói utótagjában bekövetkező változás területi jellemzői

A kétnyíltszótagos tendencia a kétrészes nevek földrajzi köznévi utótagjaira (főleg egyes lexémákat érintően) nagy mértékben hatott. A legtöbb példát erre a jelenségre Doboka és Kolozs megyékből találjuk, de jelentősnek mutatkozik még a változás Bihar, erdélyi Fehér és Baranya vármegyékben is. Ennek a hátterében azonban nem hangtörténeti okok húzódnak. Az itt ábrázolt helynevek legnagyobb hányadát ugyanis azok az adatok alkotják, amelyekben a *-teleke* > *-telke*

változást regisztrálhatjuk. Ez a földrajzi köznév ugyanis helynévformánsként Kolozs, Doboka és erdélyi Fehér vármegyékben kiemelkedő gyakorisággal fordult elő az ómagyar korban, ezzel magyarázható tehát, hogy ezekről a területekről nagyobb számú adattal rendelkezünk, s ezzel együtt a tendencia is produktívabbnak mutatkozik (a *telek* lexéma gyakoriságához és névföldrajzi jellemzőihez lásd Bátori 2015, 2017). Bizonyos területeken, például az északi, valamint az északkeleti vármegyékben ezzel szemben nem akadtam az utótagot érintő kétnyíltszótagos tendencia nyomára. Ez azonban minden bizonnyal szintén nem hangtörténeti, hanem sokkal inkább névtörténeti okokkal állhat összefüggésben. Az egész nyelvterületnek a 2. térképen látható érintettségét az itteni ábrázolás sem módosítja lényegesen.

2. A kétnyíltszótagos tendenciát illusztráló jelenkori tájszavak (100 variáns) területi elhelyezkedését a következő térkép szemlélteti: az egyes adatokat e helyütt — a kisebb számú előfordulás okán — egy-egy szimbólummal jelöltem.

4. térkép. A kétnyíltszótagos tendencia által érintett jelenkori tájnyelvi elemek területi elhelyezkedése

A szakirodalom úgy tartja, hogy a kétnyíltszótagos tendencia többnyire az egész nyelvterületen produktívnak mutatkozik, azonban a nyelvjárások között kisebb eltéréseket fedezhetünk fel: nyugaton és délnyugaton némiképp gyakoribbnak látszik, míg a keleti nyelvjárási régiókban ritkább ez a jelenség (Fodor 2001: 337–338). A jelenkori nyelvjárási lexémákra épülő vizsgálataim azt jelzik, hogy a kétnyíltszótagos tendencia által módosított lexémák nagyjából lefedik a magyar nyelvterületet, némi sűrűsödést láthatunk ugyan az északkeleti és a nyugati területeken, de feltűnő gócok nemigen mutathatók ki. Sokkal inkább hiányokat láthatunk, főként a délvidéki megyékben, illetve egyes keleti régiókban.

Moldvában és a székely területeken ugyancsak előfordul ez a jelenség. Mindezek a körülmények ugyanakkor e szócsoport kapcsán a feldolgozott források módszertani sajátosságaival (például a tájszótárak területi viszonyaival, a gyűjtőpontok sűrűsödésével) is összefüggést mutathatnak. Az azonban feltétlenül megmutatkozik, hogy a jelenség az egész magyar nyelvterületen lényegében mindmáig produktív.

3.1.6. A változás kronológiai jellemzői

Ez a gondolat pedig már át is vezet minket az utolsó kérdéskörhöz: érdemes ugyanis végezetül a kétnyíltszótagos tendencia időbeli viszonyaira is figyelemmel lennünk. A kronológiai sajátosságokkal kapcsolatban Horger Antal és Bárczi Géza tettek az előzményirodalomban megfigyeléseket. Horger Antal a jelenség kezdetét a 12. században határozta meg, ennek megállapításához — mint ahogyan a tudománytörténeti összefoglalásban jeleztem — az oklevelek és a szövegemlékek biztosították számára a forrásanyagot. A kétnyíltszótagos tendenciát lezárult folyamatnak tekintette, erre vonatkozóan a jövevényelemek vallomásaira támaszkodott, s a német, latin, szláv, román és olasz lexémák tanulságai alapján úgy vélte, hogy a változási folyamat a 15. században megszűnt (1911: 46). Bárczi Géza ellenben arra mutatott rá, hogy a tendencia a 12–14. században érhette el a csúcspontját, de ennél korábban és később is aktív lehetett (1958a: 78–79). Ő tehát jelentősen lazított a Horger által megadott szigorú időkereteken.

Az ómagyar kori helynevekből és jelenkori tájszavakból álló korpuszom adatai azt jelzik, hogy a változásra utaló nyomokat már az igen korai datálású okleveleink helynevei között is fellelhetjük. A *Pereked* (+1015/+1158/1403/PR.: *Perecud,* KMHsz. 1: 221) > *Perked* (+1015/+1158//XV.: *Perkud,* uo.) Baranya megyei helynévben megfigyelhető módosulást azonban éppen kronológiai tekintetben nem értékelhetjük megnyugtató módon, mivel az adat hamis és másolt oklevélben maradt ránk. Az első biztos adatokkal ezért csupán a későbbi évszázadokban találkozunk. A 13. századból már viszonylag nagy számban idézhetünk adatokat, de a nagyarányú felszaporodásuk a 14. században mutatkozik meg. Ez a gyarapodás természetesen kapcsolatban állhat az írott források számának növekedésével is, sőt elsősorban éppen ezt tükrözheti.

A 13. században érintette a kétnyíltszótagos tendencia a *Bereki* ([1279–1297]: *Bereky,* Gy. 4: 566) > *Berki* (1291: *Berky,* uo., Pest vm.), *Péteri* ~ *Peteri* ~ *Petöri* ([1262–1270]: *Petwry,* Gy. 4: 553) > *Petri* (1274: *Petri,* uo., Pest vm.), *Sólyomos* ~ *Solyomos* ~ *Solomos* (+1267 [XIII. ex.]: *Solumus,* Gy. 4: 93) > *Solymos* (1291: *Solmus,* uo., Liptó vm.), *Necsemér* (1214/1550: *Nechemer,* Gy. 3: 516) > *Necsmér* (1213/1550: *Nesmer,* uo., Kraszna vm.), *Oltamány* (1263: *Olthaman,* Cs. 1: 618) > *Oltmány* (1263: *Oltman,* uo., Bihar vm.), *Szelecsény* (1260: *Zelechen,* ComHont. 58) > *Szelcsény* (1260: *Zelchan,* uo., Hont vm.), *Solyomár* (1266: *So-*

lomar, Gy. 4: 695) > *Solymár* (1288: *Saalmar,* uo., Pilis vm.) és a *Somolyó ~ Somoló* (1284: *Sumulu,* Gy. 3: 493) > *Somlyó ~ Somló* (1255: *Svmlu,* uo., Krassó vm.), *Zsitova* (1247: *Sitoua,* Gy. 4: 326) > *Zsitva* (1274: *Sytthwa,* uo., Nyitra vm.) helyneveket.

A változás valamikor a 13. és 14. század között mehetett végbe a *Gyérestelekе* (1292: *Gerusteleke,* Cs. 5: 707) > *Gyérestelke* (1338: *Gerestelke,* uo., Torda vm.), *Merenye* (1229: *Merena,* Cs. 2: 628) > *Vásárosmernye* (1385: *Wasarusmernye,* uo., Somogy vm.), *Szepesi* (1267: *Scepusy,* KMHsz. 1: 262) > *Szepsi* (1317: *Scipsi,* uo., Abaúj vm.), *Regete* (1298: *Rygyta,* KMHsz. 1: 230) > *Rekte* (1303/1329: *Rukthe,* uo., Abaúj vm.), *Péterteleke* (1296: *Pethurteluke,* Gy. 3: 368) > *Petetelke* (1306>1347: *Pethetelke,* uo., Kolozs vm.) helynevekben.

A tendencia 14. századi produktivitását mutatják többek között a *Bajola* (1355: *Baiola,* Gy. 3: 478) > *Bajla* (1355: *Bayla,* uo., Krassó vm.), *Kereva* (1301: *Kereua,* KMHsz. 1: 155) > *Kerva* (1308/1355: *Kerua,* uo., Bereg vm.), *Macsala* (1327: *Machala,* ComBer. 109) > *Macsla* (1396: *Mochla,* uo., Bereg vm.), *Pentelejmonostora* (1329: *Penteleymonostora,* Gy. 2: 400) > *Pentelemonostra* (1330>1414: *Penthelemonostra,* uo., Fejér vm.), *Radaványszeg* (1342: *Radauanzegh,* ComZemp. 154) > *Radványszeg* (1341: *Raduanzegh,* uo., Zemplén vm), *Szenderő* (1317: *Zendereu,* Póczos 2001: 69) > *Szendrő* (1312: *Zundreu,* uo., Borsod vm.), *Vojada* (1320: *Bojada,* ComZemp. 201) > *Vajda* (1329: *Woyda,* uo., Zemplén vm.), *Zalateleke* (1310: *Zalatheluke,* Cs. 3: 125) > *Zalatelke* (1399: *Zalatelke,* uo., Zala vm.) névformák.

A *Berekenyés* (1348: *Berekenes,* Cs. 5: 334) > *Berkenyés* (1459: *Berkenes,* uo., Kolozs vm.), *Jákóteleke* (1393: *Jakoteleke,* Cs 5: 362) > *Jákótelke* (1408: *Jakotelke,* uo., Kolozs vm.), *Koppánymonostora* (1394: *Koppanmonostora,* Cs. 3: 505) > *Koppánymonostra* (1420: *Koppanmonostra,* uo., Komárom vm.), *Neporác ~ Neporász (> Neprász)* (1356: *Neporaz,* FN. 161) > *Naprác ~ Naprász* (1426: *Napraz,* uo., Trencsén vm.), *Radovány* (1325: *Radowan,* Németh P. 2008: 239) > *Radvány* (1422: *Radvan,* uo., Szatmár vm.) helynevekben a változás feltehetően a 14–15. század fordulóján realizálódott.

A kétnyíltszótagos tendencia 15. századi működése például a *Balátafalva* (1424: *Balathafalua,* ComSzat. 7) > *Balotfalva* (1463: *Balothfalwa,* uo., Szatmár vm.), *Lubenyik* (1435: *Lwbenyk,* Cs. 1: 140) > *Lubnyik* (1427: *Lwbnyk,* uo., Gömör vm.), *Szemereteleke* (1406/1630: *Zemeretheleke,* Németh P. 2008: 287) > *Szemeretelke* (1411: *Zemerethelke,* uo., Szatmár vm.), *Radovánc* (1415: *Radowanch,* ComUng. 93) > *Radvánc* (1421: *Radvanch,* uo., Ung vm.), *Vidaháza* (1449: *Wydahaza,* Cs. 3: 518) > *Vidháza* (1450: *Wydhaza,* uo., Komárom vm.) adatokkal illusztrálható.

S idézhetünk végül a 15–16. században végbemenő változást alátámasztó adatokat is: például *Bácsafalva* (1468: *Bachafalva,* Cs. 5: 70) > *Bácsfalva* (1505: *Bachfalva,* uo., Hunyad vm.), *Bunyila* (1416: *Bwnylla,* Cs. 5: 81) > *Bonyla* (1504:

Bonyla, uo., Hunyad vm.), *Kupecsine* (1455: *Kupechyne,* ComZag. 1: 164) > *Kupcsina* (1500: *Kupchyna,* uo., Zágráb vm.), *Dalumár* (1484: *Dalwmar,* Cs. 5: 84) > *Dalmár* (1519: *Dalmar,* uo., Hunyad vm.), *Tanyásteleke* (1429: *Thanyasteleke,* Cs. 5: 141) > *Tamástelke* (1507: *Thamasthelke,* uo., Hunyad vm.). A 16. században következett be a változás a Bihar megyei *Dajalaka* (1508: *Doyalaka,* Rácz 2007: 84) > *Dajlaka* (1598: *Doylaka,* uo., Bihar vm.) településnévben.

A kétnyíltszótagos tendencia jelenkori produktivitásáról minden kétséget kizáróan tanúskodnak az élőnyelvi adatok (noha ezek között olyanok is lehetnek, amelyekben a változás jóval régebbi időkben zajlott le), ezek ugyanis — mint a korábbiakban részletesen is láthattuk — a tendencia több típusára is meglehetősen nagy számban idézhetők. Ez pedig egyértelműen azt jelenti, hogy a kétnyíltszótagos tendencia a 15. századot követően sem szűnt meg, hanem tulajdonképpen mindmáig élő folyamatként működik.

Ezek alapján hipotézisként talán az is felvethető, hogy e hangváltozási folyamat — ugyanúgy, mint ahogyan a tővégi magánhangzók eltűnése is — már a nyelvemlékes kor előtt, sőt akár az ősmagyar korban is megindulhatott.[12] Erre vonatkozóan ugyan közvetlen bizonyítékaink nincsenek, de nem ismerünk olyan körülményeket sem, amelyek alapján e feltevést kizárhatnánk.

3.2. A tővégi magánhangzók eltűnése

A szavak, nevek szótagszerkezetét érintő módosulások között tartjuk számon a tővégi magánhangzók eltűnésének folyamatát is. Ez a módosulás jó néhány elméleti kérdést is a felszínre hoz amellett, hogy a jelentősebb adatmennyiség fényében a konkrét példák elemzésének a szükségessége ugyancsak felvetődik. Az itt következő fejezetben is azt a tárgyalásmódot választom, hogy elsőként az eddigi szakirodalmi megállapításokat foglalom össze, majd a fejezet második egységében a saját vizsgálati eredményeimet mutatom be részleteiben.

3.2.1. A tővéghangzók problematikája a szakirodalomban

1. A finnugor összehasonító nyelvtudomány azt tartja, hogy a finnugor alapnyelvben a szavak végén kevés kivétellel magánhangzók álltak, s ezt többek között például a fgr. **käte* > m. *kéz,* fgr. **kunta* > m. *had* (E. Abaffy 2003: 124) megfelelések, illetőleg például a finn *ikä* ~ m. *év,* finn *veri* ~ m. *vér,* finn *lintu* ~ m. *lúd* nyelvi párhuzamok bizonyíthatják (Bárczi 1967: 107). Az ősmagyar kor

[12] Ezt erősítheti az *-alom/-elem* képzős szavak korai ómagyar kori viselkedése, ahol a szó végi mássalhangzó-torlódás mögött (vö. HB.: *hotolm, kegulm,* ÓMS.: *sirolm* stb.) egy korábbi nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése áll (pl. **hatalomu* > **hatalmu* > *hatalm*). Újabb, másfajta lehetőségeket kínálnak egyes ótörök jövevényszavak (vö. *tükör, homok, árok, ökör* stb.), melyeknek *-k* többesjeles vagy *-s* képzős alakjában a kiesés feltételei kezdettől fogva adva voltak, s a változás eredménye korai példával igazolható is: TA.: *babu humca* (Bárczi 1958b: 28–31).

kezdetén a tövek állhattak toldalék nélkül, és megkaphatták azokat a toldalékokat, amelyek — az alapszó hangrendje szerint — szintén veláris vagy palatális tővéghangzóra végződtek (Sárosi 2003: 129). A tövek hangszerkezete így CVCV, CVCCV, VCV vagy VCCV lehetett (Zelliger 1991: 41). A tövek végén látható magánhangzó aztán idővel, az ómagyar kor folyamán — egy hosszabb folyamat végeredményeként — végleg eltűnt (E. Abaffy 2003: 124). Toldalékos alakokban ugyanakkor ma is felbukkan ez a magánhangzó, például a *hala-t, hala-k; éve-k, vére-s, luda-t* stb. formákban. E toldalékok előtti magánhangzó, melyet a leíró nyelvtanok általában kötőhangzónak neveznek, eredendően a szó tövéhez tartozik, történeti szempontból tehát tővéghangzónak tartandó (Bárczi 1967: 107, E. Abaffy 2003: 124).

A tővégi magánhangzók története a finnugor nyelvek egy részében a magyarhoz hasonlóan alakult, míg más finnugor nyelvekben attól jelentős eltérést mutat, noha a folyamat bizonyos fázisai esetleg nyomon követhetők bennük is. Papp István szerint az ősi finnugor alapnyelvi állapotot leghívebben a finnségi nyelvek őrizték meg, a véghangzók eltűnése pedig a magyar nyelvben valósult meg a legteljesebb módon. A rövid véghangzó eltűnése bizonyos tekintetben általános finnugor jelenség, amely szerinte már a finnugor alapnyelvben megkezdődhetett — legalábbis a szóalakok egy részében —, majd folytatódott a folyamat az egyes finnugor nyelvek önálló életében, de különböző mértékben (1963b: 394). A folyamat legkevésbé a finn és a lapp nyelvet érintette (D. Bartha 1964: 5, Hajdú 1981: 62), a többi nyelvben azonban lényeges módosulásokat eredményezett. A permi nyelvekben a tővégi magánhangzók eltűnése az esetek nagy többségében végbement. A zürjénben nem is maradt meg más szó végi hangzó, csak az őspermi *a,* míg a zártabb véghangzók eltűntek. A mordvinban a finn-volgai alapnyelv szó végi **e* hangja legtöbbször eltűnt, legföljebb két mássalhangzó utáni helyzetben maradt meg, a szó végi **a* azonban más pozíciókban is megmaradt. Ez a nyílt szó végi magánhangzó csak harmadik szótagban vagy egy mássalhangzó utáni helyzetben tűnt el. Ellentétes mozzanatok jelentkeznek az észt nyelv szó végi magánhangzóinak történetében, ahol az eltűnés csak akkor következett be, ha az első szótag magánhangzója hosszú volt, vagy ha az első szótagbeli rövid magánhangzó után két mássalhangzó következett. A véghangzók eltűnésének időpontját illetően szintén jelentős eltéréseket figyelhetünk meg az egyes finnugor nyelvek között: a zürjénben már a 11–12. században, az észtben szintén korán, a 13. század előtt bekövetkezett a véghangzók eltűnése, a manysiban azonban még a 18. században is voltak véghangzók, sőt az északi és déli nyelvjárásban — különösen nehezen ejthető szó végi mássalhangzó-torlódások után — bizonyos nyomai a mai napig föllelhetők (D. Bartha 1964: 5–6, A. Molnár 1974a: 77–79, Hajdú 1981: 75, Bereczki 1996: 41–42).

2. A tővégi magánhangzók eltűnése a szakirodalom szerint különböző fokozatokon keresztül történt. Ha megfigyeljük a rokon nyelvi példákat, láthatjuk,

hogy a finnben és a toldalék előtt a magyarban alsó és középső nyelvállású magánhangzókat találunk a tövek végén, azonban korai nyelvemlékeinkben a szó végi rövid magánhangzó mindig felső nyelvállású (Bárczi 1967: 107, Korompay 2006: 346); vö. pl. 950–951 (DAI): *κονρτουγερματου, ταριανου,* 1055 (TA): *hodu utu, nogu, kereku* stb.

A tővéghangzó a finnugor rendszer és a későbbi magyar nyelvtörténeti tények alapján eredetileg alsó, ritkábban középső nyelvállású lehetett. Az alsó nyelvállásfok ősmagyar kori nagyobb gyakoriságára utal az a körülmény is, hogy egyes képzőmorfémák előtti helyzetben ez rögzült, pl. 1055 (TA): *zakadat, azah;* 1192: *Farcasagaztou* (Gy. 1: 236, Bács vm.). A palatális-veláris hangrendi illeszkedés finnugor korból örökölt sajátosságának megfelelően és a magyar nyelv történetében napjainkig érvényesülő szabályossága alapján az ősmagyar kor elején a tővéghangzók hangszíne föltehetően *ȧ, o, e, ë* lehetett (Zelliger 1991: 41).

Abból viszont, hogy a korai ómagyar kor elején a nyelvemlékeinkben a tővégi magánhangzók felső nyelvállású hangként jelentkeznek (lásd a fenti példák föltehető korabeli hangzását: *kürtü, gyȧrmȧtu,*[13] *tȧrjȧnu, χodu, utu, nogyu, kerekü* stb.), azt valószínűsíthetjük, hogy e tekintetben az ősmagyar korban egy záródási folyamat történhetett, s idővel a tő végén álló alsó és középső nyelvállású magánhangzók felső nyelvállásúakká záródtak. Ennek következtében az egyébként is hangsúlytalan szó végi magánhangzók kevésbé hangzósakká, fonetikailag „gyenge" hangokká váltak (Zelliger 1991: 42, E. Abaffy 2003: 124). Bárczi Géza fonetikai magyarázatot adott erre a változásra, mondván, hogy a mássalhangzó és az azt követő magánhangzó között akkor a legkisebb az artikulációs erőfeszítés, ha a magánhangzó felső nyelvállású, mert ennek az artikulációja van a legközelebb a mássalhangzóéhoz. Másrészt mivel a hangsúly az első szótagon volt, ettől a véghangzó távol esett, aminek következtében ez volt a leggyengébb nyomatékú hangelem, s mint ilyen, ez volt a legjobban kitéve a változásnak (1967: 108). Az első szótag hangsúlyos voltát és a valószínűleg ekkoriban felgyorsult beszédtempót véli a változást indukáló tényezőnek Sárosi Zsófia is (2003: 130).

Arra vonatkozóan, hogy a zártabbá válás az ősmagyar kor mely időszakában következhetett be, a vándorlások korabeli török jövevényszavak jelenthetnek számunkra megbízható fogódzót. A török jövevényszavak tanúsága alapján E. Abaffy Erzsébet úgy véli, hogy ez a folyamat az ősmagyar kor első felére tehető, s az 5. századra nagy valószínűséggel lezárult (2003: 124), hiszen a magyar nyelvbe a 6–9. század folyamán bekerült török jövevényszavak a változás hatókörébe már nem estek bele (vö. Bárczi 1967: 108). Mindezt az olyan alsó nyelvállású magánhangzóra végződő török szavak igazolhatják, amelyeknek szó végi *a, e* hangjai már nem váltak felső nyelvállásúvá, hanem — minthogy

[13] A *γερματου*-ként lejegyzett forma esetleg hibás alak lehet, ez a törzsnév a korabeli magyar nyelvben sokkal inkább [gyȧrmȧtu] alakban hangozhatott.

a magyarban ekkor a szó végén éppen a záródási folyamatnak köszönhetően nem állt rövid *ȧ, e* — hanghelyettesítéssel *á, é* végűek lettek (E. Abaffy 2003: 124), például tör. *alma* > m. *almá* > *alma,* tör. *ǰarta* > m. *gyertyá* > *gyertya,* tör. *kečke* > m. *kecské* > *kecske* (Bárczi 1967: 108, további példákhoz lásd Gombocz 1909: 394, illetve az átadó török nyelvi alakokhoz WOT.). Ezzel szemben a felső nyelvállású véghangzóval rendelkező átvételek végéről — betagozódva az ilyen hangszerkezetű szavaink közé — eltűntek a magánhangzók, pl. tör. *ayači* > m. *ács,* tör. **ǰinǰü* > m. *gyöngy,* tör. **berü* > m. *bér* (E. Abaffy 2003: 125, az átadó török nyelvi alakokhoz lásd WOT.). Az ómagyar kor folyamán aztán ezek a felső nyelvállásúvá lett véghangzók eltűntek a szavak végéről (E. Abaffy 2003: 321).

A tővéghangzók eltűnése alaktani-tőtani szempontból, azaz a tövek történetében is gyökeres fordulatot hozott. A tővégi magánhangzó ugyanis másként viselkedett a szavak végén, mint a toldalék előtt, azaz ugyanannak a tőnek két vagy több változata is kialakult, megjelent a tőváltakozás mint jelenség s vele együtt a többalakú tövek típusa (Sárosi 2003: 130, Bárczi 1958b: 20); vö. pl. *szem- ~ szeme-, hal- ~ hala-, fél- ~ fele-.*

3. A tővégi magánhangzó eltűnésének idejét a hangtörténeti szakirodalomban többen is próbálták meghatározni. Szinnyei József például azt állapította meg, hogy az „Árpádok kora utáni időkből az egykori szó végi eredeti rövid magánhangzóknak egyetlenegy kétségtelen maradványa sincsen kimutatva" (1903: 138). Gombocz Zoltán a tővégi *u, ü* és *i* eltűnését a 13. századra tette (1922/1997: 97). Bárczi Géza azt hangsúlyozta, hogy az eltűnés már az ősmagyar korban megkezdődött, ám nem minden helyzetben egyformán és nem egyöntetűen zajlott le (1958a: 22). A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak tanulsága alapján például arra mutatott rá, hogy az oklevél adatai közül mintegy 60 esetben hiányzik a véghangzó, például a *ziget, kut, keuris, aruk, humuc* szavakban, és csak 34 esetben található meg, például a *hodu utu, nogu, zadu, eri, kereku* elemekben (1967: 146). D. Bartha Katalin pedig egy másik korai nyelvemlékünk, Konstantinos császár De administrando imperio című munkájának (DAI) szórványaira támaszkodva véli úgy, hogy bizonyos fonetikai helyzetekben már az ősmagyarban megtörténhetett a véghangzó eltűnése (1964: 4).

Ugyancsak Bárczi Gézánál olvashatunk arról, hogy általában a tatárjárás időszakát szokták megjelölni olyan dátumként, amely a véghangzók eltűnésének záró pontjaként feltehető. Bárczi ugyanakkor attól is óva int minket, hogy ezt az időhatárt szigorúan vegyük. Tudniillik a véghangzók eltűnése valószínűleg még nagyobb mérvű volt, és gyorsabban véget érhetett, mint ahogyan azt a források feltüntetik. Ennek okát az oklevelek által tükröztetett nyelvi formák archaizmusában látta. Mindez pedig azt jelenti, hogy a 13. század elejére akár a tővéghangzók teljes eltűnését is gyaníthatjuk már, s azok az okleveles adatok, amelyek még őrzik akkor ezt a hangelemet, inkább a helyesírási hagyomány hatását és archaizálást, mintsem valós ejtést mutathatnak (1958a: 23–24, 1967: 146).

Amellett, hogy a helyesírás konzervativizmusa is minden bizonnyal ott állhat ezen adatok lejegyzése mögött, más körülményeket is fontos mérlegelnünk. Nyirkos István például arra hívja fel a figyelmet, hogy mivel a változási folyamat tág időhatárok között ment végbe, s a változás alaptermészete az, hogy ingadozásokkal jár együtt, egy-egy időben itt is különböző változatok élhettek egymás mellett. A tővégi magánhangzók eltűnése véleménye szerint is már az ősmagyar korban megindult, s nagyjából a 13. század elejéig vagy közepéig fejeződött be (1980: 621). A szakirodalomban olvasható különböző érvek és támpontok e tekintetben tehát többé-kevésbé azonos irányba mutatnak, s azonos végeredményhez is vezetnek.

4. A tővégi magánhangzók eltűnésével kapcsolatosan több kérdés is felmerült a szakirodalomban, amelyekre e helyütt is érdemes kitérnünk. Ezek között szerepelt például a szó végén *u* betűvel lejegyzett elem hangértéke, illetőleg a tővégi vokálisok eltűnésének lehetséges fázisai, vagyis a változás lefolyási üteme. Az alábbiakban ezeket a pontokat érintem.

4.1. A szavak végén álló *u*-val jelölt magánhangzó tényleges hangértékét jó néhányan megkérdőjelezték, s igen sokáig foglalkoztatta a kutatókat az a kérdés, hogy valóban ejtett hangot rögzített-e. „Hat évtized óta sokunknak okozott fejtörést az a kérdés, hogy a régiek miféle hangot jelöltek azzal a rejtelmes betűvel" (Szinnyei 1910: 12). Szinnyei egy korábbi munkájában pedig azt hangsúlyozta, hogy a tövek végén álló magánhangzók eltűnése „fokozatos tökéletlenedés" útján ment végbe, s így „mormolt magánhangzók" jöhettek létre. Az *u* betűk tehát nem lehettek teljes magánhangzók jelei, hanem a „tökéletlenedés valamelyik fokán álló magánhangzókat kellett jelölniük" (1904: 8). Később pedig arra a következtetésre jutott, hogy ezzel a betűvel ún. „határozatlan magánhangzót" jelöltek, az eltűnés fokozatait pedig úgy képzelte el, hogy a „teljeshangú" magánhangzók „megfelelő mormolt" magánhangzókká váltak, majd „határozatlanná" lettek, s végül eltűntek (1910: 13).

Jó évszázad múltán, napjainkban azonban a hangtörténetírás jórészt egyöntetűen azt vallja, hogy az ómagyar kor első századaiban minden bizonnyal valódi, teljes értékű kiejtett hangok álltak a szavak végén. Ezt pedig a nyelvemlékekben található jövevényszavak hangalakja bizonyítja. Arról van tudniillik szó, hogy amennyiben az átadó nyelvben mássalhangzóra végződő szó került be a nyelvünkbe, az új elem analogikusan felvette az ez idő tájt a magyar szavak végén még ott álló tővégi vokálist. Konkrét példával megvilágítva a jelenséget: az ősmagyar kor végén a magyar szóvégeken már hiányzó alsó nyelvállású rövid magánhangzókat — ha a török szavak erre végződtek — a beszélők hosszú magánhangzós szóvéggel helyettesítették (lásd előbb); a mássalhangzóra végződő török szavak végére pedig analogikus tővégi vokális került. Konstantinos munkájában így kap tővégi magánhangzót (mégpedig felső nyelvállású *u*-t) a vélhetően török eredetű *Tarján* és a *Gyarmat* törzsnév: *ταριάνου, γερμάτου* (E. Abaffy

2003: 321, 126), amely alakokat a bizánci császár a nála követségben járó magyar főemberektől hallhatta.

4.2. A tővégi magánhangzók hangzósságának kérdése átvezet bennünket egy másik fontos és szintén sokat vitatott problémakörhöz. Gombocz Zoltán úgy vélte, hogy a tővéghangzó teljes eltűnését minden esetben redukció előzte meg, amely kétféleképpen realizálódhatott: vagy az ajkak artikulációja lazul meg, s ezáltal tökéletlenül képzett vokálisok jönnek létre, vagy pedig a magánhangzó elveszti zöngésségét. Azt feltételezte, hogy a magyarban a tővéghangzók előbb zöngétlenek lettek, majd a képzés redukciója is bekövetkezett. Véleményét saját bevallása szerint ugyanakkor nyelvtörténeti adatokkal nem, pusztán egy fonetikai analógiával, a modern francia nyelv példájával tudta megtámogatni (1909: 395).

Gombocz felvetését követően elterjedt a magyar hangtörténeti szakirodalomban egy olyan elképzelés, amely a véghangzók hosszan elhúzódó sorvadásával és végül azok eltűnésével számol. Szinnyei József is ezen az állásponton volt, s arra is rámutatott, hogy a felső nyelvállású véghangzók a török hatás kezdetekor még biztosan teljes hangúak voltak, tehát a sorvadásuk csak ezután kezdődött meg (1910: 13). Ez a teória még a 20. század második felében is élénken élt a hangtörténeti szakirodalomban. Hangtörténeti monográfiájában Bárczi Géza egyértelműnek véli a sorvadó hangok egykori meglétét, s véleményét a véghangzók írásának ingadozására alapozza, amely főként a „franciás helyesírású" oklevelekre jellemző. A sorvadás okát pedig főképpen az intenzitás csökkenésében, a rövidülésben és a tökéletlen képzésben látta (1958a: 20). Közel egy évtizeddel később, A magyar nyelv története című tankönyv hangtörténeti fejezetében úgy foglalt a folyamattal kapcsolatban állást, hogy a felső nyelvállásúvá vált szó végi rövid magánhangzók a záródás után tovább gyöngültek, egyre többet veszítettek intenzitásukból, s ennek következtében ejtésük mormolt és elnagyolt lett. Így váltak végül sorvadó vagy más néven redukált magánhangzókká. A változás elkezdődhetett már az ősmagyar korban, és egyes esetekben még ebben az időszakban eljuthatott a teljes eltűnésig (Bárczi 1967: 108).

Felvetődött továbbá az a lehetőség is, hogy a sorvadó hangok eltűnését megelőzhette egy labializációs folyamat is, amely már a honfoglalás előtt megindulhatott (Bárczi 1958a: 19, 21). D. Bartha Katalin szerint a labializáció az ősmagyar korban ugyanakkor még csak szórványos jelenség lehetett, s csupán az ómagyar korban teljesedett ki. A labializáció az ő értelmezésében a sorvadási folyamat velejárója volt, amely más nyelvekben — például a franciában — is gyakran jár együtt bizonyos magánhangzók sorvadásával. A zárttá válást a sorvadás felé vezető első lépcsőfoknak s a sorvadás előfeltételének tekinti. A labializáció pedig ebben az értelemben egyfajta továbblépés a sorvadás felé, s már a redukció egyik mozzanatának látszik (1964: 4). A szó végi magánhangzók sorvadását és lekopását nem elszigetelt nyelvtörténeti jelenségként képzelte el, hanem más hangtörténeti változásokkal összefüggő tendenciaként, amely a már

említett labializáció mellett a szóvégek általános gyengülésével, vagyis a hosszú magánhangzók megrövidülésével, a kettőshangzók egyszerűsödésével, továbbá a szó belseji rövid magánhangzók kiesésével is kapcsolatba hozható (1964: 5).

A sorvadó szó végi magánhangzók elméletével szemben elsőként Papp István lépett fel, amikor is 1963-ban megjelent írásában megkérdőjelezte az elmélet nyelvi bizonyítékait, vagyis a szórványosan nyelvjárási adatokból kimutatható sorvadás[14] és a főként francia nyelvű analógiák igazoló erejét. A francia párhuzamokat mindössze távoli analógiáknak tekinti, amelyek csak azt igazolják, hogy a véghangzók sorvadás útján is eltűnhettek, azonban azt egyáltalán nem támasztják alá, hogy a folyamat a magyar nyelvben is ilyen módon ment volna végbe. A nyelvjárási adatokat pedig, amelyeknek a szakirodalom bizonyító szerepet tulajdonít, túlságosan szórványosnak és egyedi jellegűnek ítéli ahhoz, hogy ilyesfajta nyelvtörténeti következtetéseket építhessünk rájuk (1963a: 290).

Papp István azt is megkísérelte, hogy a sorvadó magánhangzók elmélete mellett, illetve ellen nyelvtörténeti bizonyítékokat keressen, s ebben nyelvtörténeti adatokra igyekezett építeni, melyek kiejtését azonban csupán az írott forrásokban való előfordulásuk alapján rekonstruálhatjuk. A helyesírás sajátságaiban igyekszik ezért fogódzót találni arra, hogy a 11. század táján valóban ejthették-e sorvadó hangként a szó végi magánhangzót. Ennek során figyelembe vette az ún. franciás hangjelölésű oklevelek szórványait, azaz a Zobori oklevelek (1111, 1113) adatait (1963a: 291). Elsőként Bárczi Géza utalt arra, hogy a Zobori oklevelek franciás hangjelölési szokásai a szó végi redukált magánhangzókat jelölhetik (1943). Ezekben az oklevelekben ugyanis a szóvégeken nem *u,* hanem *e* betűvel szerepelnek a szórványok: pl. villa *Copusde,* silva *Cullese,* de *Bache, Queletde.* Papp István azonban nem tartja meggyőzőnek Bárczi érvelését, azt tudniillik, hogy a szóban forgó oklevelek francia származású vagy legalábbis franciás műveltségű írói a magyar nevek végén hallott redukált *i, ü, u* hangokat helyettesítették volna a korabeli francia nyelv redukált *e* hangjával, s ezt a hanghelyettesítést tükrözné a magyar véghangzók *e* betűvel való visszaadása (1963a: 293).

Papp István arra az állításra is kitért, amely szerint a véghangzók bizonyos esetekben már az ősmagyar korban eltűntek, s ezt az eltűnést sorvadásnak kellett megelőznie (ehhez lásd bővebben Bárczi 1958a: 20). Úgy vélte, hogy ha Konstantinos magyar nyelvű szórványai között akadnak véghangzós és véghangzó nélküli formák is, akkor az ez idő tájt véghangzóval rendelkező szavaknak már el kellett indulniuk a sorvadás útján. A görög betűkkel írt szórványokat és a hangsúlyjeleket megvizsgálva pedig azt látta, hogy ahol a véghangzó egykori meglé-

[14] Kálmán Béla a Pest megyei Páty községben, majd a Békés mellett fekvő Dobor községben észlelt szó belseji redukált magánhangzókat, s ezekből arra a nyelvtörténeti következtetésre jutott, hogy bizonyos nyelvjárásokban a kétnyíltszótagos tendencia működése során nem egyszerű kiesésről, hanem fokozatos sorvadásról beszélhetünk. S meglátása szerint ez a tővégi magánhangzók redukciójához hasonlóan mehetett végbe (1951).

tét feltehetjük, ott az illető szót megőrző szórvány rendszerint végső szótagján viseli a görög hangsúlyjelet: pl. *Αρπαδής (Árpádi), Καρής (Käri), Φαλής (Fali)* stb. Amikor a görögösített vagy pedig eredeti magánhangzón végződő görögösített szórvány utolsó magánhangzója felett áll a görög hangsúlyjel, akkor a hangsúlyjel fontos tanulságot rejt a korabeli magyar kiejtésre. Minthogy a bizánciban a hangsúlyjellel ellátott magánhangzót dinamikus hangsúly és időtartam tekintetében egyaránt erősen ki kellett emelni, magától értetődő, hogy sorvadóban levő, homályosan képzett, mormolt, tehát alig hallható, gyenge akusztikai benyomású hangot semmiképpen sem emeltek volna ki hangsúlyjellel. Ezért szinte teljes biztossággal ki lehet jelenteni azt, hogy a görög hangsúlyjellel megjelölt véghangzóknak teljes értékű magánhangzóknak kellett lenniük (1963a: 294).[15]

Mindezek alapján pedig Papp István azt is leszögezi, hogy „sorvadó magánhangzók sem az élő köznyelv, sem nyelvjárásaink hangszerkezetében nem helyezhetők el mint ennek a hangszerkezetnek szerves alkotó elemei" (1963a: 294). Bár a sorvadó véghangzó fonetikailag lehetséges, s a legkülönbözőbb nyelvekben és nyelvjárásokban van, illetőleg volt szerepe, nyelvünk hangszerkezetének alapvető törvényeivel — úgy látszik — nem fér össze a sorvadás jelensége. A görögbetűs szórványok írásmódja pedig azt jelzi, hogy abban a korban, amikor a véghangzók eltűnésének folyamata már megindult, nemcsak hogy semmi nyoma a sorvadásnak, hanem éppen ellenkezőleg: a jelölt véghangzók egészen biztosan mind teljes értékű vokálisok voltak (1963a: 294).

A korábbi kutatások Papp István szerint elsősorban arra irányultak, hogy a véghangzók eltűnésének hangtani, fiziológiai okait tisztázzák, azaz leginkább fonetikai feltételekben keresték a jelenség magyarázatát. Ezzel szemben ő azt is megkísérelte, hogy fonológiai szempontok bevonásával (például a fonetikai alkat és a funkcionális szerkezet egymásrautaltsága alapján) vizsgálja meg a véghangzók történetét. E fonológiai szempontokra támaszkodva aztán arra mutatott rá, hogy egy ilyesfajta vizsgálat eredményei között sehol sem találkozunk sorvadással, lassú fokozatos redukálódással, illetőleg sorvadó rövid véghangzókkal, hanem azt találjuk, hogy a teljes értékű véghangzóval bíró szóalak adta át minden esetben a helyét a véghangzó nélküli változatnak. S mindez természetesen nem egyszerre ment végbe, hanem hosszan tartó ingadozás eredményeképpen realizálódott (1963b: 395, 408).

A modern fonetikai szakirodalomban *sorvadó* helyett a *redukált* jelzővel találkozhatunk. Bolla Kálmán a képzésidő tartama szerint megkülönböztet redukált

---

[15] Konstantinos görög betűs szórványaival kapcsolatosan A. Molnár Ferenc jegyzi meg, hogy ezek az alakok nem bizonyíthatják kétségtelenül a véghangzók teljesértékűségét, abból kifolyólag sem, hogy a DAI. és más görögbetűs szórványaink között több véghangzótlan vagy nem a végső magánhangzóján hangsúlyozott alak fordul elő. Nem mondhatjuk továbbá, hogy a funkciót hordozó véghangzók hangsúlyozásával ezeket a többi szó sorvadó véghangzóitól akarták megkülönböztetni (1983: 49).

vagy ultrarövid, rövid, félhosszú és hosszú magánhangzókat (1995: 208). E tekintetben azonban némiképp eltérő vélekedést is láthatunk. Gósy Mária fonetikai tankönyvében egyértelműen és többszörösen is hangsúlyozza, hogy a magyar nyelv nem redukálja a magánhangzókat, mint ahogyan az megtörténik például az angol vagy a német nyelvben. Ebben az értelmezésben a redukálás azt jelenti, hogy egy adott hangminőség semleges magánhangzóként, „sváként" jelenik meg a nyelvi szabályoknak megfelelően, rendszerint mint egy hangsúlytalan szótag magánhangzó-fonémájának realizációja. Emellett azonban az is bizonyos, hogy a spontán beszédben a magyarban is előfordulhatnak ilyen semleges magánhangzók, részben a nem pontos artikuláció következtében, részben pedig bizonyos fonetikai helyzetekben (például két mássalhangzó közötti fiziológiai kényszerként) (2004: 68). A spontán beszédben a szükséges hangminőségek helyett Gósy megfigyelései szerint az esetek 70%-ában semleges magánhangzók találhatók (2004: 169). Számunkra releváns módon a fonetikai mérések pedig azt mutatják, hogy a hangsor hossza és a hangsúly jelentősen meghatározza az időtartam alakulását. Hangsúlyos helyzetben rendszerint hosszabb a magánhangzó, mint a hangsúlytalanban (2004: 109).

A modern fonetikai szakirodalom megfigyelései tehát azt jelezhetik számunkra, hogy hangsúlytalan (szó végi) helyzetben előfordul a magánhangzók „semleges hang"-ként, redukált elemként jelentkezése. Ez a körülmény pedig a szó végi magánhangzók eltűnését is természetszerűen befolyásolhatta.

5. A teljes értékű véghangzók eltűnése — amint ezt a fenti állásfoglalás is előrevetítette — különböző ütemben történhetett meg, s a fonotaktikai viszonyok erőteljesen befolyásolták a változás körülményeit (D. Bartha 1964: 4). Az eltűnés nem egyszerre ment végbe az egyes szavakban, s e helyütt nem is csupán a hangváltozásokkal együtt járó szokásos ingadozásról van szó, hanem arról, hogy a véghangzó bizonyos típusú mássalhangzókat követően hamar eltűnt, más esetekben pedig feltűnően sokáig megmaradt (Bárczi 1967: 146–147, E. Abaffy 2003: 321–322).

A magánhangzót megelőző mássalhangzó ugyanis a véghangzó elmaradását elősegíthette vagy hátráltathatta. A nyelvemlékes adatok tükrében úgy tűnik, hogy viszonylag hamar eltűnt a véghangzó a szonoráns után, például az 1055-ös Tihanyi alapítólevélben található *tichon, bolatin, culun, lean* szórványok is erről tanúskodnak. Mássalhangzó-kapcsolat után viszont a nazálist követő véghangzó tovább kitarthatott, ezt láthatjuk például az 1217 k. (An.): *zerelmu, almu,* 1055 (TA): *harmu*hig, 1197/1337: *Hegesholmu,* 1211 (TÖ): *Hoyouholmu* adatokban. Az egy szótagú szavakban ugyancsak tovább megmaradhatott a véghangzó: erre mutatnak a Dömösi adománylevél adatai is 1138/1329: *Scecu, Cosu, Sagu, Mogu, Sebu, Degu* stb., de ugyanitt pl. a *Hodus, Farkas, Maradek, Almus, Scemet* elnevezések véghangzó nélkül állnak. Azt is kiemeli a szakirodalom végül, hogy a *-di, -ti* (kicsinyítő-becéző) képzőben az *i* ugyancsak sokáig megmaradha-

tott, BÁRCZI GÉZA szerint valószínűleg azért, mert az *i* hangulatilag hozzájárult a becéző árnyalat kifejezéséhez. A 12. század második felétől azonban e képzők véghangzós alakja is mind ritkábbá válik (BÁRCZI 1958a: 23, 1967: 146–147, D. BARTHA 1964: 4).

A De administrando imperio (DAI, 950–51 k.) adatai alapján az is valószínűnek látszik, hogy a felső nyelvállású tővégi magánhangzók legkorábban a bilabiális és a veláris zöngés spiránsok, vagyis a *β* és a *γ* után tűntek el: e hangok ugyanis már ebben a korai nyelvemlékben is abszolút szó végi helyzetben, véghangzó nélkül állnak: pl. *γενάχ* [jëneγ ~ jenäγ], *έζέλεχ* [ézeleγ] 'ízlelő' (E. ABAFFY 2003: 125), majd lásd még a VA.-ban (1001 e./1109): *σαμταγ* [számtȧγ], illetve a TA.-ban is (1055): *azah* [ȧszȧγ], *meneh* [menëγ ~ meneγ]. A véghangzók eltűnésének gyakran feltűnő, fontos kísérő jelenségeként tartja számon a szakirodalom az ún. pótlónyúlást, azaz a tő belseji magánhangzó megnyúlását, ami a szó eredeti, hosszabb időtartamát igyekszik „helyreállítani" (E. ABAFFY 2003: 322).

SZILÁGYI N. SÁNDOR szerint a tővégi rövid magánhangzók nem egy szakaszban tűntek el, hanem két szakaszban, vagyis először az eredetileg zártabbak, és majd csak azután az eredetileg nyíltabbak. Mindezt azzal magyarázza, hogy ezek az eredetileg nyíltabb alakok később érik el a felső nyelvállást, mint az ugyanolyan ütemben fejlődő zártabbak, amelyeknek végig van egy zártsági foknyi előnyük. Ezek alapján azt feltételezi, hogy van egy olyan időszak, amikor az eredetileg zártabb tővéghangzók már eltűntek, az eredetileg nyíltabbak viszont még megvannak. Ez az az időszak, amelynek a végére helyezhetjük a pótlónyúlás korát (1976: 129). A pótlónyúlás ugyanis legkésőbb a második eltűnési szakasszal párhuzamosan mehetett végbe, hiszen miután ezek a magánhangzók is eltűntek, a puszta tövön immár semmi sem jelezhette, hogy ezek a szavak eredetileg nyílt tővéghangzóra végződtek, s akkor semmi alapja sem lehetett annak, hogy csak ezekben következzék be a pótlónyúlás (1976: 130).

A tővégi rövid magánhangzók két szakaszban történő eltűnését SZILÁGYI N. szerint a jövevényszavak is igazolhatják. Az ómagyar korban átvett mássalhangzós végű névszók (attól a csekély kivételtől eltekintve, amelyek esetleg utólag kerülhettek át más csoportba) a zárt tővéghangzós szavak csoportjába illeszkedtek be alaktanilag, mivel az ide tartozó szavak azok, amelyek már akkor is mássalhangzós végűek voltak, az eredetileg nyíltabb tővéghangzók ugyanis még nem tűntek el. Ezt valamennyire azoknak a régebbi (honfoglalás előtti) jövevényszavaknak a vizsgálata is alátámasztja, amelyek feltehetőleg akkor kerültek a magyarba, amikor még mindkét csoport tővéghangzói megvoltak. Következtetéseinek igazolására a Tihanyi alapítólevél helynévi szórványait használta fel, amely azért is ideális erre a feladatra, mert pontosan abból a kritikus korszakból származik, amikor SZILÁGYI N. szerint az eredetileg zárt tővéghangzók már eltűntek, az eredetileg nyíltak pedig még jelen voltak a szavak végén. Így tehát a hipotézis alapján a tővéghangzók két szakaszban való eltűnésével magyarázha-

tó mindaz, hogy a Tihanyi alapítólevélben a véghangzó hiányát tapasztalhatjuk például a *tichon, bolatin, fuk, zakadat, aruk, kert hel, bagat* mezee, *baluuan* szórványokban, ám megtalálhatjuk a tővégi magánhangzót a ziget *zadu,* munorau *kereku, harmu* ferteu, *harmu*hig, ruuoz *licu* stb. adatokban (1976: 132).[16]

6. A kétnyíltszótagos tendenciával foglalkozó fejezetben láthattuk, hogy e változási folyamat és a tővéghangzók eltűnése közötti kapcsolat többek figyelmét felkeltette a korábbiakban. Kubínyi László szerint a nyílt szótagi kiesés gyakran hozzájárulhatott a véghangzók eltűnéséhez, ugyanis a tővégi magánhangzók fonetikai helyzete a szólamfonetikai körülmények miatt bizonyos mértékben megfelel annak a szituációnak, amelybe a *malina, szereda, szuluga* szavak kieső magánhangzója került (1958: 219). A két hangtörténeti változás kapcsolatát a rokon nyelvek vallomása is valószínűvé teszi, hiszen a nyílt szótagi kiesés — mint jeleztem — éppen azokban az első szótagot hangsúlyozó finnugor nyelvekben jelentékeny, amelyekben a véghangzók eltűnése is előrehaladt (Kubínyi 1958: 222). A két változás közötti párhuzamot hangsúlyozta Papp István (1963b: 400), Balázs János (1967b: 38) és Nyirkos István (1993: 117–118) is.

D. Bartha Katalin is azt tartja, hogy a szólamfonetikai helyzetnek fontos szerepe lehet hangváltozásaink előidézésében. Hangsúlyozza azonban azt is, hogy a szavak önálló létezők, s gyakran olyan hangalaki módosulásokat szenvedhetnek el, amelyek függetlenek mindenféle szólamfonetikai helyzettől. Ennek ellenére néhány megfelelő helyzetben, például a Tihanyi alapítólevélbeli *zilu kut*-féle kétrészes helynévben a nyílt szótagi kiesés is előidézhette a véghangzók eltűnését (1964: 9–10): *szilukút* > *szilkút.* De emellett kiemeli a hangsúly szerepét is, azt tudniillik, hogy az első szótagi hangsúly kedvező feltételeket teremtett a szó végi s a második vagy harmadik nyílt szótagbeli magánhangzó-kiesések számára, minthogy azok hangsúlytalan helyzetben álltak (1964: 8).

Akadnak olyan vélekedések is, amelyek szerint az ős- és ómagyar korszak egy egész sor hangváltozása lényegében egyetlen tendenciába tömörül, amit egy közös tényező, a kérdéses hangok szó végi pozíciója indukál. Ez a tendencia a szóvégek általános redukálódása. Az e körbe tartozó változások pedig az ősmagyar kori szó végi vokálisok felső nyelvállásúvá válásával kezdődtek, majd azok eltűnésével folytatódtak. Ide tartozik az ősmagyar korban meglevő (vagy akkor keletkező) *i̯* utótagú kettőshangzók *(oi̯, ȧi̯, ei̯)* hosszú *í, é,* (illetve másodlagosan) *á* hanggá való egyszerűsödése (monoftongizációja) s a véghangzók korai eltűnése következtében igen korán szóvégre került egyes mássalhangzók *(β, γ)* vokalizációja. Végül az így keletkezett labiális utótagú kettőshangzóknak (*ou̯, öü̯, eü̯* stb.) az ómagyar kor folyamán bekövetkező monoftongizálódása és a szó végi hosszú *í, é, á* magánhangzóknak, továbbá néhány labiális utótagú diftongusból

[16] Ez a körülmény ugyanakkor nemigen ad magyarázatot az ugyanazon szóalakon megmutatkozó ingadozásra: pl. *hodu utu,* de *ohut cutarea.*

korán keletkezett *ú*-nak és *ű*-nek a rövidülése zárja le a folyamatot (E. Abaffy 1974: 431). E. Abaffy Erzsébet ezzel az elmélettel tehát a tővégi magánhangzók eltűnését tágabb összefüggésbe ágyazza, s a fent említett változásokkal együtt a szóvégek általános redukálódásának tendenciája alá rendeli. Ezzel az elmélettel kapcsolatosan merült fel Nyirkos Istvánban az a kérdés, hogy vajon nem tekinthetjük-e ezeket a folyamatokat olyan jelenségeknek, amelyek az „időegymásutániság síkján", ok-okozati viszony következményeképpen állnak összefüggésben egymással. Ily módon ugyanis ezek a hangsúly és az intenzitás elindította olyan hangváltozások lehetnének, amelyek a szavak morfológiai szerkezetének teljes vagy részleges megőrzése jegyében zajlanak, s láncszerűen kapcsolódnak egymáshoz (1980: 620).

Végül pedig arra a körülményre is utalnunk kell, hogy a jövevényelemek végén analogikusan megjelenő tővéghangzó egyszersmind szó végi inetimologikus magánhangzó is, ezért itt ezt a problémakört sem kerülhetjük meg. Az inetimologikus magánhangzók szerteágazó problematikájából azonban e helyütt csak azokkal a kérdésekkel foglalkozom, amelyek a tővégi magánhangzók eltűnése kapcsán is relevánsak lehetnek. Nyirkos István azt a jelenséget, hogy a jövevényszavak analogikusan tővéghangzót vesznek fel, egy olyan zárt rendszer hatásának tekinti, amely a mássalhangzós végződésű kölcsönszavakra analógiás hatást gyakorolt, s azok ennek folytán éppen olyan, etimológiailag nem hozzájuk tartozó szervetlen tővégi magánhangzókat kaptak, mint amelyek ősi szavainkon etimologikusan is szerepeltek. Ezt a rendszert a finnugor (uráli) eredetű és belső keletkezésű tőszavaink „szóalakrendszertani sajátsága" irányította, vagyis az a fonotaktikai jelleg, hogy a szavaink eredetileg rövid felső nyelvállású magánhangzókra végződtek (1994: 131). Az analógia tehát megpróbálta visszaállítani az egykori tővéghangzós alakoknak megfelelő formákat abszolút szóvégen olyan szavakban is, amelyek az átvételkor mássalhangzóra végződtek. Az ősmagyar korban a nyelvünkbe bekerült mássalhangzóra végződő ótörök jövevényszavak az átvételüket követően a hozzájuk kapcsolódó magyar végződéseik előtt történetileg nézve álvéghangzót, azaz inetimologikus rövid végmagánhangzót fejlesztettek ki, amelynek nyilván fiziológiai-fonetikai oka volt (Nyirkos 2005: 228). Feltűnő azonban egyrészt az, hogy az analogikus tővéghangzó jelenségére idézhető példák kizárólag névszói természetűek (hiszen a szórványemlékeink magyar nyelvű adatai között nincsenek igék), másrészt pedig az is szembeötlő, hogy a számuk meglehetősen csekély, mindössze tucatnyi, ha csak egyes személynévi adatok rövidült, sajátos rövidítések révén létrejött, s egyben felső nyelvállású magánhangzóval ellátott alakjait nem számítjuk. Mivel egyetlen olyan igealakot sem tudunk a nyelvemlékeinkből idézni, amelyen abszolút szó végi helyzetben inetimologikus magánhangzót találnánk (tehát például **bulcsätu* 'ő bocsát' típusú igealakot nem tudunk a forrásainkban adatolni), Nyirkos azt feltételezi, hogy a szótövek morfológiai viselkedésében a névszó- és az igetövek között lényeges különbség lehetett (2009: 113).

7. A tővéghangzók eltűnésének okaként legtöbben a szótag- és hangsúlyviszonyokat jelölik meg (vö. például Korompay 2006: 346). Laziczius Gyula intenzitáskülönbségekkel próbálta megvilágítani az ómagyar szó végi rövid magánhangzók kérdését, meglátása szerint a maximális intenzitású első szótaggal szemben az ómagyarban, sőt már az ősmagyarban is az utolsó szótagra esett a szóintenzitás minimuma (1930: 27). A finnugor alapnyelvből örökölt szavaink eredetileg egy vagy két szótagúak voltak, s rövid magánhangzóra végződtek. Ha elismerjük, hogy ez a sajátság valóban alapvetően határozta meg a finnugor nyelvek, így az ősmagyar nyelv hangtani, pontosabban szóalakszerkezeti és ritmikai jellegét, akkor ennek a kétszótagúságnak, illetőleg a magánhangzós szóvégeknek az elvesztését nem csupán a hangváltozások egyik, hanem minden bizonnyal legjelentősebb esetének kell tartanunk (Nyirkos 1980: 620). A magyarra jellemző hangsúlyviszonyok, vagyis az, hogy a hangsúly az első szótagra esik, a szóvégen álló magánhangzó pedig hangsúlytalan, támogathatják a szó végi rövid magánhangzó teljes eltűnését. Ha azonban a szóalakot ősmagyar kori formáns zárta le, a tővégi vokális a toldalék előtt nemcsak, hogy nem tűnt el, hanem eredeti alsó vagy középső nyelvállású jellegét is megőrizhette. Azt a körülményt is figyelembe véve ugyanakkor, hogy beszédünk nemcsak szavakra, hanem szólamokra is oszlik, a hangsúlyos szótag utáni hangsúlycsökkenés a szólamokon belül is érvényesül, vagyis a kétnyíltszótagos tendencia például ilyen okok folytán szintén hozzájárulhatott a tővégi vokálisok eltűnéséhez (Zelliger 1991: 47, E. Abaffy 2003: 321–322).

E. Abaffy Erzsébet szerint a tővéghangzó nélküli alak létrejöhet ún. „elvonással" is. Az E/3. személyű birtokos személyjel s az igei személyrag is igen korán (akár már az ősmagyar kor legvégén) *-i* alakú (is) lehetett. Ez idő tájt ugyanakkor már a tővégi vokálisok is felső nyelvállásúak voltak. Így a **szemi, *kéri* típusú alakok két funkcióban is élhettek egymás mellett: 'szem' és 'szeme', 'kér' és 'kéri' jelentésben. Ezt a zavart a nyelvhasználat természetes módon megoldhatta úgy, hogy a személyjeles, személyragos formákból új alapalakot vont el. Nagyon valószínű, hogy éppen e több irányból induló, de egyformán a tővégi magánhangzót „pusztító" együttes hatás magyarázza, hogy a tővégi vokálisok eltűnése az adott fonetikai-fonológiai körülmények között kivétel nélkül érvényesülő tendencia volt — véli a hangtörténeti szakirodalom (E. Abaffy 2003: 323).

A tővéghangzó eltűnését egyes feltevések szerint a művelődési viszonyok és a közlési folyamatok gyorsulása is befolyásolhatta. D. Bartha Katalin különösen olyan típusú nyelvek esetében tartotta ezt lehetségesnek, mint amilyen a magyar volt „abban a szakaszban, amikor a tővégi, ragvégi, jelvégi stb. magánhangzók létezésével hosszadalmas, nehezen ejthető szóalakok jártak együtt" (1964: 8). Az egyes finnugor nyelvekben előfodulhatott, hogy „a tővéghangzó és a toldalék egybeolvadt, vagy a lekopott toldalék szerepét a tővéghangzó vette át. A funkció más oldalról is segíthette a végmagánhangzó lekopását" ezáltal

(A. Molnár 1974b: 110). Az egy szótagú szavakban pedig azért tarthatott ki mégis tovább a véghangzó, mint a többtagúakban, mert a hosszabb hangtestű szavak megrövidítése a beszédiram fokozásának szempontjából sürgetőbb volt, mint a rövidebbeké (i. h.). Gombocz Zoltán is részben hasonló indukáló tényezőkre mutat rá akkor, amikor az olyan változások mögött, mint a tővégi magánhangzók eltűnése és a második nyílt szótag magánhangzójának kiesése, az artikulációs bázis lazulását és a kiejtés alapsajátosságainak megváltozását véli meghúzódni (1922/1997: 97–98).

8. A tővéghangzók eltűnésének kutatástörténetében több fontos kérdést is érintettek tehát a nyelvtörténészek. A tő végén álló magánhangzó hangértékétől kezdve a sorvadó hangok elméletén át egészen a kronológiai jellemzőkig számos probléma merült fel már az eddigiekben is. Jó néhány szakmunkában foglalkoztak a kutatók emellett a változást indukáló és befolyásoló tényezőkkel is, és más hangtörténeti változásokkal ugyancsak kapcsolatba hozták a tővéghangzók eltűnésének folyamatát.

3.2.2. A tővéghangzók eltűnése az ómagyar kor helyneveiben

A következőkben a szakirodalom által felvetett kérdésköröket, megfigyeléseket kívánom szembesíteni az ómagyar kori helynevekből összeállított korpusz tanulságaival. Vizsgálataimat ugyan e helyütt is a korábban ismertetett nyelvi anyagra alapozom, itt azonban kizárólag az ómagyar korból származó helynévi adatokat használom fel (azok állományát viszont további korai források névadataival kiegészítve), hiszen a jelenség kronológiai jellemzőiből adódóan a modern kori tájnyelvi adatok mint forrásanyag e problematikába közvetlenül és szisztematikusan nem, legfeljebb csak áttételesen vonhatók be. A tővégi magánhangzók eltűnésének folyamatát a helynévi adatok körében közel 100 névformában regisztrálhatjuk.

1. A tővégi magánhangzók eltűnését a kiinduló szóalakok hangszerkezete bizonyára nem kis mértékben befolyásolhatta, ezért ezt a jelenséget is az adatok szótagszáma és szótagszerkezete szerint kategorizálva mutathatjuk be legkézenfekvőbb módon. A következőkben ennek megfelelően tipizálom a változási folyamatot, s — ahol lehetséges — az etimológiai szempontokra is tekintettel tárgyalom a változás hatósugarába bekerült adatokat. Az alábbi táblázatban az egyes szótagszerkezeti típusok gyakorisági viszonyait ismertetem, természetesen a változás megindulása előtti szótagszerkezetet alapul véve.

Szótagszerkezeti típusok	Névadatok aránya
két szótagos nevek	
nyílt + nyílt (pl. *Nyúlu*)	46%
zárt + nyílt (pl. *Borsu*)	28%
három szótagos nevek	
nyílt + nyílt + nyílt (pl. *Beregü*)	15%
nyílt + zárt + nyílt (pl. *Ekülsü*)	2%
zárt + nyílt + nyílt (pl. *Bulhadu*)	2%
összetételek, névszerkezetek (pl. *Nogyu utu*)	6%

5. táblázat. A tővéghangzók eltűnése által érintett szótagszerkezeti típusok gyakorisága

A tővéghangzók eltűnése legnagyobb mértékben a két szótagos névformákat érintette, az ilyen névstruktúrák teszik ki az adatok 74%-át,[17] s körükben is különösen gyakorinak mutatkoznak a két nyílt szótagból álló névformák (46%).

A három szótagos formák közül a csupa nyílt szótagból felépülő alakok jelentkeznek elsősorban a folyamat által befolyásolt struktúrák között (15%-os gyakorisággal), a többi három szótagos szerkezet ellenben csak szórványos (2-2%-os) gyakorisággal bír. Harmadik nagyobb kategóriaként különítem el azokat az összetett helynévstruktúrákat, amelyekben mindkét tag végén állt, majd eltűnt a tővégi magánhangzó (6%). A továbbiakban a szerkezettípusokat egyenként tárgyalom.

1.1. A két szótagból álló nevek között megkülönböztethetünk nyílt + nyílt és zárt + nyílt szótagból álló eseteket.

a) A kizárólag nyílt szótagokból felépülő alakok között legnagyobb számban a CVCV > CVC változást tükröztető formákkal találkozhatunk, a változás hatókörébe tartozó adatok mintegy 37%-a ide sorolható. A módosulást az ómagyar kori helynevek körében belső keletkezésű és jövevényelemeket érintően egyaránt kimutathatjuk.

Ami a belső keletkezésű helyneveket illeti, ezek közszavakból és személynevekből egyaránt létrejöhettek, a tővégi magánhangzó eltűnése mindegyik helynévtípusban megfigyelhető. A közszói előzményű, belső keletkezést mutató adatok esetében a tő végén álló magánhangzó eltűnését többek között a Csanád vármegyei *Hódu* (1237: *Houdu,* Gy. 1: 858–859) névben regisztrálhatjuk, amely a FNESz. szerint a *hód* állatnévre vezethető vissza. Az így kialakult *Hód*

[17] E mögött az arányszám mögött természetesen az a körülmény is meghúzódik, hogy a tővéghangzók időleges konzerválódása legnagyobb mértékben a két szótagos névformákat érintette.

(1289/1291/1327: *Houd,* uo., Csanád vm.) alakot a mai *Hódmezővásárhely* település neve őrzi, amely két Árpád-kori falunak, *Hód*-nak és *Vásárhely*-nek az összeolvadásából keletkezett (FNESz. *Hódmezővásárhely*). Ugyancsak állatnévből, illetve esetleg állatnévi eredetű személynévből (vö. pl. 1312: *Nycolaus dictus Nyul de Burkuzlou* szn., Fehértói 1969: 118, FNESz. *Nyúl*) magyarázható a Bakonybéli összeírásból fennmaradt *Nyúlu* (1086: *Nulu,* Gy. 2: 613) helynév is, amely tővéghangzójának elvesztése után *Nyúl* ([1315 k.]: *Nul,* uo., Győr vm.) formában élt tovább. A feltehetően 'domb, erdős magaslat' (FKnT. 280, FNESz. *Ság*[1]*, Karancsság*) jelentésű *ság* közszóból alakult Hont megyei *Sȧgu* (1231: *Sagv,* Gy. 3: 240) helység nevében is a véghangzó eltűnését regisztrálhatjuk a másodlagos variánsként jelentkező *Ság* (1237: *Sag,* uo., Hont vm.) formában. E helyütt említhetjük meg továbbá a Pécsváradi bencés kolostor többszörösen átírt hamis alapítóleveléből ránk maradt *Szerü* (+1015/+1158//XV.: *Zerew,* Gy. 1: 392) adatot is, amely — ha a *szerü* olvasata helyes, és benne nem hosszú magánhangzó olvasandó — minden bizonnyal a *szer* 'rend, sor, házsor, falurész, összetartozó házcsoport' jelentésű földrajzi köznévből jött létre (vö. FNESz. *Szér, Pusztaszer*), s tővéghangzója elvesztése után vált *Szer* ([+1235]/1350/1404: *Sceer,* uo., Baranya vm.) alakúvá.

Helynevek közszói utótagjában is regisztrálhatjuk az egykori tővégi magánhangzó eltűnését, amint erre a Nyitra megyében fekvő Berek*szegü* (1211: *Beruczegu,* Gy. 4: 353) helynév példája idézhető. A névben a 'település valamely része, folyókanyarulat' (FKnT. 293) jelentésű *szeg* földrajzi köznév elsődleges *szegü* alakjában láthatjuk a változást (1214: *Berugscug,* uo., Nyitra vm.).

Személynévi eredetű helynevekben következett be a tővégi vokális eltűnése a következő példákban: *Bȧcsu* (1214/1550: *Bachu,* Gy. 1: 210, vö. 1236: *Bach* szn., ÁSz. 79–80, FNESz. *Bács*) > *Bács* (1226/1550: *Bach,* uo., Bács vm.), *Csonyu* (1075: *Chonu,* DHA. 212, vö. 1228/1491: *Chon* szn., ÁSz. 208., FNESz. *Csány*) > *Csany* (1209: *Chon,* Gy. 1: 893, Csongrád vm.), *Dȧgu* (*1222: *Dagu,* Gy. 2: 233, vö. m. *Dag* szn., FNESz. *Dág, Ágfalva*) > *Dág* (1262: *Dag,* uo., Esztergom vm.), *Gegü* (1075/+1124/+1217: *Gegu,* DHA. 212, vö. 1138/1329: *Gegu* szn., ÁSz. 327, Szőke 2015: 171, FNESz. *Martos, Gyöngyfa*) > *Gég* ([1247 u.]: *Gueg,* Gy 3: 418, Komárom vm.), *Puku* (1220: *Puku,* Gy. 2: 619, vö. 1138/1329: *Pucu* szn., ÁSz. 657) > *Pok* (1222 [ɔ: 1224]: *[P]ok,* uo., Győr vm.), *Tȧtu* (1193: *Tatu,* Gy. 2: 314, vö. 1086: *Thati,* +1086: *Thatu* szn., ÁSz. 749, FNESz. *Tát*) > *Tát* (1269/1294: *Tath,* uo., Esztergom vm.).

A két nyílt szótagból álló helynevek között kell tárgyalnunk a VCV > VC változást tükröztető névformákat is. Gyakoriságukat tekintve a jelentősebb típusok közé tartoznak az ide sorolható nevek, ugyanis a teljes itteni névállomány 8%-a tartozik e szótagszerkezeti kategóriába. A tővéghangzó elvesztését regisztrálhatjuk a következő, személynevekből alakult helynevekben: pl. *Ëcsü* (1172: *Esu,* Gy. 2: 584–585, vö. 1213/1550: *Echy,* 1138/1329: *Esu* szn., ÁSz. 266, 292, FNESz.

Écs) > *Écs* (1279: *Ech,* uo., Győr vm.), *Ipü* (1208/1550: *Ypu,* Gy. 3: 514, vö. 1138/1329: *Ipuh* szn., ÁSz. 405, FNESz. *Ipp*) > *Ip* (1213/1550: *Ip,* uo., Kraszna vm.).

A kétrészes helynevek földrajzi köznévi utótagjai közül kizárólag az *utu* > *út* változásra említhetünk e helyütt példákat: Dúr *utu* ([1077–1095]/+1158//XV.: *Duwruthu,* Gy. 3: 115) > Dúr *út* ([1077–1095]/+1158//PR.: *Duurvt,* uo., Heves vm.), Ó *utu* (+1015/+1158//XV.: *Ouutu,* DHA. 74) > Ó *út* (+1015/+1158//XVII.: *Owt,* uo., Baranya vm.).

b) A két szótagból álló nevek között a másik nagy kategóriába azokat a neveket sorolhatjuk, amelyek zárt + nyílt szótagból épülnek fel (28%). Ebből 20%-ot tesznek ki azok a helynevek, amelyekben CVCCV > CVCC változást regisztrálhatunk.

A változást kimutathatjuk egyrészt a közszói eredetű helynevek körében. A *kürt* törzsnévből (vö. 950–951 k. (DAI): *κουρτου*) keletkezett Pilis megyei *Kürtü* (1138/1329: *Kurtu,* Gy. 4: 643, vö. FNESz. *Kürt*) településnév a véghangzó elvesztése után *Kürt* ([1274]: *Kurth,* uo.) formában állandósult. De ide sorolhatjuk a *láz* 'erdei tisztás, kaszáló' (FKnT. 226) jelentésű földrajzi köznévből *-d(u)* képzővel alakult *Lazdu* (1217/1550: *Lazdu,* Gy. 1: 639, vö. RÁCZ 2007: 172–173) nevet is, amely a változás lefolyása után *Lázd* (1214/1550: *Lazd,* uo., Bihar vm.) alakban maradt fenn.

Kétrészes helynevek földrajzi köznévi utótagjában érvényesült a változás a Macska*szarmu* (1251: *Machkazormv,* Gy. 1: 459, vö. FNESz. *Zaranypuszta*) név esetében, amelynek *szarm* utótagja 'vízmeder, völgy, árok elágazó része' jelentésű (FNESz. *Zaranypuszta*). A tővégi vokális eltűnése után a településnevet már a 13. századtól kezdődően Macska*szarm* ([1249–1260]: *Machkazorm,* uo., Bars vm.) alakban találjuk meg. A Szatmár megyei Magas*mart* településnévnek a 13. század elején még Magas*martu* (1215/1550: *Mogos Mortu,* NÉMETH P. 2008: 171) formája adatolható. A név *mart* 'part' jelentésű utótagjáról (vö. FNESz. *Magasmart,* FKnT. 239) maradt el a tővégi magánhangzó, s jött létre ezáltal a 13. század végétől adatolható Magas*mart* (1271>1409: *Magasmorth,* uo., Szatmár vm.) hangalak.

Puszta személynévi névadás következtében alakult ki a Bihar megyei *Bojt* településnév (vö. 1237: *Boht* szn., ÁSz. 136, FNESz. *Bojt,* RÁCZ 2007: 58), amelynek elsődleges *Boχtu* (1208/1550: *Boctu,* Gy. 1: 604) alakjából a tővégi vokális eltűnése *Boχt* (1213–1221: *Boct* uo.) formát eredményezett. Hasonló alakulásmódot figyelhetünk meg a török *bors* főnévből kialakult magyar *Bors* személynévre (1071: *Bors* szn., ÁSz. 144, FNESz. *Bors*) visszavezethető *Borsu* (1075/+1124/+1217: *Borsu,* KMHsz. 1: 47) > *Bars* (1316: *Burs,* uo., Bars vm.) esetében is. További személynévből alakult példákhoz lásd még: *Forku* (1266: *Forcu,* KMHsz. 1: 96, Csongrád vm., vö. 1202–1203/1500: *Forc* szn., ÁSz. 315, FNESz. *Farkirét*) > *Fork* (1327: *Fork,* uo., Csongrád vm.), *Kücskü* (1237: *Kusc-*

ku, Cs. 2: 767, vö. 1262: *Kuchk* szn., ÁSz. 470, FNESz. *Köcsk*) > *Kücsk* (1300: *Kuchk,* uo., Vas vm.).

A kölcsönzött nevek csoportjában mindösszesen egyetlen adatot találunk, mégpedig a mai *Gyöngy* település 13. századi *Perlü* (1215/1550: *Perlu,* Németh P. 2008: 225) alakban való említését. A FNESz. szerint a név a német *Perle* 'gyöngy' szóval, illetőleg esetleg a német *Perll* személynévvel hozható kapcsolatba (vö. FNESz. *Gyöngy*). A nem pontosan meghatározható etimológia ellenére is valószínűsíthetjük, hogy a név végén analogikus tővégi vokális állhatott, amelynek eltűnése aztán utóbb *Perl* (1220/1550: *Perl,* uo., Szatmár vm.) névformát eredményezett.

1.2. A tővéghangzók eltűnését három szótagból álló nevekben is kimutathatjuk, amelyek között megkülönböztethetünk csupa nyílt szótagos, nyílt + zárt + nyílt, valamint zárt + nyílt + nyílt szótagokból felépülő formákat.

a) A három szótagos alakok között legnagyobb számban a nyílt + nyílt + nyílt szótagból álló nevek állnak, az adatok 15%-a tartozik ebbe a típusba. Ennek felét, az egész állomány 8%-át azok a nevek alkotják, amelyekben CVCVCV > CVCVC változást figyelhetünk meg.

Ebben az esetben is nyomon követhetjük a módosulást közszói eredetű nevekben. A Bihar megyei mai *Nagykereki* elsődleges alakja a magyar *kerek* 'körhöz hasonló alakú erdő' jelentésű földrajzi köznév *-i* képzős származéka (FNESz. *Nagykereki,* Rácz 2007: 143), ami azonban a 13. században még helynévképző nélkül, de tővéghangzóval, azaz *Kerekü* (1214/1550: *Kerecu,* Gy. 1: 632) formában volt használatos, s a véghangzó eltűnése után nyerte el későbbi *Kerek* ([1291–1294]: *Kerek,* uo., Bihar vm.) alakját. A *kerek* lexéma földrajzi köznévi utótagként is megtalálható kétrészes helynevek második névrészeként, erről tanúskodik a Pécsváradi bencés kolostor alapítólevelében fennmaradt Kökény*kerekü* (+1015/+1158//XV.: *Kuchinkereku,* Gy. 1: 331) helynév, amely az oklevél egy másik átiratában birtokos személyjeles Kökény *kereke* (+1015/+1158//1403/PR.: *Kuchinkereby [ɔ: -kereky],* uo., Baranya vm.) alakban jelentkezik. E névadatok megbízhatóságát azonban jelentősen csökkenti az oklevél hamis volta és többszörös átirat jellege. További közszóból alakult példákhoz lásd még a *Beregü* (1214/1550: *Beregu,* KMHsz. 1: 52, vö. m. *berek* ~ *berek* 'liget', FNESz. *Bereg vármegye*) > *Bereg* (1233: *Bereg,* uo., Bereg vm.) névváltozást is.

A puszta személynévi névadással keletkezett Zemplén megyei *Berzék* (vö. 1273: *Bezeg* szn., ÁSz. 122, FNESz. *Berzék*) helynevet a 13. század elején még *Bezegü* (1219: *Bezegu,* ComZemp. 18) alakban említik, a század közepén viszont a tővégi magánhangzó eltűnéséről tanúskodó *Bezeg* (1257: *Bezegh,* uo., Zemplén vm.) alakban találjuk a forrásokban. Hasonló alakulásmódot regisztrálhatunk a 11. században *Himüdi* (1005 k./+1001 [XII. sz.]: *Chimudi,* Gy. 2: 611) formában említett Győr megyei név esetében is. A puszta személynévből keletkezett helynév (vö. 1138/1329: *Heimudi* szn., ÁSz. 373., FNESz. *Himod*) a 13. században már *Himüd* ([1237–1240]: *Hymud,* Gy. 2: 611) alakban látható.

Végezetül pedig a nyílt + nyílt + nyílt szótagokból álló helynevek között azokat a neveket kell tárgyalnunk, amelyek — már ha ténylegesen létező hangalakok voltak — CVVCV kiinduló alakúak, és hiátust tartalmaznak. A *lovász* foglalkozásnévből, illetőleg az abból alakult személynévből (vö. Póczos 2001: 103, FNESz. *Lovászi,* 1138/1329: *Luas* szn., ÁSz. 498, 1289/1353: *Jacobi Luaz* szn., ÁSz. 498) jöhetett létre a Bodrog megyei *Luászu* településnév (1198 P./PR.: *Luascu,* Gy. 1: 723). Hasonló véghangzós formát láthatunk a Tihanyi alapítólevélben említett *Luászu* holma jelölt birtokos jelzős szerkezetű kétrészes helynév előtagjában is (1055: *Luazu holma,* DHA. 150, vö. Hoffmann 2010: 151). E nevek foglalkozásnévi lexémája utóbb aztán tővéghangzó nélküli *luász,* majd *lovász* alakban adatolható (vö. például 1292–1297: *Luazhetyn,* FNESz. *Lovászhetény;* 1302/1419: *louazberen,* FNESz. *Lovasberény*).

b) A három szótagból álló nevek további típusaiból igen kevés példát említhetünk, hiszen a nyílt + zárt + nyílt és a zárt + nyílt + nyílt szótagszerkezetű nevek összesen csak 2-2%-os előfordulást mutatnak. Ide sorolhatjuk a Nyíregyháza határába olvadt Szabolcs megyei *Ekülcsü* (1217 k.: *Eculsu,* Németh P. 1997: 69) névadatot, amely Anonymusnál fordul elő először. Nevét Ekölcs vezérről kaphatta (vö. 1284: *Ekeuch* szn., ÁSz. 267, Németh P. 1997: 69), s a pár évtizeddel későbbi *Ekülcs* (1219/1550: *Ekulch,* uo.) formában történő említése a véghangzó eltűnését mutatja. A *lovász* lexémából lett *Luászi*-hoz hasonló változási folyamat mehetett végbe a Győr megyei *Ravazd* település egykori *Ruoszti* elnevezésében ([1093]: *Ruozti,* Gy. 2: 621), amely a ’róka’ jelentésű *ravasz* állatnévből vagy az abból lett személynévből (vö. 1138/1329: *Rouosti* szn., ÁSz. 681) magyarázható (vö. FNESz. *Ravazd*), s benne a *-t(i) ~ -d(i)* képzőelem (helynévképző vagy személynévképző) található meg. A településnév későbbi *Ruozd* (1222: *Rvozd,* Gy. 2: 621) alakja már a 13. század elején a véghangzó eltűnéséről tanúskodik.

c) Zárt + nyílt + nyílt szótagi felépítést figyelhetünk meg a Cserhát közepén emelkedő *Szanda-hegy* egykori *Bolhád-hegy* névváltozatának 13. századból fennmaradt alakjában. A FNESz. szerint az elsőként Anonymus gesztájában feltűnő *Bulhadu* (1217 k.: *Bulhadu,* Gy. 4: 209, Nógrád vm.) helynév a *bolha* főnévből alakulhatott (FNESz. *Cserhát*). A 13. század közepén (igaz, csak egy 18. századi másolatban fennmaradt oklevélben) immáron véghangzó nélkül, *Bolhád* (1254/XVIII.: *Bulhad,* Gy. 4: 229) formában említik.

1.3. Olyan névformákra is fel kell még hívnom a figyelmet, a m e l y e k ö s s z e t e t t h e l y n é v s t r u k t ú r á k (vagy szerkezetek) voltak, s egykor mindkét tagjuk végén állt, majd eltűnt a tővégi magánhangzó. Ezek az alakok a tővéghangzó eltűnését illusztráló névadatok 6%-át teszik ki. Az e körbe tartozó nevek kivétel nélkül közszói elemekből felépülő összetételek.

Többek között ide sorolhatjuk a Békés megyében található *Szeghalom* település nevét is, amely a FNESz. szerint a m. *szeg* ’sarok, szeglet, zug’ és a *halom* főnevek összetétele. A településnév a 13. század elején, Anonymusnál *Szëgühol-*

mu (1217 k.: *Zeguholmu,* KMHsz. 1: 252), majd két évtizeddel később *Szëgholm* (1222/1550: *Zigholm,* uo.) alakban adatolható. Ugyancsak a *halom* földrajzi köznév szerepel utótagként a mai *Szihalom* település nevében. A név előtagja a FNESz. szerint a m. *szín* ~ *szén* 'egyfajta (gazdasági) épület' lexéma, illetve talán (véleményem szerint valószínűbben) a *szén* 'faszén, parázs' közszóval is kapcsolatba hozható (vö. EWUng., TESz. *szén,* Kovács É. 2016: 291). A név elsődleges formája feltehetően még véghangzóval, azaz *Szënüholmu* (1217 k.: *Zenuholmu,* Gy. 1: 807) alakban adatolható ugyancsak Anonymus gesztájában, más forrásokban viszont véghangzó nélkül, *Szénholm*-ként ([1067 k.]/1267: *Scenholm,* uo., Borsod vm.) található meg.

Az *út* földrajzi köznevet ebben a kategóriában, azaz az összetett névformák között is megtalálhatjuk. A Kövesdi határában említett Baranya megyei *Nagy út* mindkét tagján véghangzóval, vagyis *Nogyu utu* alakban (+1015/+1158//XV.: *Nogw wtw,* DHA. 74) szerepel, de egy ezzel egyidejű s ugyanolyan bizonytalan kronológiai státusú forrásban már *Nagy út* (+1015/+1158//1403/PR.: *Nogut,* uo.) formában találjuk meg. Hasonló változást figyelhetünk meg a Tihanyi alapítólevélben szereplő 1055: *hodu utu* szórvány esetében is. A Fehérvárt Kesztölccel összekötő út nevét a 15. században már *Hadi út* (1472: *Hadyuth,* Hoffmann 2010: 132, Fejér vm.) alakban, az előtagján *-i* melléknévképzővel, illetve mindkét részén véghangzó nélkül láthatjuk.

1.4. Az előző típusoktól elkülönítve szólok végül az olyan helynevekről, amelyekben a tővégi magánhangzó eltűnésével párhuzamosan egy másik hangváltozási folyamatot is feltételezhetünk.

A Tihanyi alapítólevélben fennmaradt, és vélhetően a *török* népnév előzményéből vagy a belőle lett *Török* személynévből (vö. 1295/1405: *Turk,* 1278/1378: *Turek* szn., ÁSz. 770) származó *Türkü* (1055: *Turku,* DHA. 150, vö. *törk* ~ *török* népnév, Hoffmann 2010: 73, FNESz. *Törekpuszta*) névforma a későbbi forrásokban *Törek* alakban (1458: *Thewrek,* Cs. 2: 653) jelentkezik. A magyarba feltehetően *türk* formában bekerült török eredetű lexéma analogikusan tővégi magánhangzóval adaptálódott a lexémarendszerbe. E tővéghangzó azonban utóbb bekerült az eltűnési folyamat hatókörébe, s egyidejűleg a szó végi torlódó magánhangzókat egy betoldódó inetimologikus magánhangzó szüntette meg *(türk > türkü > türük).*

A *halom* lexémát tartalmazó nevek hasonló változási folyamatokat jelezhetnek. A Szȧγár*halmu* ([1077–1095]>XV.: *Zachar halmw,* Gy. 3: 306, Keve vm.); Hajó*holmu* (1211: *Hoyouholmu,* Gy. 1: 864, Csanád vm.); Nagyút*holmu* (1015: *Noghutholmu,* DHA. 73, Baranya vm.) nevek utótagjaként álló *halom* földrajzi köznév a TESz. szerint szláv eredetű (vö. ősszl. **chъlmъ,* 'kis domb', TESz. *halom,* Reszegi 2011: 83–84), s a magyarba bekerülvén a szó ugyancsak analogikus tővéghangzót kapott. Az egykori *χolm* szóból így a *χolmu,* majd a véghangzó eltűnésével és a mássalhangzó-kapcsolat feloldásával *χalom* alakult (ez utóbbi

hangalakot találjuk meg például az 1394/1446: *Hewhalom,* FNESz. *Héhalom;* 1489: *Chegehalom,* FNESz. *Csege halom;* 1425: *Pohalum,* FNESz. *Póhalom* helynévi adatokban).

A nevek előtagjaként megtalálható *három* lexéma alakulásmódja a fentiektől abban különbözik, hogy ez a lexéma finnugor eredetű, s az ősmagyar kori hangalakja feltehetően **χárumu* lehetett. Ezt a szóalakot érintette aztán egyrészt a kétnyíltszótagos tendencia, amit a következő helynévi adatok jeleznek: *χármu* higy (1055: *harmu hig,* DHA. 151); *χármu* fertëü (1055: *harmu ferteu,* DHA. 151); hatott rá másrészt a tővéghangzók eltűnési folyamata, ami pedig *χárom* hangalakot eredményezett (ezt látjuk például a 1377: *Harumfa,* FNESz. *Háromfa;* 1439: *Harumwdwar,* FNESz. *Háromudvar* ugyancsak korai helynévi adatokban).

Ezeket az adatokat azért tárgyaltam külön egységben, mert bennük a tővégi magánhangzó eltűnését feltétlenül regisztrálhatjuk, de az előzőekben részletezett szótagszerkezeti típusokkal a módosulásukat — az összetettebb változástörténetük miatt — nem tudtuk leírni.

3.2.3. A változás kronológiai jellemzői

A tővégi magánhangzók eltűnésének lezárulását — ahogyan ezt a szakirodalmi áttekintésben bemutattam — legtöbben a 13. századra teszik, itt jelezve egyfajta kronológiai sorompót, azt is kiemelve azonban, hogy — mint a nyelvi változásoknál általában — itt sem számolhatunk túl merev időhatárokkal.

Az olyan helynevekben, amelyeknek tővéghangzóval és anélkül álló adatai egyaránt vannak, a véghangzó eltűnési idejére vonatkozóan a következőket állapíthatjuk meg. Már 11. századi forrásban feltűnik a véghangzó nélküli forma a Dúr *utu* ([1077–1095]/+1158//XV.: *Duwruthu,* Gy. 3: 115) > Dúr *út* ([1077–1095]/+1158//PR.: *Duurvt,* uo.), a *Halmu* ([1077–1095]>XV.: *Halmw,* Gy. 3: 315) > *Holm* ([1077–1095]>+1015//PR.: *Holm,* uo., Keve vm.), Zahar*halmu* ([1077–1095]>XV.: *Zachar halmw,* Gy. 3: 306) > Szár-*holm* ([1077–1095]>+1015//PR.: *Zaarholm,* uo., Keve vm.) elnevezésekben. Megjegyzem azonban, hogy ezeknek az adatoknak a hangtörténeti forrásértéke az őket megőrző forrás kronológiai bizonytalanságai miatt erősen kérdéses. A tővégi magánhangzó 11. századi eltűnéséről azok az adatok árulkodnak egyértelműen, amelyek etimológiailag tartalmaztak véghangzót, de már a 11. századi forrásokban is e magánhangzó nélkül állnak; lásd pl. a Tihanyi alapítólevél alábbi adatait: 1055: *fuk* (Hoffmann 2010: 56–60), ruuoz *liku* (i. m. 185–186) stb.

A véghangzóknak a 13. századra bekövetkező eltűnését illusztrálhatják a meglehetősen nagy számban jelentkező ezen időszakból származó helynévi adatok, mint például a Magas*martu* (1215/1550: *Mogos Mortu,* Németh P. 2008: 171) > Magas*mart* (1271>1409: *Magasmorth,* uo., Szatmár vm.), *Ë(c)sü* (1172: *Esu,* Gy. 2: 584–585) > *Écs* (1279: *Ech,* uo., Győr vm.), *Hódu* (1237: *Houdu,* Gy. 1: 858–859) > *Hód* (1289/1291/1327: *Houd,* uo., Csanád vm.), *Solyu* ([1067 k.]/1267:

Solu, Németh P. 1997: 167) > *Sóly* (1270: *Sol,* uo., Szabolcs vm.), *Vizslyu* (1215/ 550: *Vislu,* Gy. 1: 156) > *Vizsoly* (1256: *Wysul,* uo., Abaúj vm.), *Bracsu* (1238: *Brachu,* Gy. 3: 184) > *Brecs* (1244: *Brech,* uo., Hont vm.) stb. névformák. A viszonylag nagyszámú, 13. századból származó helynévi adat mindenképpen megerősítheti azt a szakirodalomban általánosan elterjedt vélekedést, miszerint a tővégi magánhangzók jellemzően a 13. század végére tűntek el. Ugyanakkor ezek az alakok kivételes bizonyítékot szolgáltatnak annak kimondásához is, hogy a tővégi magánhangzó meglétével még a 13. században is számolni lehet. Ezek a párhuzamosan adatolható formák ugyanis arról árulkodnak, hogy a változás éppen ekkor van az említett névalakokban folyamatban. A hangváltozás 13. századi lezárultáról viszont az olyan adatok tanúskodnak egyértelműen, amelyeknek ez idő tájt már nincsenek tővéghangzós alakjai; vö. pl. *Szerü* (+1015/+1158//XV.: *Zerew,* Gy. 1: 392) > *Szer* ([+1235]/1350/1404: *Sceer,* uo., Baranya vm.), *Csonyu* (1075: *Chonu,* DHA. 212) > *Csany* (1209: *Chon,* Gy. 1: 893, Csongrád vm.), *Ë(c)sü* (1172: *Esu,* Gy. 2: 584–585) > *Écs* (1279: *Ech,* uo., Győr vm.), *Tátu* (1193: *Tatu,* Gy. 2: 314) > *Tát* (1269/1294: *Tath,* uo., Esztergom vm.).

Néhány adat véghangzó nélküli első említése ugyanakkor majd csupán a 14. század első harmadából dokumentálható, mint például a *Forku* (1266: *Forcu,* KMHsz. 1: 96) > *Fork* (1327: *Fork,* uo., Csongrád vm.), *Kücskü* (1237: *Kuscku,* Cs. 2: 767) > *Kücsk* (1300: *Kuchk,* uo., Vas vm.), *Borsu* (1075/+1124/+1217: *Borsu,* KMHsz. 1: 47, még Anonymusnál is így szerepel a név: 1217 k.: *Borsu*) > *Bars* (1316: *Burs,* uo., Bars vm.) helynevekben. Ebből azonban nem vonhatunk le érdemi következtetést, hiszen tudjuk, hogy az adatok fennmaradása igencsak esetleges. Ez azt jelenti, hogy a tővéghangzó eltűnése már korábban is bekövetkezhetett, csak az adott helynévről nem maradt fenn korábbi oklevélből ezt az alakot dokumentáló adat.

3.3. A hangátvetés

3.3.1. A hangátvetés a szakirodalomban

Hangátvetésen (másképpen metatézisen) két hangnak vagy hangképző mozzanatnak egy szón belüli helycseréjét értjük (Bárczi 1953: 68). A 19. század végétől kezdődően a magyar nyelvtörténészek közül többen is foglalkoztak ezzel a változással, sőt azt is mondhatjuk, hogy egy időben kifejezetten kedvelt kutatási témaként jelentkezett, az utóbbi időben azonban a nyelvészeti kutatások perifériájára szorult.

A magyar hangtörténeti szakirodalomban ismereteim szerint elsőként Simonyi Zsigmond figyelmét keltette fel a hangátvetés problematikája, s az 1878-ban megjelent tanulmányában kísérletet tett a jelenség tipizálására. Megvizsgálta, hogy a hangátvetés mely mássalhangzó-kapcsolatokat érinti, illetve kitért arra is,

hogy bizonyos mássalhangzó-kapcsolatok más nyelvekben is gyakran beleesnek a hangátvetés hatósugarába.

Meglátása szerint a hangátvetésnek két fő típusa különíthető el: vagy két mássalhangzó cserél helyet egymással, mint pl. az *erszény* > *eszrény* változás alkalmával, vagy pedig mássalhangzó és magánhangzó sorrendjében történik változás: pl. *paprika* > *papirka.* Harmadik lehetőségként felvethetnénk továbbá a két magánhangzó felcserélődését is, de ez a magyarban nem fordul elő (1878: 341). A második típussal, vagyis a *paprika* > *papirka* változással kapcsolatban azonban Simonyi is beleesik abba a hibába, hogy az e körbe tartozó példái egy része alapján a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülését is hangátvetésként értelmezi: pl. ide sorolja a szl. *brakyně* > m. *berkenye* (de lásd 1259: *berekune,* OklSz.), szl. *čreda* > m. *csorda* (de lásd 1282/1325: *Charadajaras,* OklSz.) szavakat és a szl. *Bistrica* > m. *Beszterce* helynevet is. Arra, hogy a mássalhangzó-kapcsolatok feloldását és az ezzel összefüggésben jelentkező kétnyíltszótagos tendenciát gyakran tévesen a hangátvetéssel azonosították, Nyirkos István (1993: 78) és Tóth Valéria (2003: 631) is felhívja a figyelmet. Szembeötlő továbbá az is, hogy Simonyi a *Klára* > *Krála* (1878: 348), *Garibaldi* > *Galibardi* (1878: 354) személyneveken és a *Beszterce, Csanálos* helyneveken (1878: 348) kívül csak közszói példákat említett a változás leírásakor.

Simonyi nyomdokain járva Fest Sándor szintén közszavakkal illusztrálta a hangátvetést, és aszerint tipizálta a folyamatot, hogy milyen pozíciójú mássalhangzók cseréltek helyet egymással, továbbá vizsgálta a kérdéses mássalhangzók fonológiai jellemzőit is. Simonyihoz hasonlóan ő is hangátvetésként értelmezte a szl. *sluga* > m. *szologa* (vö. pl. 1222: *Zuluga* szn.) > *szolga,* szl. *sreda* > m. *szereda* (vö. pl. 1372 u./1448 k.: *zeredara*) > *szerda* stb. változást (1907: 22).

A hangátvetést egy időben az asszociációs változások között volt szokás tárgyalni. Horger Antal és Losonczi Zoltán a Wilhelm Wundt által megalkotott elméleti keretbe kísérelte meg belehelyezni a hangátvetést, s okát a két hasonló képzésű hang kapcsolatában és egymásra irányuló hatásában látta (Horger 1909: 416–417, Losonczi 1918: 154). Horger ennek illusztrálására a székely **húzjak* > *hujza*-féle igealakokat említette, amelyekben a szó belseji *z* és *j* helycseréje mutatható ki. A hangátvetést esetükben elősegítette a két hang képzésében fellelhető hasonlóság, s az is szerepet játszhatott a változási folyamatban, hogy a két hang cseréje nem változtatta meg a szó általános szóképét. Horger szerint ugyanis az általános szókép észrevehetőbb változása rendre megakadályozhatja a hangok helycseréjét (1909: 416–417).

A hangátvetést Gombocz Zoltán is asszociatív változásnak tekintette. Úgy vélte, hogy a szó hangalakjának egyes elemei hatnak egymásra: hangkép hat hangképre, a hangok artikulációs mozgásképe pedig hat a mozgásképre. E hatást az teszi lehetővé, hogy már a szó kimondása pillanatában az egész hangsor tudati tartalomként szerepel. Azt a hangot, amelyből a képzettársítási hatás kiindul, in-

dukáló hangnak, azt a hangot, amelyre a hatás irányul, indukált hangnak nevezte. A hatás eredményét tekintve három típust különböztetett meg: hasonulást (asszimilációt), elhasonulást (disszimilációt) és hangátvetést (metatézist) (1922/1997: 95). A hangátvetés folyamatát leginkább a hátraható hasonuláshoz hasonlította. Különbséget tett a változás egyes típusai között, ily módon meghatározta az egymás mellett álló hangok cseréjét: pl. szl. *gliva* 'gomba' > m. *gilva, privata* > *perváta, szökcse* > *szöcske;* és a távolabb álló hangok cseréjét: *kanál* > *kalán, geleb* > *kebel, pipacs* > *papics*. Harmadik típusként a részleges hangátvetést is számba vette: pl. *térdepël* > dunántúli *térbetül,* amely alakban alveoláris *(d)* és labiális *(p)* helyett labiális *(b)* és alveoláris *(t)* szerepel, de a hangszalagok működése nem változott, mindkét változatban a zöngés hang az első, a zöngétlen a második; *egyenes* > népnyelvi *igenyës,* ahol pedig a palatalizáció mintegy helyet cserélt, de a zárhang-orrhang sorrend változatlan maradt (1922/1997: 96).

Gombocz Zoltánhoz hasonlóan Petz Gedeon is a hátraható hasonulással rokonságban lévő folyamatként említi a hangátvetést. A változás okát az adott nyelv hangsorépítkezési mintázatában keresi mondván, hogy „a mássalhangzóknak a metathesis útján keletkezett alakban való egymásutánjára valószínűleg hatással van az, hogy az illető nyelvben a hangoknak milyen sorrendje szokott egyéb alakokban előfordulni" (1927: 149–150).

A hangátvetés első igazán átfogó elemzését, valamint az addigi szakirodalmi előzmények összefoglalását Deme László végezte el 1943-ban. Írásában 417 olyan adatot tárgyal, amelyekben kimutatható a változás, és megemlít további 51 olyan szóalakot, amelyeket a szakemberek korábban tévesen a hangátvetés esetei közé soroltak be. Deme a korábbi szerzőkhöz képest bővíti a hangátvetés fogalmát is, a változások között megemlíti azokat az alakokat, amelyekben népetimológia vagy analógia hatására következett be hangváltozás. A hangátvetés okát a nyelvben gyakori és könnyen ejthető hangkapcsolatok elérésére és a nehezen ejthető hangkapcsolatok feloldására irányuló törekvésben látta. Adatai nagyrészt a nyelvjárásokból kerültek ki, s a tájnyelvi szavak mellett jó néhány tulajdonnév is helyet kapott az általa elemzett forrásanyagban, mint például a *Bednek* > *Bendek* hn., *Moszkva* > *Mokszva* hn., *Rednek* > *Rendek* hn., *Taksony* > *Taskony* hn.; *Mikcs* > *Micsk* szn., *Sebestyén* > *Sebestény* szn., *Terestyén* > *Terestény* szn. stb. (1943: 14, 15, 18, 20).

Deme László írását is felhasználva Bárczi Géza röviden szintén szól a hangátvetésről, amelyen — mint az előzőekben is jeleztem — két hangnak vagy hangképző mozzanatnak egy szón belüli helycseréjét érti. A változást annak feltételezett működése alapján ő is az asszociációs változások közé sorolta. Megkülönböztette egymástól a teljes hangátvetést, vagyis azt a folyamatot, amely során teljes hang cserél helyet teljes hanggal: például *lekce* (< lat. *lectio*) > *lecke, szökcse* > *szöcske, zsakcsó* > *zacskó, pipacs* > nyj. *papics, lohma* > *lomha,* ném. *mortel* > m. *malter, malozsa* (< ol. *malvagia*) > *mazsola* stb.; illetőleg a részleges

hangátvetést, amelyet akkor érzékelhetünk, ha csak egy-egy képzési mozzanat cserél helyet egymással: például nyj. *térgyepül* 'térdepel' > *térbetyül, cízsió* > *csízió* stb. (1953: 68).

Néhány évvel később Bárczi — szintén az asszociációs változások között tárgyalva — a történetiségben fellelhető adatokkal illusztrálta a hangátvetést, s megállapította, hogy a folyamat a középmagyar korban mutatkozik gyakorinak, s szinte szabályossá válik a még megmaradt *h* + mássalhangzó kapcsolat esetében: pl. *duhna* > *donyha, lohma* > *lomha* stb. Ugyancsak gyakran hangátvetés küszöböli ki a *kcs* kapcsolatot: pl. *szökcső* > *szöcske, zsakcsó* > *zacskó* stb. További példaként pedig a *fekete* > *feteke, comb* > *bonc* változásokat idézi (1958a: 167).

Mivel a Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán által szerkesztett A magyar nyelv története című egyetemi tankönyv hangtörténeti fejezete szintén Bárczi Gézától való, aligha meglepő, hogy a fenti munkájában írottakat találjuk meg itt is összefoglalva. A korábban idézett példák mellett e helyütt Bárczi utal az *ihlet* szó sajátos helyzetére is, amely mai alakjában a 17. századi forrásokban tűnik fel. Ez pedig azt is igazolja, hogy a 17. században nyelvünk már valamelyest megtűrte az addig következetesen kiküszöbölt *h* + mássalhangzó kapcsolatot (Bárczi 1967: 128). Ezt a kijelentést pedig akár úgy is értelmezhetjük, hogy a palatoveláris zöngétlen spiráns + mássalhangzó kapcsolatban jelentkező hangátvetések oka a fonotaktikai mintázatokban keresendő, akárcsak más hangtörténeti tendenciák — például a Kenyhercz Róbert által vizsgált szó eleji mássalhangzó-torlódások (2013a) — esetében. Erre a gondolatra később még visszatérek.

1984-ben és 1985-ben publikált közleménysorozatukban Kassai Ilona és B. Lőrinczy Éva más szempontokat is figyelembe véve vizsgálta a hangátvetést. Deme László munkájához és általában a korábbi szakirodalomhoz képest eltérő adatokkal és a fonetikai-fonológiai, valamint pszicholingvisztikai kutatások eredményeit felhasználva foglalkoztak a folyamattal (1984, 1985). Az elemzéseik közlése előtt azonban fontos kutatástörténeti összefüggésekre hívják fel a figyelmet, arra tudniillik, hogy a nemzetközi szakirodalom a hangátvetést a nyelvbotlások egyik válfajaként tartja számon, ez pedig azzal jár együtt, hogy a változást sokan alkalmi jelenségnek tekintik. Kassai és B. Lőrinczy részben ebben látja annak az okát, hogy a hangátvetés időközben a nyelvészeti kutatások perifériájára került. Az általános felfogással szemben ők ugyanakkor úgy vélik, hogy a „különböző beszélők azonos nyelvi elemben azonosan »tévednek«, tehát a nyelvbotlással keletkezett közlések létrejöttében ugyanúgy szabályszerűségek működnek közre" (1984: 47). Elemzésükben pedig éppen ezeket a szabályszerűségeket kívánják feltárni. Adataik az Új magyar tájszótár címszavai közül kerültek ki, ezzel is igazodva ahhoz a például Deme László által is képviselt hagyományhoz, amelyben a forrásanyagot tájnyelvi szóalakok képezték, mégpedig olyanok, amelyekben a köznyelvi megfelelőjükhöz képest hangátvetés mutatható

ki (1984: 48). A korpusz természetéből adódóan ők is mellőzték vizsgálatukból a tulajdonneveket, emellett legtöbbször tájnyelvi szavak tőmorfémáit vették figyelembe, s csak igen ritkán hoztak összetett szavakat is példaként a jelenség illusztrálására. Terminológiai-módszertani szempontból fontos megemlítenünk továbbá azt is, hogy kerülendőnek gondolják a *hangátvetés* terminus használatát, s kölcsönzött volta ellenére is a *metatézis* kifejezést tartják megfelelőbbnek. Döntésüket azzal támogatják meg, hogy az adatokban gyakran nem csak két beszédhang (pl. *bögre* > *göbre*), hanem két hangtulajdonság (pl. *sublót* > *suplód*), illetve beszédhangcsoport és beszédhang között is (pl. *dorombol* > *domborol*) kimutatható a helycsere (1984: 50).

A korábban Bárczi Géza és Gombocz Zoltán által is részleges hangátvetésnek nevezett eseteket is jóval alaposabban tárgyalta Kassai Ilona és B. Lőrinczy Éva. Felfigyeltek többek között arra, hogy időnként a helycsere a hangok minőségi változásával jár együtt: pl. *zsemle* > *zselyme, habzsol* > *haspol, retesz* > *recet* (1984: 50). Közleményeikben ezért több szempont szerint is tipizálták a jelenséget. Külön típust alkotnak véleményük szerint azok az esetek, ahol a szavakban helycsere történik, és külön kategóriát azok, amelyekben csak elmozdulás érzékelhető; más oldalról pedig az is típusalkotó körülmény, hogy a metatézisben részt vevő hangok szomszédosak vagy távolabb helyezkednek-e el; illetőleg a felcserélődő hangok változnak-e minőségileg vagy sem. Az így kialakult kategóriákon belül aztán az egyes hangok fonetikai-fonológiai tulajdonságai alapján további csoportokat határoztak meg. Összefoglalóan pedig azt a megfigyelésüket rögzítették, hogy a nem szomszédos mássalhangzók közötti metatézisek egyértelműen többségben vannak a többi kategóriához képest, s a jelenség gyakran szemben állhat az érintett komponensek minőségbeli változásával. Egyes fonémák gyakrabban kerülnek a változás hatósugarába: a réshangok, az affrikáták és a likvidák az első helyről a másodikra; a nazálisok és a zárhangok viszont a másodikról az elsőre törekszenek (1984: 57–58, 1985: 101). Leginkább olyan mássalhangzópárok cserélnek helyet, amelyek csak egyetlen megkülönböztető jegyben térnek el egymástól. A fonológiai komponensek helycseréi és elmozdulásai a nyelvjárási hangsor fonotaktikai felépítését módosítják. A hangátvetés hátterében azonban — az előzetes feltevéseikkel ellentétben — végül Kassai és B. Lőrinczy mégsem fonológiai okokat gyanítanak, sokkal inkább az idegen eredettel összefüggő nyelvi igényt, a szemantikailag áttekinthetővé tételre törekvést, azaz az ún. népetimológia hatását vallják meghatározó indukáló tényezőnek (1985: 101).

S bár Kassai és B. Lőrinczy megkísérelte bizonyítani, hogy a hangátvetés során is tendenciaszerű változások történnek (ami egyébként némelyest ellentmondásban van azzal, hogy milyen befolyásoló tényezőkre helyezték végül a hangsúlyt), a magyar hangtörténeti szakirodalomban többen továbbra is az asszociációs változások közé sorolták a jelenséget. Így tett többek között Nyir-

KOS ISTVÁN is, aki az inetimologikus magánhangzókról 1993-ban megjelentetett monográfiájában a „változás környezetét alkotó szegmentumok minősége által motivált — vagyis »hangok egymásra hatásával« magyarázható — változások" egyik alcsoportjaként említi a hangátvetést (1993: 291).

A legújabb nyelvtörténeti tankönyvben a hangtörténeti fejezetet író E. ABAFFY ERZSÉBET ugyancsak az asszociációs hangváltozások között tárgyalja a jelenséget, azok ritkább fajtájaként olyan alakokat sorol ide, amelyekben két egymás mellett lévő hang helyet cserél. Példaként mindösszesen a lat. *lectio* > m. *lekce* > *lecke,* valamint a R. *szökcse* (vö. *szökik*) > *szöcske* közszavakat említi meg (2003: 110, 310).

Más szemléletet képvisel e tekintetben BAKRÓ-NAGY MARIANNE, aki bár az obi-ugor alapnyelvben feltehető hangátvetéseket vizsgálta, de általános érvényű, s a magyar nyelv vonatkozásában is fontos észrevételeket ugyancsak tett fonológiai érveket is előhozó tanulmányában. Meglátása szerint a hangátvetés vizsgálatának mellőzött voltához hozzájárulhatott az is, hogy „a legutóbbi időkig maga a metatézis is sajátságos megítélések tárgya volt szinkrón, diakrón, fonetikai és különösen fonológiai szempontból, amennyiben a problematikus, jellemzően a sporadikus, szabálytalan fonetikai, fonológiai folyamatok közé sorolódott, s főként a gyermeknyelvben vagy nyelvbotlásokban előforduló nyelvi jelenségként tartották számon, mely leginkább nyelvtörténeti összefüggésekben vizsgálható" (2006: 8). Írásában amellett igyekezett érvelni, hogy az obi-ugor alapnyelvben a hangátvetés szisztematikusan történt, ugyanis meghatározhatóak azok a feltételek, amelyeknek fennállása esetén bekövetkezett. BAKRÓ-NAGY úgy véli, hogy „a metatézis eredményeként előálló szekvencia a hangátvetéstől függetlenül is létező elrendeződést másolt, s ezzel megfelelt e változás-típus nyelveken átívelően szisztematikus voltát igazoló megfigyeléseknek" (2006: 18).

BAKRÓ-NAGY MARIANNE-hoz hasonlóan CSER ANDRÁS is azon az álláspontonvan, hogy a hangátvetést sokáig marginális jelenségként kezelte az újgrammatikus hagyomány. Ennek magyarázatát abban látja, hogy egyrészt nem lehetett „fokozatos artikulációs eltolódásokként leírni", másrészt pedig abban, hogy „sok akkor ismert példa szórványos, elszigetelt jelenség volt" (2009: 125). Újabban azonban — leginkább az idegen nyelvű szakmunkákban (HUME 2001, 2004; BLEVINS–GARRETT 1998, 2004) — a metatézis a fonetika és a fonológia érdeklődésének homlokterébe jutott, és — mutat rá CSER ANDRÁS — „egyre több olyan eset került napvilágra számos nyelvből, amelyben az ilyen típusú változások ugyanolyan rendszerességgel mennek végbe, mint a »klasszikus« értelemben vett hangváltozások" (2009: 125).

A hangátvetés eddigi szakirodalmának összefoglalásaként azt emelhetjük ki, hogy a nyelvészeti felfogás két egymástól különböző álláspontra helyezkedett a hangátvetés megítélésében: a hagyományos nyelvtörténeti megközelítés asszociációs változásként tartja számon a folyamatot, a fonotaktikai-fonológiai

aspektust is mérlegelő munkákban viszont a változás rendszerszerűsége kap nagy hangsúlyt. A vizsgálataim végén ebben a kérdésben is igyekszem állást foglalni.

A konkrét analízist megelőzően egy terminológiai megjegyzést azonban még feltétlenül tennem kell. Noha mint a fenti összefoglalóban ezt láthattuk, a *hangátvetés* terminus alkalmazását nem minden kutató helyesli, és helyette a *metatézis* megnevezés mellett teszi le a voksát, én magam a továbbiakban a két terminust szinonimaként használom. Úgy látom ugyanis, hogy a *hangátvetés* terminust a hangtörténeti hagyomány teljes mértékben elfogadja, és nem hangzottak el a kutatóktól olyan nyomós érvek, amelyek miatt ettől el kellene tekintenünk.

A hangátvetés mint hangtörténeti folyamat bemutatásakor különböző kérdéseket kívánok érinteni. Mindenekelőtt azokat a típusokat vázolom fel, amelyekbe a változásnál figyelembe vehető adatok tartoznak. Ezzel összefüggésben a változást befolyásoló, indukáló tényezőkre is megpróbálok rávilágítani. Igyekszem kitérni a hangátvetés kronológiai és nyelvföldrajzi jellemzőire is, már amennyire az adatok ezt lehetővé teszik. És szólok végül arról is, hogy a vizsgálataim a szakirodalomban olvasható állásfoglalások közül melyiket támogatják inkább: rendszerszerű módosulásnak tekinthető-e a hangátvetés, vagy inkább az ún. asszociációs változások körébe tartozónak minősül.

A témakörben folytatott kutatásaimat a korábban bemutatott korpuszra alapozom. Az adatbázisból összesen mintegy 50 helynévi adatot, valamint 350 tájnyelvi elemet tudtam e változási folyamat vizsgálatához felhasználni. Emellett figyelembe vettem az előzményirodalom példaanyagát is.

3.3.2. A hangátvetés típusai és indítékai

Azt már pusztán az adatok felületes elemzéséből is láthatjuk, hogy a hangátvetés nem egynemű folyamat, vagyis a változáson átesett adatok több típusba sorolhatók be. A részletekre is alapos figyelmet fordító tipizálást elsősorban az alapján végezhetjük el, hogy a hangátvetés milyen hangokat és a lexéma melyik szegmentumát érintve ment végbe.

1. A hangátvetés megvalósulhat egyrészt m a g á n h a n g z ó é s m á s s a l h a n g z ó cseréje által, ahogyan ezt a Torda megyei *Szolcsva* (1365: *Zolchwa,* Cs. 5: 739) helynév esetében láthatjuk. E helynév román eredetű, s tövében a román *sálcie* 'fűzfa' szó rejlik (vö. FNESz.). Az elnevezésnek ideiglenes alakváltozatként, a hangátvetés következtében szó eleji torlódást mutató *Szlocsva* (1473: *Sloczwa,* Cs. 5: 739) variánsa is létrejött. A példák közé sorolhatjuk még a Veszprém megyei *Barnag* helynevet (1446: *Barnag,* Cs. 3: 220), amely a FNESz. szerint a *barlang* szóból származik (s a szó belsejében bekövetkezett *rl* > **rr* > *rn* változás eredményének tartható a *Barnag* forma), és alkalmilag *Barang* (1459: *Barang,* Cs. 3: 220) változata is feltűnik a forrásokban. A *bogár* szóból magyarázható *Bogárd* személynévből (1199: *Bugard* szn., ÁSz. 157) metonimikus névadással jöhetett létre a Somogy megyei *Bogárd* helynév (1471:

Bogard, Cs. 2: 594), amelynek a hangátvetés során kialakult *Bográd* (1447: *Bograd,* uo.) alakváltozata is fennmaradt. A Nógrád megyében található mai *Lapásdpuszta* település egykori *Lapásd* (1227: *Lapasd,* Gy. 4: 265) formájának (amiben egyébként a *lapász ~ lapác* 'lapályos hely, sík vidék' lexéma és a *-d* helynévképző rejlik) alkalmilag szintén feltűnik a hangátvetéses *Lapsád* (1277>1375: *Lapsad,* uo.) változata. Ezek akár egyedi íráshibák is lehetnek persze, de reális, létező alaknak is tekinthetők, ahogyan azt az alábbi, élőnyelvi példák alapján gondolhatjuk.

Az ómagyar kori helynevek mellett ugyanis a modern kori tájszóállomány is jó néhány példát szolgáltat e jelenség illusztrálására, ha esetükben — a kétnyíltszótagos tendencia tárgyalásánál is alkalmazott módszert követve — a köznyelvi változathoz viszonyítva ragadjuk meg az eltérést (feltéve persze, hogy az adott lexémának egyáltalán van köznyelvi megfelelője). A dialektológiai szakirodalom nemritkán él ezzel a módszertani eljárással, s azt is kiemelik a kutatók, hogy ha az azonos típusba tartozó, a köznyelvtől eltérő hangmegfeleléseket egymás mellé állítjuk, a nyelvjárások jellemző, aktív hangtani tendenciái is kirajzolódhatnak (lásd ehhez pl. Fodor 2001: 336). Jobbára egyébként — s itt most ez a hangsúlyosabb körülmény az eljárás igazolására — az etimológiai előzmények is a köznyelvi formát mutatják az idézett példákban elsődlegesnek. Ahol mást tapasztalhatunk, arra feltétlenül utalok a továbbiakban. A *kombájn ~ kobján, karimzsál ~ karmizsál, birsalma ~ brisalma, kreolin ~ kerolin* (ÚMTsz.) szópárokban is jó esélyekkel gyaníthatunk efféle folyamatot. A változás vagy váltakozás terén a mássalhangzók érdemelnek kitüntetett figyelmet. A magánhangzókkal helyet cserélő mássalhangzó az esetek többségében likvida *(l, j, r)* vagy réshang *(s, h)*. E hangok szerepéről azonban nem ehelyütt, hanem a további típusokat tárgyalva szólok.

A változás következtében előálló szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokról azt mondhatjuk el, hogy azok jól illeszkednek ahhoz a mintázathoz, amit a magyar nyelv fonotaktikai jellemzői képviselnek (pl. a *ps, gr* stb. mássalhangzó-kapcsolatok, amiket a *Lapsád* és a *Bográd* névformákban láttunk, a magyarban szó belsejében jólformáltnak tekinthetők), s ez a körülmény bizonyára nem mellékes a változás lezajlását illetően. Azt is fontos hangsúlyoznunk, hogy a hangátvetés gyakran szüntet meg mássalhangzó-torlódásokat, de egyúttal hoz létre újakat is. A magyarban ma is (és feltehetően az ómagyar korban is) ritka *lcsv* hármas mássalhangzó-kapcsolatot például megszüntette (de lásd pl. *Tolcsva*), s a fonotaktikailag valamelyest kedvezőbb szó eleji *szl* és szó belseji *csv* kombinációkat alakította ki a hangátvetés átmenetileg a *Szolcsva* > *Szlocsva* változás során.

2. Az előbbi típusnál gyakoribb jelenségnek látszik az a folyamat, amely során k é t s z o m s z é d o s mássalhangzó név belseji helyzetben való c s e r é j é t figyelhetjük meg. Ezzel találkozhatunk a feltehetően *Lég* vagy *Lék* szn. *-csa/-cse* képzős személynévi származékából (1219/1550: *Lec* szn., ÁSz. 487) metoními-

ával alakult (Póczos 2001: 103) Bodrog megyei egykori *Lekcse* (1280: *Lekche,* Cs. 2: 204) településnév esetében, amely későbbi hangalakját (1364: *Lechke,* uo., Bodrog vm.) *kcs* > *csk* hangátvetés által nyerte el.

Hasonló változást mutat az *Elek* személynév (1232: *Elec* szn., ÁSz. 56) *-(c)sa* ~ *-(c)se* képzős személynévi származékából magyarázható Nyitra megyei *Elekcsi* település neve is (1275>1512: *Elekchy,* Gy. 4: 378), amely a mai *Elecske* formáját (uo.) szintén az itt tárgyalt hangátvetésnek köszönheti. További hasonló példákhoz lásd még a következő helyneveket: *Kékcse* (1466: *Kekche,* Cs. 1: 668) > *Kécske* (1488: *Kechke,* uo., Bács vm.), *Mekcse* (1332: *Mekche,* KMHsz. 1: 183, vö. 1236: *Mycche* szn., ÁSz. 544) > *Mecske* (uo., Baranya vm.).

Az ilyen típusú hangátvetés speciális eseteként tekinthetünk végül arra a jelenségre, amely során a hangsor végén álló két mássalhangzó cserél helyet egymással, az előbbi példáktól eltérően *csk* > *kcs* változást mutatva. A Heves megyei *Recsk* településnév (1332–1337/PR.: *Resk,* Cs. 1: 69) puszta személynévből keletkezett (vö. 1266: *Rechk* szn., ÁSz. 671, FNESz. *Recsk*), s hangátvetés következtében alakulhatott ki az ideiglenes *Rekcs* (1478: *Rekch,* Cs. 1: 69) formája.

Más típusú mássalhangzó-kapcsolatok cseréjével ugyancsak nem ritkán találkozhatunk az ómagyar kori helynévanyagban. A Nógrád megyei *Rohmány* településnév (1238/1346: *Ruhman,* Gy. 4: 290, személynévi alapszavához lásd 1268: *Ruhman* szn., ÁSz. 684) későbbi-mai *Romhány* alakja is hangátvetés útján alakult ki. De ugyanilyen folyamatot rekonstruálhatunk a Küküllő megyei *Bonyha* esetében is, amely személynévi alapszavából (vö. [1257]: *Buhna* szn., ÁSz. 158) adódóan eredetileg *Bohnya* hangszerkezetű lehetett. Sajátos alakulást mutat az idetartozó nevek közül a Nyitra megyei *Menyhe* település neve, amely elsődlegesen *Mehinya* ~ *Mehenye* (1113: *Mechina*) alakban szerepelt a forrásokban (FNESz. *Menyhe*), s a kétnyíltszótagos tendencia következtében előbb *Mehnye* (1358: *Myhnye,* Gy. 4: 423), majd hangátvetés révén *Menyhe* (uo.) változata is kialakult. A hangátvetésnek tehát ebben az esetben az a fonológiai helyzet kedvezett, amelyet a második nyílt szótag magánhangzójának kiesése eredményezett. Hasonló módosulást láthatunk még a Máramaros megyei *Kohnya* (1364: *Kuhnya,* ComMar. 24) > *Konyha* (1447: *Konyha,* uo.) településnévben is.

A hangalaki variánsok sokféleségére mutat kitűnő példát a Kolozs megyei *Berkenyés* esete, amelynek ómagyar kori adatai között a kétnyíltszótagos tendencia és a hangátvetés több ideiglenes alakváltozatot is életre hívott. A *berkenye* (régen *berekenye*) fanévből származó helynév eredetileg bizonyára *Berekenyés* (1348: *Berekenes,* Cs. 5: 334) formájú lehetett, amelyből a kétnyíltszótagos tendencia *Bereknyés* (1332–1337: *Bereknes,* uo.) változatot teremtett, s ez utóbbi forma szolgált aztán alapul a hangátvetéshez: *Berenykés* (1332–1337: *Berenkes,* uo.). Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy ez utóbbi hangalak valós használati értékét erősen kétségessé teszi az a körülmény, hogy az adat a romlott, hibás

alakoktól hemzsegő pápai tizedjegyzékből adatolható. Mindenesetre a név hangszerkezete a metatézis lehetőségét egyáltalán nem zárja ki.

Példaként említhetjük végül a Szatmár megyei *Ráska* helynevet, amelynek elsődleges (és ma is élő) *Ráska* alakja (1418: *Raska,* ComSzat. 137) szláv személynévből alakult metonímiával (a személynévi alapszóhoz lásd cseh *Raška,* vö. FNESz. *Nagyráska*), de a *Ráksa* adata (1519: *Raksa,* ComSzat. 137) azt jelzi, hogy alkalmilag hangátvetésen is áteshetett.

A helynévi példák mellett a következő tájszavak szemléltetik a szomszédos mássalhangzók között megvalósuló helycserét: *lapocka ~ lapokca, gyerekcse ~ gyerecske, pakcsa ~ pacska, szökcsü ~ szöcskő, fikciózik ~ fickiózik, tohonya* (> *tohnya*) *~ tunyha, ülkő ~ üklő, árboc ~ ábroca, sibrikál ~ sirbikál, zsébrésös ~ zsérbélyes, bedróka ~ berdóka, kápráják ~ kárpál, cirtos ~ citros* és *varjátor ~ vajrátor* (ÚMTsz.). A szó végi pozícióban figyelhetjük meg a metatézist a *viaszk ~ viaksz, suviksz ~ suviszk* és a *maszk ~ maksz* (ÚMTsz.) tájszavakban.

A típusba tartozó változási folyamatok és variánsok hátterében ismét csak fonológiai tényezők húzódnak meg. A zárhangok és affrikáták cseréjét (mint amit pl. a *lapocka ~ lapokca, gyerekcse ~ gyerecske, pakcsa ~ pacska, szökcsü ~ szöcskő, fikciózik ~ fickiózik; Lekcse > Lecske, Elekcsi > Elecske, Kékcse > Kécske, Mekcse > Mecske* példákban látunk) a jólformáltsági kritériumokhoz való igazodás, konkrétan a szonoritási hierarchia határozhatja meg. A szonoritási sorbarendezés elve alapján az affrikáták némileg magasabb értékkel bírnak, mint a zárhangok, s talán ez is előidézhette a hangátvetést ezekben az alakokban, hiszen — mint ezt a korábbiakban is hangsúlyoztam — a szótaghatáron is érvényesülő szonoritási hierarchia erősen befolyásolja a szótagok fűzését, de a szonoritási különbség önmagában nem elégséges feltétel, az első mássalhangzónak hangzósabbnak, tehát szonoránsabbnak kell lennie, mint a kapcsolat második tagjának (Törkenczy 1994: 361–366, 373–374), s ennek a feltételnek az affrikáta-zárhang sorrend megfelel.

A szintén jellegzetes *h* + nazális (főleg *ny*) hangkapcsolat sorrendjének megváltozása pedig ugyancsak azzal állhat összefüggésben, hogy az egymással szomszédos hangok a hangátvetés által kialakíthatják az optimális elrendeződést. A magyarban ugyanis a *h* a szó belsejében lévő mássalhangzó-kapcsolatoknak csakis a második eleme lehet. S az újonnan kialakult szóalakok — éppen a bennük végbemenő változásoknak köszönhetően — ennek a jólformáltsági kritériumnak már feltétlenül eleget tesznek.

A fent bemutatott, a hangsor végén látható mássalhangzócserét illusztráló példákra érdemes külön is kitérnünk. A *Recsk > Rekcs* alkalmi változás azért is figyelemreméltó, mert *cs + k* és *k + cs* mássalhangzó-kapcsolat szó végén kizárólag helynevekben (pl. *Szakcs*) fordul elő a mai magyar nyelvben (Rebrus–Trón 2002: 34–35, 38–40). A magyar nyelvre jellemző továbbá az is, hogy jó néhány mássalhangzó-kapcsolat fordított sorrendben, úgynevezett tükörkombinációként

is megtalálható (Kassai 1998: 156): efféle jelenségként értékelhető a *k + sz* és a *sz + k* mássalhangzó-kapcsolatok cseréje is a *viaszk ~ viaksz* típusú tájnyelvi adatokban. Nyelvünkben ezek a szavak egyébiránt fonotaktikailag rendhagyóaknak minősülnek (Törkenczy 1994: 304), ugyanis több jólformáltsági feltételt is megsértenek. De mint azt már a korábbiakban is kiemeltem, minden nyelvben találhatóak kevésbé jólformált szavak is. S bizonyos korlátok áthágása nem jelenti azt, hogy az adott szóalak egyáltalán nem jöhet létre a nyelvünkben.

3. A lexémák belsejében az egymással nem szomszédos mássalhangzók is helyet cserélhetnek a hangátvetés alkalmával. Ezt többek között a Kolozs megyei *Gledény* településnév alakulásmódjával szemléltethetjük. Az elnevezés szláv eredetű személynévből keletkezett metonimikus névadással (vö. cseh **Gladěnъcъ > Hladěn(ec)* szn., FNESz. *Gledény*), s a korai ómagyar kori forrásokban a szó eleji mássalhangzó-torlódást feloldva *Geledény* (1319: *Geledun,* Cs. 5: 354) formában rögzítették. Ebből az alakváltozatból aztán a hangátvetés következtében ideiglenesen *Gedelény* (1461: *Gedelen,* uo.) alakult. A Szatmár megyei *Csalános* (1325: *Chalanus,* ComSzat. 180) helynév a *csalán* lexémából magyarázható. A másodlagos *Csanálos* változata (1431: *Chanalos,* uo.) a hangátvetésnek köszönhetően keletkezett. A Szabolcs megyei *Kenézlő* helynév ugyancsak az itt említett példák közé illeszkedik. Az elsődleges *Keléznő* (+1239/1481: *Keleznew,* Németh P. 1997: 107) névformából (ehhez lásd FNESz. *Kalaznó, Kenézlő*) a ma is használatos *Kenézlő* (Németh P. 1997: 107) változat létrejötte mögött ugyancsak a hangátvetés folyamata áll. A Veszprém megyében a 14. században *Vinyola* alakban feltűnő településnév (1481: *Wynyola,* Cs. 3: 260) etimológiája bizonytalan, s aligha hihetünk a FNESz.-nek abban, hogy a latin *vinum* 'bor' kicsinyítő képzős *vinulum* származékának többes számú *vinula* alakjára vezethető vissza (az egykori bortermelés emlékét őrizve, vö. FNESz. *Vanyola, Vilonya*). Az etimológia helyességétől függetlenül a névben minden bizonnyal hangátvetés történt, s ennek köszönhetően jött létre a ma is használatos *Vilonya* alak. További ide sorolható ómagyar kori helynévi példák: *Aranyos* (1299: *Aranyas,* Gy. 3: 67, az *Aranyos* patakról vette a nevét a település) > *Anyaros* (1295: *Anaras,* uo., Heves vm.), *Podolin* (1244: *Podolin,* Cs. 1: 253, szláv eredetű személynévből alakult metonímiával; vö. szlk. *Podolinec* szn., FNESz. *Podolin*) > *Polodin* (1382: *Paladyn,* uo., Szepes vm.), *Peléznek* (1431: *Peleznek,* Cs. 1: 483, esetleg szláv eredetű, a szl. *pleso* 'tó' származéka, vö. FNESz. *Penészlek,* Németh P. 2008: 224) > *Penészlek* (1477: *Pynyzlek,* uo., Szatmár vm.), *Domold* (1245: *Domold,* Gy. 3: 188, valószínűleg a szláv eredetű *Domald* személynévből származik, vö. FNESz. *Domáld,* 1234/1550: *Domald* szn., ÁSz. 233) > *Dolmod* (1245: *Dolmod,* uo., Hont vm.), *Csermene* (1293: *Chermene,* Gy. 4: 58, feltehetően a szláv *Čermán* személynévből alakult, vö. FNESz. *Csermend,* a személynévi alapszóhoz lásd 1255: *Cherman* szn., ÁSz. 19) > *Csemerne* ([1379]: *Chemerna,* uo., Liptó vm.).

Az ómagyar kori helynévi adatok a következő tanulságokat mutatják. A szó belsejében (és igen gyakran nyílt szótagokban) lévő mássalhangzók cseréje főképpen a nazálisokat és a likvidákat érinti, s itt határozott irányt, tendenciát nemigen tudunk meghatározni. A szavak egy részében ugyanis az első pozícióban álló likvida és a második pozícióban álló nazális cserélődik fel (mint pl. a *Csalános > Csanálos, Keléznő > Kenézlő, Peléznek > Penészlek; Aranyos > Anyaros* nevekben), másutt viszont e folyamat fordítottját tapasztalhatjuk (mint a *Vinyola > Vilonya* esetében). A két irány között legfeljebb a gyakoriságban mutatkoznak (akár jelentősebb) különbségek, s azt, hogy ennek van-e a folyamat szempontjából jelentősége, vagy sem, majd akkor ítélhetjük meg pontosabban, ha az idevonható tájnyelvi szócsoporttal is foglalkoztunk. A helynévi példák kapcsán ugyanakkor még egy megjegyzést feltétlenül tennünk kell, ez ugyanis a hangátvetés természetének a megvilágításához általában is fontos adalékokkal járulhat hozzá. A *Keléznő > Kenézlő,* illetve a *Peléznek > Penészlek* változásokat minden bizonnyal a párhuzamos *kenéz* és *penész* lexémák is befolyásolhatták, azaz a hátterükben gyaníthatóan asszociációs mechanizmusok is meghúzódhatnak. Ezt az is támogatja, hogy a *Peléznek > Penészlek* változást a *l-n > n-l* hangátvetés mellett *z > sz* változás is kísérte (azaz zöngés mássalhangzót váltott a zöngétlen párja), ami pedig fonológiai-fonetikai szempontból (a *l* előtti pozícióban) a legkevésbé sem indokolt.

A helynevek hangtestében szó belsejében, nem érintkező mássalhangzók között más típusú hangátvetést csak szórványosan figyelhetünk meg: likvida és dentális zárhang cseréjére láthatunk példát a *Geledény > Gedelény,* illetve fordított iránnyal a *Podolin > Polodin* névformák esetében.[18]

A helynévi adatok kapcsán tapasztalt összefüggéseket a közszói példák tovább erősítik. A *klumpa ~ kumpla, malinó ~ moniló, veléznek ~ venézlek,*[19] *emelet ~ elemet, família ~ falamia, kompresz ~ krompesz, kánális ~ kalánis, pántlika ~ pátlinka, kanyaró ~ karanyó, cerimónia ~ cenemória, klarinétos ~ klanirítos, korona ~ konora, përányi ~ panyári, kosztros ~ krosztos, szvetter ~ szëtvër* (ÚMTsz.) példáknál szintén gyakori a likvida és nazális felcserélődése, amely mindkét irányban jelentkezhet e szócsoport esetében is. Az is feltűnő ugyanak-

---

[18] Mindkét adat kapcsán felmerül ugyanakkor az íráshiba lehetősége, ezzel együtt pedig természetesen maga a fent említett típus léte is megkérdőjeleződik. Kenyhercz Róbert szíves közlése alapján tudom ugyanis, hogy ezek az adatok a kérdéses helynevek egyetlen ilyen formájú előfordulásaként szerepelnek az oklevelekben. A hibás lejegyzés feltételezését az is megerősíti, hogy a betűtévesztések, amikor az oklevélírók a betűket felcserélik (különösen olyan betűk esetében, ahol a betűk hasonlítanak is egymásra, mint itt a felső szárral egyaránt rendelkező *d* és *l*), máshol is előfordulnak.

[19] Noha ugyanolyan váltakozást találunk a *veléznek ~ venézlek* szópárban, mint amit a *Peléznek > Penészlek* helynév esetében tapasztalhattunk, itt az *l* előtti *z* változatlanul áll, s nem váltja fel a zöngétlen megfelelője. Ez is támogathatja azt a gyanúnkat, hogy a *Penészlek* hangalaki módosulásába minden bizonnyal más tényezők is belejátszottak.

kor, hogy a közszói példákban is az a jellegzetesebb, hogy — figyelembe véve az etimológiai relációkat — a likvida-nazális elsődleges sorrendet váltja fel a variánsokban a nazális-likvida sorrend.

Más típusba tartoznak a *gubó ~ bugó, kocsány ~ csokány, csutka ~ tucska, morzsol ~ zsurmol, nyervákol ~ vernyákol, skorpió ~ korspió, skatulya ~ kastulya* (ÚMTsz., MNyA.) tájnyelvi elemek, minthogy esetükben szókezdő pozícióbeli mássalhangzót is érintett a jelenség. Jól látható, hogy e folyamatban egészen más típusú hangok vettek részt.

A változások irányát, a szó belseji metatézisben részt vevő mássalhangzók sorrendiségét minden bizonnyal nem elsősorban a folyamatban részt vevő mássalhangzók tulajdonságai, hanem sokkal inkább a hangkörnyezet befolyásolhatta, ezért realizálódhat ugyanazon mássalhangzókat érintően más-más irányú folyamat is. Kassai Ilona és B. Lőrinczy Éva is rámutattak arra, hogy a metatézist az azonos magánhangzók környezetében a magánhangzó képzési jegyei, a vegyes magánhangzójú környezetben a mássalhangzó képzési jegyei határozzák meg. Ez játszik közre abban, hogy a mássalhangzók a második helyről az elsőre, vagy az elsőről a másodikra kerüljenek (1985: 93).

4. A hangátvetés itt következő altípusában is egymással nem szomszédos mássalhangzókat érintett a változás (ezért tulajdonképpen az előző típusnál is tárgyalható), csupán azzal a különbséggel, hogy itt a l e x é m a b e l s e j é b e n és a v é g é n álló mássalhangzók vettek részt a folyamatban. (Már ha hinni lehet az adatok tényleges létezésében, és nem pusztán elírásokkal van esetükben olykor dolgunk.) Az *Otrocsok* személynévből (vö. ehhez 1220: *Otrochuc* szn., ÁSz. 608, FNESz. *Otrokocs*) keletkezett a Gömör megyei *Otrocsok* helynév (1291: *Otrochok,* Gy. 2: 531), majd ebből a formából hangátvetés révén lett a későbbi *Otrokocs* (uo.). Amennyiben a Komárom megyéből adatolt *Halász* település nevének (1297: *Halaz,* Gy. 3: 420) egy ízben feltűnő *Haszál* (1297: *Hazal,* uo.) változata valóban élő névforma volt, az ugyancsak hangátvetésként értékelhető. Ugyanez a probléma a Keve vármegyei *Füzegy* név (1438: *Fyzygh,* Gy. 3: 316) egyszer feltűnő *Fügye(s)z* változatával is (1338: *Fygyz,* uo.): nem tudhatjuk biztosan, hogy nem hibás alakkal van-e dolgunk. (Önmagában az a tény, hogy e helyneveknek van közszói átlátszóságuk, még nem akadályozza meg az efféle hangváltozások realizálódását, vö. *Németi* hn. > *Nemti, Besenyő* hn. > *Besnyő;* lásd ehhez Tóth 2004a: 195, 201)

Erre a jelenségre a tájszavak esetében a *kebel ~ keleb, mecsek ~ mekecs, pőcsik ~ pőkics, pöcsét ~ pëtécs, ügyvéd ~ üdvégy, tolvaj ~ tojval, csömör ~ cserem, tilor ~ tirol, özvegy ~ ögyvez, tenyér ~ terény* (ÚMTsz.) szópárokat idézhetjük példaként.

Az adatok tükrében láthatjuk, hogy a hangátvetésnek ebbe a típusába általában két szótagú szavak tartoznak, amelyek zárt szótagra végződnek (a fenti példák között egyedül az *Otrocsok* > *Otrokocs* kivétel ez alól). A módosulás során az utolsó

szótag szótagkezdő és szótagzáró mássalhangzója cserél helyet egymással. Az affrikáták kiemelkednek ebben a típusban, közülük a *cs* viszonylag gyakran előfordul, s — ahogyan a hangátvetés más típusaiban is — jellemzően zárhangokkal cserél helyet (pl. *Otrocsok > Otrokocs; mecsek ~ mekecs, pőcsik ~ pőkics, pöcsét ~ pëtécs*). E példák közé az *Otrocsok > Otrokocs* változás tehát jól illeszkedik, a két névváltozat létét nemcsak az adatok, az etimológia és a későbbi továbbélése mutatja, hanem ily módon a mai nyelvbeli analógiák is. Ezeknek a támogató analógiáknak azonban a teljes hiányát tapasztalhatjuk a másik két helynév feltehető változását szemlélve, ami arra utalhat, hogy a *Haszál, Fügye(s)z* névadatok sokkal inkább elírások, semmint valós használatú névformák lehettek.

A hangátvetés korábbi típusaihoz hasonlóan itt is gyakran vesznek részt a folyamatban a likvidák, olyannyira, hogy likvidák likvidákkal is helyet cserélhetnek (pl. *tilor ~ tirol, tolvaj ~ tojval*). Ezen túl zárhangokat (pl. *ügyvéd ~ üdvégy*), valamint zárhang és réshang cseréjét (pl. *özvegy ~ ögyvez*) is megtalálhatjuk az átvetődő mássalhangzók között. Szembetűnő, hogy míg az eddigi típusokban a nazálisok nagy fokú gyakorisággal szerepeltek, ebben a csoportban csupán néhány példával képviseltetik magukat: *cserem ~ csömör, tenyér ~ terény.*

A nem azonos hangosztályba tartozó egymással helyet cserélő mássalhangzók viselkedése eleget tesz a szonoritási sorbarendezésnek, az újonnan szótagzáró pozícióba kerülő mássalhangzó ugyanis kisebb szonoritású, mint a korábban ezen a helyen lévő mássalhangzó volt (pl. *kebel ~ keleb, csömör ~ cserem, özvegy ~ ögyvez, tenyér ~ terény*). Ezekben a példákban tehát a hangátvetést optimalitási feltételek indukálhatták.

5. Az előzőektől némileg elkülönítve kell tárgyalnunk az itt következő eseteket. A hangátvetés ugyanis olykor a h a n g o k t o v á b b i v á l t o z á s á t is maga után vonja. Legtöbb esetben a két elmozduló hang közül csak az egyik változik meg, a mindkét hangot érintő módosulás csupán szórványosan jelentkezik. Ez utóbbit tapasztalhatjuk például a *rekenő ~ renyigő* (ÚMTsz.) formában, ahol a hangátvetésen túl a *k* zöngésülés következtében *g*-vé, míg a *n* palatalizáció folytán *ny*-nyé változott. A *naspolya ~ lasponya* (ÚMTsz.) variánsok esetében a *ly* depalatalizálódik, míg a *n* a hangátvetés után palatalizált formában szerepel.

A csupán az egyik mássalhangzó módosulását mutató hangátvetés példáiban leggyakrabban palatális-depalatális alakpárokkal találkozhatunk: pl. *dilinó ~ dinyiló, kanálol ~ kalányol, gallér ~ garréj, gavallér ~ galyavér, pedig ~ pegyíd, kultúr ~ kurtuj, leltár ~ lertáj, malter ~ martej, monostor ~ morostony, duhna ~ dunyha, zsömle ~ zselyme, király ~ kilár, karabélyom ~ kalabérom, saroglya ~ salagra, muskotály ~ muskolat, karaftye ~ karatfa, lajbi ~ lábli* (ÚMTsz.). A helycserén átesett hangok zöngésségi jegyük szerint is különbözhetnek: ezt mutatják a *palacsinta ~ paladincsa, kabóca ~ bagóca, gantár ~ gadnár,* illetve a *faragcsál ~ faracskál, hágcsó ~ hácskó, rágcsál ~ rácskál, obsit ~ ospit* és *habzsol ~ haspol* (ÚMTsz.) variánsok. A hangátvetésen túl az affrikáció állhat a háttérben továbbá

a *masni ~ máncsi, reszkíroz ~ rekciroz, eszrény ~ ercin, retesz ~ recet* (ÚMTsz.) lexémák hangalakját illetően.

6. Összevetve a hangátvetés különféle típusait az egyes alcsoportok közötti gyakorisági különbségeket a következő táblázatban szemléltetem.

	ómagyar kori helynevek	**jelenkori tájszavak**
1. hangátvetés		
1.1. msh. + mgh. helycseréje	8%	4%
1.2. szomszédos mássalhangzók cseréje	56%	13%
1.3. szó belsejében nem szomszédos hangok cseréje	30%	57%
1.4. szó belsejében és szó végén nem szomszédos hangok cseréje	6%	11%
2. hangátvetés + valamilyen más változás	—	15%
összesen	100%	100%

6. táblázat. A hangátvetés típusainak gyakorisági eloszlása

A táblázatból kitűnik, hogy a két nyelvi elemcsoportban más-más gyakorisági arányok mutatkoznak meg. A hangátvetés az ómagyar kori helynevek körében a legnagyobb számban a szó belsejében egymással szomszédos mássalhangzókat érintette, míg a jelenkori tájszavaknál igen nagy dominanciával a szintén szó belsejében található, de egymással nem érintkező mássalhangzókra terjedt ki a metatézis. Szembetűnő továbbá, hogy a hangátvetés után bekövetkező egyéb folyamatra a helynevek köréből nem tudunk példát említeni, de ez véletlen hiánynak is tekinthető, s az adatok fennmaradásának esetlegességével is magyarázható.

3.3.3. A hangátvetés kronológiai jellemzői

Ami a kronológiai sajátosságokat illeti, a hangtörténeti szakirodalomban a hangátvetés kapcsán erről a kérdésről Bárczi Géza nyilatkozott a korábbiakban (1967: 128). A metatézis kutatástörténetét — mint láthattuk — alapvetően a közszavakra és a nyelvjárási lexémákra épülő vizsgálat jellemezte, ahol természetesen az adott közszói elemeknek a történeti adatolását is mérlegelte a kutatás. Mivel azonban az igazán korai, zömmel helynévi adatokat jórészt figyelmen kívül hagyták nyelvtörténészeink, a nyelvtörténeti szakirodalom a jelenséget főként a középmagyar kor jellemző változási folyamatának tekintette. Az a gondolat is helyet kapott ugyanakkor az előzményirodalomban, hogy a jelenség ennél bizonyosan tágabb hatókörű, minthogy a jelenkori tájszavak vizsgálata egyértelműen a változás ma is produktív voltát jelzi.

Abban az esetben pedig, ha a nyelvi adatok körét tágabbra vonva a helynevek korai adataira is figyelemmel vagyunk, a változási folyamatok időbeli határai nemcsak a ma irányába, hanem az ómagyar kor felé is kitágíthatók. Az általam vizsgált helynévi adatok ugyanis azt mutatják, hogy a szóban forgó változástípus már a korai ómagyar korban is feltétlenül produktív lehetett. A helynévi szórványokon elvégzett analízissel a hangátvetést a 13. századtól kezdődően regisztrálhatjuk, s az adatok felszaporodását az ómagyar kor második felére, főként a 15. századra tehetjük. Ez a kiszélesedés persze azzal a körülménnyel is bizonyosan kapcsolatban van, hogy idővel maguk a ránk maradt források és egyúttal a bennük lévő magyar nyelvi (közte helynévi) anyag is jelentősen gyarapodott.

A 13. században következett be a hangátvetés például az *Aranyos* (1299: *Aranyas,* Gy. 3: 67) > *Anyaros* (1295: *Anaras,* uo., Heves vm.), *Domold* (1245: *Domold,* Gy. 3: 188) > *Dolmod* (1245: *Dolmod,* uo., Hont vm.), *Lapásd* (1227: *Lapasd,* Gy. 4: 265) > *Lapsád* (1277>1375: *Lapsad,* uo., Nógrád vm.), *Rekcse* (1232/1347: *Rekche,* Gy. 2: 458) > *Recske* (1232>1347: *Rechke,* uo., Gömör vm.) névformákban.

A hangátvetés valamikor a 13. és 14. század folyamán mehetett végbe a *Lekcse* (1280: *Lekche,* Cs. 2: 204) > *Lecske* (1364: *Lechke,* uo., Bodrog vm.), *Podolin* (1244: *Podolin,* Cs. 1: 253) > *Polodin* (1382: *Paladyn,* uo., Szepes vm.), *Csermene* (1293: *Chermene,* Gy. 4: 58) > *Csemerne* ([1379]: *Chemerna,* uo., Liptó vm.) helynevekben.

A módosulás a hangszerkezetben a 14. századra tehető például a *Bereknyés* (1332–1337: *Bereknes,* Cs. 5: 334) > *Berenykés* (1332–1337: *Berenkes,* uo., Kolozs vm.), *Helmek* (1334: *Helmuch,* ComBer. 66) > *Hemlek* (1358: *Hemlech,* uo., Bereg vm.) névformák esetében.

A hangátvetés 14. és 15. századi produktivitását a *Csalános* (1325: *Chalanus,* ComSzat. 180) > *Csanálos* (1431: *Chanalos,* uo., Szatmár vm.), *Geledény* (1319: *Geledun,* Cs. 5: 354) > *Gedelény* (1461: *Gedelen,* uo., Kolozs vm.), *Kohnya* (1364: *Kuhnya,* ComMar. 24) > *Konyha* (1447: *Konyha,* uo., Máramaros vm.), *Recsk* (1332–1337/PR.: *Resk,* Cs. 1: 69) > *Rekcs* (1478: *Rekch,* uo., Heves vm.), *Szolcsva* (1365: *Zolchwa,* Cs. 5: 739) > *Szlocsva* (1473: *Sloczwa,* uo., Torda vm.) névformák alakulása mutatja.

A *Bogárd* (1471: *Bogard,* Cs. 2: 594) > *Bográd* (1447: *Bograd,* uo., Somogy vm.), *Csalános* (1460: *Chalanos,* Cs. 1: 344) > *Csanálos* (1440: *Chanalos,* uo., Zemplén vm.), *Barnag* (1446: *Barnag,* Cs. 3: 220) > *Barang* (1459: *Barang,* uo., Veszprém vm.), *Kékcse* (1466: *Kekche,* Cs. 1: 668) > *Kécske* (1488: *Kechke,* uo., Szolnok vm.), *Pelésznek* (1431: *Peleznek,* Cs. 1: 483) > *Penészlek* (1477: *Pynyzlek,* uo., Szatmár vm.), *Bikcse* (1275: *Bikche,* Cs. 1: 25) > *Bicske* (1426: *Bychke,* uo., Pest vm.) helynevekben a változás feltehetően a 15. században realizálódott.

Jól látható, hogy a 13. és a 14. században adatolt nevek elsődleges és másodlagos névalakja között rendkívül kicsi a kronológiai távolság, ami két dolgot is

jelezhet. Egyrészt utalhat arra, hogy a tendencia nagyon gyorsan végighaladt ezeken a névformákon, de másrészt a források felszaporodásával is összefüggésben állhat, vagyis azzal, hogy az írott dokumentumok egyre nagyobb számban őriznek meg magyar helynévi adatokat, s rajtuk keresztül egyre pontosabban tudjuk a hangtörténeti (és persze más nyelvi) folyamatokat is dokumentálni.

A hangátvetés jelenkori produktivitásáról meggyőzően tanúskodnak az élőnyelvi adatok, amelyek — mint a fentiekben részletesen is láthattuk — a hangátvetés valamennyi típusára tekintélyes számban idézhetők. Ez azt jelenti tehát, hogy az itt tárgyalt változásnak valójában nincsenek kronológiai kötöttségei, korlátai, s ez alapján feltehető, hogy már a 13. század előtt is érvényesülhetett, de a korból fennmaradt kevés adat nem mutatja a meglétét.

3.3.4. A hangátvetés területi jellemzői

1. A hangátvetést illusztráló jelenkori tájszavak területi elhelyezkedését a következő térkép (5. térkép) szemlélteti. A térképen elhelyezett pontok azokat a nyelvjárási lexémákat jelzik a feldolgozott forrásanyagra vonatkozóan, amelyekben a variációként élő tájnyelvi alak nagy valószínűséggel hangátvetés útján keletkezhetett.

5. térkép. A hangátvetést mutató jelenkori tájnyelvi formák területi elhelyezkedése

A szakirodalom úgy tartja, hogy a hangátvetés az egész nyelvterületen produktív folyamatnak mutatkozik, némiképp gyakoribb jelenségnek tűnik azonban a palócok körében és a székelyeknél, illetve Moldvában (Fodor 2001: 340). A viszonylag nagy számú jelenkori nyelvjárási lexémára épülő vizsgálataim azt jelzik, hogy a feltehetően hangátvetést tükröztető (őrző) lexémák nagyjából lefe-

dik a magyar nyelvterületet, s látványos gócpontok — a fenti megítéléstől eltérően — nemigen mutathatók ki. Sokkal inkább hiányokat láthatunk, főként a délvidéki megyékben, illetve egyes keleti régiókban. Ez azonban — éppúgy, mint a vélt sűrűsödési körzetek is — inkább a források egyenetlenségével magyarázható.

2. A jóval kisebb számú — ám a hangtörténeti vizsgálatok számára a koraiságuknál fogva igen jelentős értékkel bíró — helynévi szórványok is hasonló képet mutatnak, azaz az egész nyelvterületen jelen lehetett a jelenség. Ezt a következő térképen (6. térkép) láthatjuk.

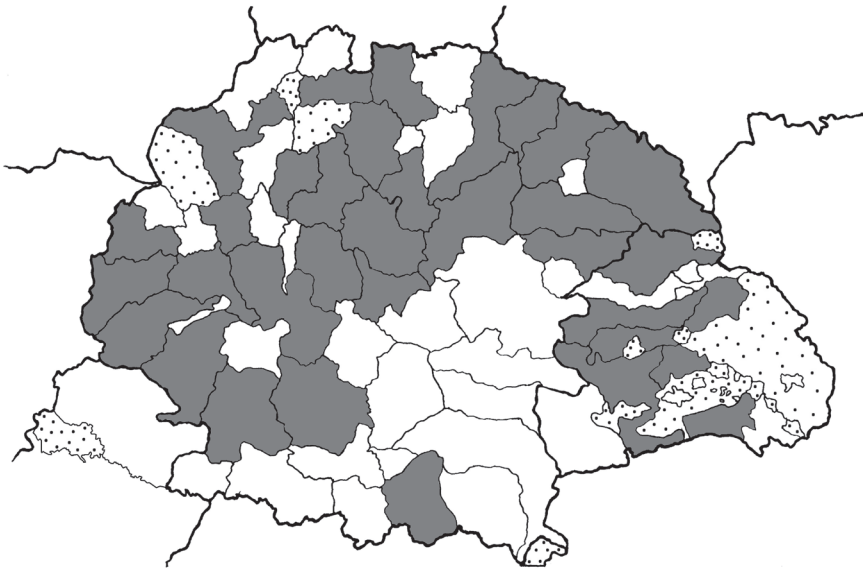

6. térkép. A hangátvetést mutató ómagyar kori helynevek területi elhelyezkedése

A térképen a szürkével jelölt területekről származnak olyan ómagyar kori helynévi adatok, amelyekben nagy valószínűséggel hangátvetéssel számolhatunk. A kis adatszám miatt itt nem tettem különbséget a gyakoriság tekintetében, mivel megyénként 1–3 adat áll csupán a rendelkezésemre.

A jelenkori tájszavakat ábrázoló térképhez hasonlóan itt is fehér foltként tűnnek fel Temes, Krassó, Arad, Hunyad, Zaránd, Csanád vármegyék. Az ómagyar korban még hiány mutatkozik Bihar, Csongrád, Békés, valamint Tolna vármegyékben is, azonban a jelenkori térképen láthatjuk, hogy ezekről a területekről ma nagy számban adatolhatók olyan nyelvjárási elemek, amelyek a hangátvetésnek köszönhetik az alakjukat. Az ómagyar kori helynévi adatok területi elhelyezkedését elemezve feltétlenül szem előtt kell tartanunk azt a körülményt, hogy a térbeli eloszlás hátterében a források esetleges fennmaradása mellett az egyes vármegyék közötti névsűrűségi különbségek is vélhetően szerepet játszanak.

3.3.5. Szabályos változás vagy asszociációs változás-e a hangátvetés?

Végezetül arra a kérdésre kell még kitérnünk, hogy a hangátvetést szabályos hangtörténeti változásnak vagy inkább ún. asszociációs változásnak tekinthetjük-e. Annak érdekében, hogy erre viszonylag megnyugtató választ kaphassunk, mindenekelőtt azt kell bemutatnom, miképpen vélekedik a szakirodalom a nyelvi változások típusairól, mikor beszél szabályos hangváltozásról, illetve miként definiálja a — nem túl szerencsés terminussal — asszociációs változásként megjelölt folyamatokat. Erre azért van szükség, mert ezekhez a sajátosságokhoz mérten mérlegelhetjük aztán a hangátvetésnek mint változási folyamatnak a jellemzőit, és kísérelhetjük meg ennek alapján az elhelyezését a hangváltozások körében.

1. A magyar hangtörténeti hagyomány a nyelvi változásokat két nagy csoportra osztja fel, a tendenciaszerű és az asszociációs változásokra. Az olyan jellegű változásokat, melyek azonos helyzetben lévő azonos hangok jelentékeny részét érintik, hangváltozási tendenciáknak vagy szabályos hangváltozásoknak szokás nevezni (Bárczi 1953: 61). A hangtörténetírás főleg az ilyen típusú változási folyamatok leírásával foglalkozik, mert rendszerint ezekben lehet általános, a magyar nyelvre jellemző történeti szabályszerűségeket felfedezni. Bárczi Géza megállapítása szerint a hangfejlődési tendenciák olyan módon hatnak, hogy bizonyos időbeli és térbeli határokon belül az esetek jelentékeny részében (időnként kivétel nélkül) az azonos fonetikai helyzetben (pl. szó elején, két magánhangzó között, szó végén stb.) levő hang azonos módon változik meg. Példaként erre az uráli **p-* > magyar *f-* szó eleji változást említi, ami még az ősmagyar korban lezajlott, ezt a magyarba később bekerülő *p* kezdetű szavak (pl. *patak, polgár*) e tekintetben változatlanul maradt hangteste bizonyítja (1958a: 8, 1967: 97). Felhívja a figyelmet arra is, hogy a szabályos hangváltozásoknak nemcsak időbeli, de térbeli határai is vannak, pl. a régi *ly* a Tiszántúlon és a Duna–Tisza közén *j*-vé változott, de a palócság jelentékeny részében megmaradt *ĺ*-nek, a Dunántúl területén viszont *l* lett belőle. S végül figyelembe veendő, hogy e folyamatok a maguk hatóterületén sem hatnak egyvonalúan, azaz minden egyes esetre egyszerre s kivétel nélkül kiterjedően (1958a: 9).

A hangváltozások másik típusát a szórványos változások alkotják, melyek nem általánosak, csak néhány, esetleg egyetlen esetre szorítkoznak. Így pl. a Halotti beszéd *miloszt* alakja *malaszt*-tá alakult át, mégpedig a második szótag *a*-ja miatt; de e jelenség nem következik be pl. a *virraszt* lexémában. E változások esetében egy szó hangképének egyes elemei hatnak módosítólag egymásra. Ide, azaz az asszociációs hangváltozások közé tartoznak az előzményirodalom vélekedése alapján a hasonulás (asszimiláció), az elhasonulás (disszimiláció), a haplológia (egyszerejtés) és a hangátvetés (hangcsere, metatézis) esetei (Bárczi 1953: 66). Bárczi Géza voltaképpen az asszociációs változások körébe sorolja az analógiát is (1953: 68).

Az asszociációs változásokra a szórványos jellegük mellett az is jellemző továbbá, hogy a tendenciaszerű hangváltozásoktól független vagy velük ellentétes módosulásokat idéznek elő. Egyes asszociációs változások bizonyos fonetikai helyzetekben ugyanakkor olyan gyakran is felléphetnek, hogy ezáltal mintegy a szabályos hangváltozások jellegét öltik fel. Bárczi szerint a minket itt most közelebbről érdeklő hangátvetés egyes típusai is lehetnek általános érvényűek: pl. a *h* + nazális mássalhangzó kapcsolatban, azaz a *kuhnya* > *konyha, duhnya* > *dunyha, ehnyít* > *enyhít, luhnya* > *lanyha, luhma* > *lomha* stb. szavakban éppen ezt tapasztalhatjuk (1958a: 10). Az asszociációs változások (közte a hangátvetés) működését Bárczi úgy képzelte el, hogy az egyik hang és mozgáskép sorra kerültekor helyette egy olyan hang és mozgáskép asszociálódik, amelyre csak később kerülne sor, viszont az ilyen módon kiesett hang vagy hangelem az idő előtt sorra került hang vagy hangképzőmozzanat helyébe lép (1953: 68).

Bárczi Géza erre a folyamatra a képzettársulási zavaron alapuló hangváltozás megjelölést is használja, s ez a megnevezés aztán az ő nyomán terjedt el valamelyest a szakirodalomban (vö. Benkő 1957, Bárczi 1967). Minden bizonnyal a szegmentumok egymásra hatását érthette ezen, amit később E. Abaffy Erzsébet úgy fogalmazott meg, hogy „a szó egyik hangja módosítja a szó másik hangjának ejtését" (2003: 109).

Az asszociációs változások azonban nemcsak a tendenciaszerű (szabályos) hangváltozásokkal szembeállítva jelennek meg az előzményirodalomban. Benkő Loránd és Bárczi Géza a hangváltozások típusai között függő vagy más néven kombinatorikus és független vagy más néven spontán változásokat különítettek el, s e tipológiában az asszociációs változásokat a függő változások egyik alkategóriájaként szerepeltették (Benkő 1957: 12, Bárczi 1967). A független változások „minden más nyelvi elemtől, a kérdéses hang fonetikai helyzetétől is függetlenek" (Bárczi 1967: 98). A függő változások — s közte az asszociációs változások — pedig képzettársítási tények függvényei, s keletkezésüket „a képzettársításban beállott zavarnak köszönhetik (hasonulás, elhasonulás, hangátvetés stb.)" (Bárczi 1967: 99). Kiss Jenő a Magyar nyelvtörténet című tankönyv általános bevezető fejezetében a függő változásokat úgy ítéli meg, hogy azoknak „képzettársítási zavar, tehát így vagy úgy érintkező másik nyelvi elem(ek) az oka(i)" (2003: 55).

E kérdéskörhöz legutóbb Forró Orsolya szólt hozzá, új megközelítést alkalmazva. Szerinte az asszociációs változások nem alkothatnak oppozíciót a széles hatókörű tendenciákkal, és nem lehetnek azonosak a szórványos változásokkal sem, mert nem állíthatjuk róluk teljesen egyértelműen, hogy mindegyikük teljes mértékben szabályos vagy teljes mértékben szórványos lenne (2008: 290). Összefüggés viszont kétségtelenül akad az egyes csoportok között, az asszociációs változások például valóban helyzetfüggők, de nem minden helyzetfüggő változás asszociációs. Az asszociációs változásokat Forró úgy tekinti, mint „a hangok

egymásra hatásával magyarázható változást", s ebben az értelemben sorolja ide a hasonulást, az elhasonulást, a hangátvetést és a haplológiát. Az analógiát viszont kizárja ebből a csoportból, ugyanis abban szótári egységek is közrejátszanak (2008: 291).

Röviden összegezve mindez tehát azt jelenti, hogy a szabályos hangváltozások fő kritériumaiként az azonos fonetikai helyzetben való azonos megvalósulást, valamint a térben és időben jól kirajzolódó határokat jelölhetjük meg. Az asszociációs változások ellenben nem jellemezhetők ilyen kritériumokkal (bár néha egy-egy változási folyamat ilyen jegyeket is felmutathat), s keletkezésüket mindig a kérdéses nyelvi elem hangjainak egymásra hatása idézi elő.

Az azonos fonetikai helyzet mint változást előmozdító tényező egyúttal azt is jelentheti, hogy a szabályos változásokra nagy mértékben jellemző a megjósolhatóság. Ezt tapasztalhatjuk például a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával kapcsolatban is: az olyan szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok ugyanis, amelyeknek az első eleme *s, sz* vagy *zs* és a második eleme valamilyen zárhang, az ómagyar korban rendre előtéthang beiktatásával oldódtak fel (pl. *skola* > *iskola, stálló* > *istálló, spán* > *ispán, Sztár* > *Esztár* stb.) (Kenyhercz 2013a: 117, 121, 186).

2. A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy a hangátvetésre mint változásra a fentieknek megfelelően milyen jegyek, sajátosságok jellemzőek, s ezek alapján van-e lehetőségünk arra, hogy a változások típusai között a helyét megnyugtatóan tisztázzuk. Az kétségtelen, hogy bizonyos „tendenciák" kitapinthatók a hangátvetésen átesett lexémák fonotaktikai mintázataiban.

A hangátvetést gyakran befolyásolhatja a szavak fonológiai jellege. Több esetben is rámutathattunk az előzőekben arra, hogy a változás mögött a szonoritási hierarchia mint fontos jólformáltsági elv, a hangok hangzóssági különbségei és hasonlóságai, illetve a magyar nyelv fonotaktikai mintázataihoz való igazodás húzódhat meg. A hangátvetés bizonyos típusai igen jellegzetes mintázatokat mutatnak: a *h* + nazális hangok cseréje például — ahogyan azt már korábban is megállapították — gyakorinak és szabályosnak, mondhatni rendszerszerűnek tűnik (a *kuhnya* > *konyha, duhnya* > *dunyha, ehnyít* > *enyhít, luhnya* > *lanyha, luhma* > *lomha* szavak és a *Mehnye* > *Menyhe, Bohnya* > *Bonyha* helynevek példázzák ezt a folyamatot), még ha nem is túl gyakoriak ezek. A módosulás mögött nagy valószínűséggel a magyar mássalhangzó-kapcsolatokra jellemző jólformáltsági kritériumok állnak, a szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokban ugyanis a *h* csak a második helyen engedélyezett. A hangátvetés következtében kialakult szóalakok így mindenképpen jólformáltabbnak tekinthetők, mint amilyenek a kiinduló alakok voltak.

A zárhangok és az affrikáták cseréjét a *lapocka* ~ *lapokca, pakcsa* ~ *pacska, fikciózik* ~ *fickiózik; Lekcse* > *Lecske, Kékcse* > *Kécske* stb. szavakban és nevekben minden bizonnyal a hangok szótaghatáron érvényesülő szonoritási tulajdonságai befolyásolhatták csakúgy, mint a szó végét érintő metatézisben részt vevő lexémák hangtestét. A *kebel* ~ *keleb, csömör* ~ *cserem, özvegy* ~ *ögyvez* stb. táj-

szavakban ugyanis a hangátvetés után szótagzáró pozícióba kerülő mássalhangzó kisebb szonoritású, mint a korábban ezen a helyen szereplő hang volt.

Az, hogy az optimalitási feltételek és a fonotaktikai mintázatok ilyen nagy szerephez jutnak a hangátvetés működésében, éppenséggel ellene szól annak, hogy a metatézist az ún. asszociációs változások közé soroljuk. Az optimalitási feltételek és fonotaktikai mintázatok befolyásoló, indukáló szerepét ugyanis sokkal inkább az olyan szabályos változásokra nézve tarthatjuk jellemzőnek, mint például a szó eleji mássalhangzó-torlódások feloldása.

Mindazonáltal olyan jegyeket is felmutat a hangátvetés, amelyek pedig inkább az asszociációs változásokra emlékeztetnek bennünket. Néhány esetben például azt láthattuk, hogy a mássalhangzók helycseréje fordított irányban is megtörténik. A likvidák és nazálisok cseréjét mintegy tükörkombinációként figyelhetjük meg például a *Geledény* > *Gedelény, Csalános* > *Csanálos;* de *Podolin* > *Polodin, Vinyola* > *Vilonya* helynevekben. Az ilyen esetek mögött pedig az egyes fonológiai tényezők helyett sokkal inkább a komplex hangkörnyezet hatására gyanakodhatunk. Máskor pedig más lexémák hangalakjának hatását is észlelhetjük a hangátvetést előmozdító tényezők között, amint azt a *Keléznő* > *Kenézlő* és a *Peléznek* > *Penészlek* helynevek esetében láthattuk. Ezek a befolyásoló tényezők pedig több más hasonló jelenséggel együtt sokkal inkább az ún. asszociációs változásokra jellemzőek.

Mindezek a körülmények pedig összességében azt jelzik, hogy a metatézis meglehetősen kétarcú folyamatnak mutatkozik: kétségkívül magán viseli a szabályos, tendenciaszerű hangváltozások bizonyos jegyeit; ugyanakkor jó néhány sajátossága pedig inkább az ún. asszociációs változásokra emlékeztet bennünket.

A fejezet végén ehhez a problémakörhöz is kapcsolódóan még egy általánosabb érvényű megjegyzést tennem kell. Úgy látom ugyanis (s a fenti bizonytalan, óvatos megfogalmazásaim, illetve a korábbi utalásaim is ezt jelezték), hogy a hangváltozási folyamatok újraértékelését nem végezhetjük el anélkül, hogy azok terminológiai problémáit is újratárgyalnánk. A hangátvetés problematikáját részletezve tovább erősödött bennem az a gondolat, hogy a változási folyamatok tipológiai rendszerének újragondolása, a változások minél sokoldalúbb leírása és az egységes fogalmi keret kidolgozása a közeljövő hangtörténetírásának egyik kulcsfontosságú feladata kell, hogy legyen.

3.4. Inetimologikus hangok a szavak szótagszerkezetében

A szavak és nevek szótagszerkezeti változásai között kell szólnunk azokról a folyamatokról is, amelyek során a lexémák hangsora, s ezzel együtt szótagszerkezete egy hangelemmel bővül. A fejezet gondolatmenetét alapvetően az inetimologikus hangok bemutatása irányítja (ezt tekinthetjük tehát a fejezet vezérfonalának, ezt jelzi a címadás is), de egyúttal arra is törekszem, hogy az egyes jelenségeknél a folyamat ellenkező irányát, azaz a kieső hangok problematikáját

is érintsem. Ez a kettősség persze elsősorban a mássalhangzók tárgyalását jellemzi, hiszen a kieső magánhangzókról a kétnyíltszótagos tendencia és a tővégi magánhangzók kérdését vizsgálva már szóltam.

Az itt következő egységben (a magánhangzók és a mássalhangzók esetében is) a korábbiaktól eltérő megközelítést alkalmazok, s a saját feldolgozó-elemző munkám során térek ki a szakirodalom bemutatására is. A tudománytörténeti előzményeknek azért nem szánok itt önálló egységet, mert e folyamatok kapcsán modernebb szemléletű, friss szakirodalmi munkák is a rendelkezésünkre állnak, amelyek jórészt azt a szempontrendszert alkalmazzák, mint amit a munkámban én magam is követek. Ezek az írások ráadásul többnyire átfogó igényűek, s a szerzőik nemegyszer helynévi adatokat ugyancsak bevontak az elemzéseikbe. E helyütt ezért a témakör rövid felvezetése után a szakirodalom fontosabb megállapításait a saját vizsgálati eredményeimmel együttesen mutatom be. A bevezető gondolatok között célszerű viszont a folyamatot definíciószerűen is meghatároznunk, illetve néhány terminológiai kérdést érintenünk.

Nyirkos István az inetimologikus hangokat a következő módon definiálta: azok a hangok tekinthetők ilyeneknek, amelyek az adott lexémában „a szó eredeti hangszerkezetéhez képest etimológiai előzménnyel nem rendelkező új hangelemként jelentkeznek" (1987: 11).

Az inetimologikus hangok első rendszerszerű tárgyalása Kassai József nevéhez fűződik (1817), aki terminusként a *prothesis* és *epenthesis* kifejezéseket használta a szó eleji és szó belseji hangbetoldások megnevezésére. Ez a korai munka arra is ráirányítja a figyelmet, hogy azokat a hangokat, amelyek ilyen tulajdonsággal bírnak, a nyelvészeti szakmunkákban többféle terminussal illették az eddigiekben. A legáltalánosabbnak a megnevezésére az *inetimologikus hang* kifejezés mutatkozik (vö. Nyirkos 1987, 1993), de használták rá emellett az *anorganikus hang, szervetlen hang* és *járulékhang* terminusokat is (lásd erről pl. Bárczi 1967: 132, Nyirkos 1987, 1993). E terminusok első használata az újgrammatikus nyelvészeti irányzat képviselőihez kötődik, s a hangoknak azt a jegyét emelik ki a megnevezésükkel, hogy azok nem vezethetők le a szóalak etimológiai előzményeiből, vagyis nem részei a szavak eredeti hangszerkezetének (vö. Fehér 2004: 15, Németh M. 2013: 319).

A magyar hangtörténetírás terminushasználatára nagy hatással volt a 19. század utolsó harmadában német nyelven művelt nyelvészet. A korban népszerű elméleteket, felfogásokat és kifejezéshasználatot Magyarországon az első generációs újgrammatikusok, többek között Simonyi Zsigmond, Gombocz Zoltán, majd Horger Antal honosították meg, beleértve a terminusok fordítását is (lásd ehhez összefoglalóan Máté 1997: 87–93). Ebből adódóan ha szeretnénk felderíteni az itt tárgyalandó hangok megjelölésére használt különféle fogalmakat, mindenekelőtt az újgrammatikus nyelvészek terminushasználatát és a mögötte rejlő szemléletmódot célszerű megvizsgálnunk.

Simonyi Zsigmond a terminusok megválasztásának okáról bővebben nemigen szól, azonban néhány esetben, például a *n* betoldódásának vizsgálatakor a *n*-t „eredetileg ott nem volt orrhang”-nak nevezi (1921: 133), ezzel is hangsúlyozva azt, hogy az újonnan bekerülő hang nem tartozik a szó eredeti hangalakjához. Azoknak a hangoknak a megnevezésére, amelyek nem részei a lexémák eredeti szerkezetének, a *járulékhang, anorganikus hang,* illetve *parasitikus hang* fogalmakat alkalmazza (1877).

A betoldódó hangok vizsgálata a szakirodalmi előzményekben rendre a jövevényszavak kutatásakor került előtérbe. A török eredetű *ács* (vö. tör. *ayači,* TESz. 94, **ayačči,* WOT. 54) > *álcs, bucsú* (vö. tör. *bošuγ,* TESz. 376, *bošu,* WOT. 180) > *bulcsú, gyümölcs* (vö. tör. *ǰimiš,* TESz. 1140, de lásd **ǰemilč,* WOT. 417, ilyen török nyelvi előzmény esetén a *l* etimologikus a szóban) szavak *l* hangját többen is járulék-mássalhangzónak, illetve anorganikus járulékhangzónak tekintették (Munkácsi 1902: 272, Gombocz 1908: 6, 1914: 27, Petz 1927: 145–149), s bennük tör. *š, č* > m. *lcs* megfelelést láttak. Előfordul azonban, hogy az ilyesféle eseteket nem illették konkrét terminusokkal, ekkor viszont hangsúlyozták — többek között E. Abaffy Erzsébet is —, hogy a *l* gyakran bekerül olyan helyekre, ahol eredetileg nem szerepelt, azaz a szóban nem etimologikus hangelem (1955: 215).

A jövevényszavak kutatása hozta részben előtérbe a szókezdő torlódások vizsgálatát is. E jelenség kapcsán azonban szívesebben beszélnek a kutatók az inetimologikus elem bekerülésének hátterét, szerepét megvilágítva *ejtéskönnyítő hang*-okról. Így járt el Melich János is, a szláv jövevényszavakba betoldódó, a szó eleji torlódást megszüntető magánhangzók bemutatásakor: pl. a szl. **mrëtva* > m. *morotva* > *mortva,* szl. **krëcsma* > m. *korcsoma* > *korcsma* szavak esetében. Melich ezzel az elnevezéssel elsősorban a bekerülő hangok egyfajta funkcióját hangsúlyozta, s nem az etimológiai sajátosságaikat (1905: 82, 1906: 55, 1909: 19).

A hangtörténeti szakirodalomban a tárgyalt hangokat gyakran nevezik *szervetlen hangok*-nak is. E megnevezés használatának hátterében pedig az a viszonyulás áll, hogy ezeknek a hangoknak „nincs etimológiai értékük”, s ezért nem szerves részei az adott lexémának (Kräuter 1914: 121). A *szervetlen hang* terminus mellett, mintegy annak szinonimájaként használatosak a korábban említett *anorganikus hang* és *járulékhang* megnevezések is.

Horger Antal a tanulmányaiban eleinte a *járulékhang* terminust alkalmazta (1921). A szókezdő mássalhangzó-torlódások vizsgálata során az így nevezett hangokat szembeállította azokkal a hangokkal, amelyek etimológiailag is részei voltak az adott lexémának, ez utóbbiakat *etimologikus hangok*-nak nevezte. Ezt a szembeállítást látva aligha meglepő, hogy írásaiban rövidesen más terminus szerepel ezekre a másodlagosan betoldódó, nem eredeti hangelemekre: az *inetimologikus hang* megnevezés. Ezzel a lexémák eredeti hangjai és a másodlagosan bekerülő hangok közötti különbséget még nyilvánvalóbban hangsúlyozni kívánta (lásd pl. 1929, 1932, 1933).

Az egyre elterjedtebbé váló *inetimologikus hang* terminus azonban nem váltotta le a korábbi fogalmakat, a jelenségre a szakirodalomban a későbbiekben is többféle megnevezés használatát figyelhetjük meg. Kálmán Béla 1953-ban egyaránt alkalmazta az *inetimologikus* és az *ejtéskönnyítő hang* terminusokat a szókezdő torlódások feloldásának vizsgálatakor. A különböző terminusok szinonimaként való használatát tapasztalhatjuk Nyirkos István mindkét, az inetimologikus hangokat tárgyaló monográfiájában is, hiszen az *anorganikus hang, járulékhang, szervetlen hang, inetimologikus hang, ejtéskönnyítő hang* terminusok e munkákban váltakozva fordulnak elő (1987, 1993), bár a kötetek címében az *inetimologikus hang* fogalma kap kiemelt státust.

Kutatásaim során én magam az *inetimologikus hang* kifejezést alkalmazom. Ez a megnevezés tükrözi megítélésem szerint a leginkább e hangok alapvetően másodlagos jellegét, a lexémákba történő utólagos bekerülésüket.

3.4.1. Inetimologikus magánhangzók

Inetimologikus magánhangzókkal a lexémák különböző pozícióiban találkozhatunk: bekerülhetnek magánhangzók másodlagosan a szavak első szótagjába, a szavak belsejébe, illetve a szavak végére egyaránt. Ezek a változási folyamatok — mint rövidesen látni fogjuk — különböző okokkal magyarázhatók, ezért a továbbiakban pozíció szerint haladva tárgyalom a jelenséget. Ezáltal van ugyanis a leginkább lehetőségünk arra, hogy a hátterében rejlő okokra rávilágíthassunk. A változási folyamat az általam feldolgozott korpuszban 605 helynévi adatot és 426 tájnyelvi lexémát érintett.

3.4.1.1. Inetimologikus magánhangzók a szavak elején

Inetimologikus magánhangzókkal leggyakrabban a szavak elején, mégpedig az ott jelentkező mássalhangzó-torlódások kapcsán, azok feloldásakor találkozhatunk. Nem véletlen, hogy a hangtörténeti szakirodalom is leginkább ebben a fonotaktikai helyzetben érintette a betoldódó magánhangzók kérdését.

A hangtörténeti szakirodalom közismert megállapítása az, hogy a magyar nyelv — finnugor alapnyelvi örökségként — a szó elején a torlódó mássalhangzókat elkerülni, illetve jövevényelemekben megszüntetni igyekszik (Keszler 1969: 4–5, Nyirkos 1993: 34, 39, Tóth 2003: 628, Korompay 2006: 343, Kenyhercz 2013a: 7). A szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok többféle módon is kiküszöbölhetők. Megtörténhet a torlódás feloldása ún. előtét- vagy bontóhang beiktatásával, a torlódó mássalhangzók egyikének kivetésével (elízióval), vagy β + mássalhangzó kapcsolat esetében a β vokalizálódásával (Keszler 1969: 1, Bodnár 1991: 47, Nyirkos 1993: 93, Bereczki 1996: 40, E. Abaffy 2003: 111, 115, 309). E feloldási módok közül az inetimologikus magánhangzók ügyével az előtéthang, illetve a bontóhang bekerülése áll kapcsolatban: e helyütt ezért csak erről kell szólnunk.

1. A szó elején i n e t i m o l o g i k u s b o n t ó h a n g g a l bővült helynévi adatok között kölcsönzött, döntően szláv jövevényhelyneveket vagy pedig döntően szláv személynévi előzményből alakult (magyar névadóktól származó) helyneveket találunk.

Magyar névadás eredményeként szláv személynévből magyarázható *Boronika* település neve, amelynek elsődleges *Bronika* (1454: *Bronyka,* Cs. 1: 447) alakját a FNESz. szláv eredetű női névre vezeti vissza (vö. le. *Bronka* személynév, FNESz. *Boronka*). A *Boronika,* majd *Boronka* névalak a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldása révén inetimologikus magánhangzó bekerülésével jött létre (1454: *Boronica,* Cs. 1: 447, Máramaros vm.).

Hasonló változást mutató, szintén szláv személynévi eredetre visszavezethető helyneveket szép számmal találunk a vizsgált névállományban: a *Drázs* (+1135/1262/1566: *Dras,* Gy. 3: 190, vö. szb.-hv. *Draž* szn., FNESz. *Darázsi, Zobordarázs*) > *Darázs* (1286: *Daras,* uo., Hont vm.), *Glop* (1258: *Glup,* KMHsz. 1: 113, vö. cs. *Glúp* 'ostoba' szn., le. *Glupi* csn., FNESz. *Golop*) > *Golop* (1323: *Gulup,* uo., Abaúj vm.), *Kleti* (1082: *Clety,* Cs. 2: 620, vö. lat. *Cletus* szn., FNESz. *Balatonkiliti*) > *Keleti* (1265: *Kelety,* uo., Somogy vm.), *Klu(z)s* (1230: *Clus,* Gy. 4: 410, vö. ném. *Klaus* szn. vagy szl. *Klušić* szn., FNESz. *Kolozsvár*) > *Kolo(z)s* (1295: *Kolos,* uo., Nyitra vm.), *Szlók* (1275: *Zluok,* Gy. 3: 132, vö. cseh *Slávek* szn., FNESz. *Abádszalók, Egerszalók*) > *Szalók* (1325/1326: *Zalowk,* uo., Heves vm.), *Zbugya* (1317: *Sbuga,* ComZemp. 222, vö. cseh *Zbud* szn., FNESz. *Zubogy*) > *Zubugya* (1301: *Zubugya,* uo., Zemplén vm.) elnevezések képviselik például ezt a változási folyamatot.

Szláv eredetű helynév átvételeként jelentkezik a magyar helynévrendszerben többek között a szláv *brana* 'kapu' jelentésű szóból kialakult (lásd ehhez részletesen Benkő 1998: 80–82, más magyarázatához pedig FNESz. *Baranya megye*) *Baranya(vár)* helynév, amelynek későbbi-mai hangalakját az elsődleges formába (1227/1443: *Brana*, KMHsz. 1: 45) inetimologikusan betoldódó magánhangzó alakította ki: *Baranya* (1296/1324*: Barana,* uo., Baranya vm.). Szláv eredetű jövevénynevekben történt meg a változás még a következő helynévi példákban is: *Glod* (1418: *Glod,* Cs. 5: 93, vö. rom. *Glod* 'sár', FNESz. *Glod*) > *Galod* (1511: *Galod,* uo., Hunyad vm.), *Grébücs* ([1237–1240]: *Grebuch,* Gy. 3: 419, vö. ősszl. **grabъ* 'gyertyánfa', FNESz. *Grébicspuszta*) > *Gerébücs* (1284: *Guerebuch,* uo., Komárom vm.), *Grecsa* (1337: *Grecha,* Cs. 1: 390, vö. sln. *gríč* 'sziklás hegy, domb', FNESz. *Gercse*) > Alg*erecsa* (1337: *Olgerecha,* uo., Ung vm.), *Szlatina* (1421: *Zlatina,* Cs. 1: 398, vö. szb.-hv. *slatina* 'savanyúforrás', FNESz. *Szalatnak*) > *Szalatina* (1421: *Zalathwyna,* uo., Ung vm.), *Trebes* (1409: *Trebes,* Cs. 1: 73, vö. szb.-hv. *Trebež* 'irtvány', FNESz. *Terpesz*) > *Terpes* (1466: *Therpes,* uo., Heves vm.). A *Drauc* (1327: *Drauch*, KMHsz. 1: 80, vö. szl. *dravec* 'ragadozó állat, madár' > m. *daróc* 'vadász', FNESz. *Daróc*) > *Daróc* (1349: *Daroch,* uo.,

Bereg vm.) alakulásmódot csak abban az esetben vonhatjuk ide, ha a helynév a szláv nyelvben keletkezett. Az sem zárható ki azonban, hogy a *daróc* lexéma közszóként átkerülve a magyarban szolgált a helynévhez alapul. Ez ellen szól ugyanakkor némileg a helynév elsődleges hangszerkezete, ami szlávos jelleget mutat. (Mindettől függetlenül azonban az adott lexéma hangtani változására a bontóhanggal történő feloldási mód jellemző.)

A helynévi vizsgálatok összességében tehát azt jelzik, hogy az inetimologikus hangok mint bontóhangok bekerülése alapvetően két etimológiai csoportot érint: a szláv eredetű jövevényhelynevek körét, illetve a személynévből (döntően szláv személynévből) alakult, magyar névadás eredményeként keletkezett helynevek körét. Ez a szláv–magyar nyelvi kölcsönhatások intenzitására is rámutat: a magyar nyelv a nagyszámú szláv jövevényszó mellett igen tekintélyes mennyiségben vett át személy- és főképpen helyneveket a szó eleji mássalhangzó-torlódást kedvelő szláv nyelvekből. Az ilyen, a magyartól alapjában eltérő alakszerkezetű nevek aztán többségükben alaki módosulásokon mentek keresztül igazodva a magyar nyelv fonotaktikai sajátosságaihoz (Tóth 2003: 635).

Annak érzékeltetésére, hogy a szó eleji mássalhangzó-kapcsolatokat a jövevényszavakban a magyar nyelvhasználók inetimologikus magánhangzó beiktatásával igyekeznek megszüntetni, a mai nyelvből, a nyelvjárásokból nagyszámú közszói példát is idézhetünk. Itt abban is különbséget láthatunk, hogy az inetimologikus magánhangzót tartalmazó variáns a nyelvhasználat mely szintjén jelentkezik: a köznyelvben-e, s a nyelvjárásokban találjuk meg a torlódásos (történetileg elsődleges) változatot; vagy fordítva: a nyelvjárásokban lelhető fel a neológ forma a köznyelvi archaikus (torlódásos) változattal szemben.

A *drága ~ darága, drukk ~ durukk, drusza ~ durusza, flegma ~ felegma, frakk ~ farakk, gléda ~ geléda, gróf ~ goróf, kréta ~ keréta, plajbász ~ palajbász, pletyka ~ pëlëtyka, sróf ~ soróf, strázsa ~ sterázsa* (ÚMTsz.), *krumpli ~ kurumpli* (MNyA.) lexémák esetében az inetimologikus magánhangzót a nyelvjárási variánsokban láthatjuk, a köznyelvi alakok pedig őrzik a torlódást tartalmazó struktúrát.

Más példákban épp ellenkezőleg, a nyelvjárási adatokban regisztrálhatjuk a nyelvtörténetileg elsődleges szó eleji mássalhangzó-torlódást, s a köznyelvi alakban szerepel az inetimologikus magánhangzó: a *brána ~ borona, brázda ~ barázda* variánsok első eleme tájnyelvi lexéma.

E fenti példák mellett az sem ritka, hogy köznyelvi variáns nélküli, valódi tájszavak mutatják az efféle váltakozást: a *fris ~ firis* 'első gyermekével várandós asszony', *glázli ~ galázli* 'üvegpohár', *glics ~ gilics* 'korcsolya', *krucsa ~ kurucsa* 'kereszt', *strumpándli ~ storombándli* 'harisnyakötő' (ÚMTsz.) változatok erre idézhetők példaként.

A helynévi adatokon és a modern kori tájszavakon végzett vizsgálat megerősíti a szakirodalom korábbi megfigyeléseit, amelyek szerint az inetimologikus magánhangzóknak mint bontóhangoknak a használata a *gr, pr, kr, br, tr, dr, pl, gl,*

kl, azaz a zárhang + *r, l* hangkapcsolatban a leggyakoribb. A hármas mássalhangzó-torlódásban a bontóhang rendszerint a második és harmadik mássalhangzó közé ékelődik be (vö. Nyirkos 1993: 74).

Ezek a megfigyelések összhangban vannak Kenyhercz Róbert vizsgálatainak eredményeivel is. Ő is arra mutat ugyanis rá, hogy a szókezdő kételemű mássalhangzó-kapcsolatokra (különösen azok második elemeként) az ómagyar korban a *r* és a *l* gyakorisága volt jellemző. Megállapítja továbbá azt is, hogy már az ómagyar korban megvoltak azok a fonológiai jellegzetességek, amelyek a mai magyar nyelvben a közszói állományra építő vizsgálatok alapján kimutathatók. Ez pedig azt is jelenti, hogy a két korszak (tudniillik az ómagyar kori és a mai nyelv) szókezdő mássalhangzó-kapcsolatait összevetve csupán minimális különbségekre bukkanhatunk (2013a: 185, 188). Ezek a mássalhangzó-torlódásos szókezdetek az inetimologikus magánhangzók betoldódása révén többnyire megszűntek, igazodva ezáltal a finnugor fonotaktikai örökséghez. Kenyhercz Róbert számításai a fonotaktikai mintázatok átalakulására is rávilágítanak valamelyest. Eszerint a torlódással kezdődő névalakok 23%-a esik az általa vizsgált korpuszban az Árpád-korra, 77%-a pedig az ómagyar kor második felére. Ennek hátterében az adatok fennmaradásának körülményei mellett az is állhatott, hogy a jövevényelemekben lévő torlódások eleinte nagy számban feloldódtak. Idővel azonban — a magyar nyelv fonotaktikai szabályainak bizonyos mértékű változása miatt — egyre nagyobb számban őrződött meg az elsődleges, torlódásos szókezdet (2013a: 191, 203).

Vizsgálataim és a korábbi szakirodalmi megfigyelések egyaránt azt mutatják, hogy a helynevekben a bontóhangként bekerülő magánhangzó minőségének eloszlása (az tudniillik, hogy a torlódást ilyen módon megszüntető magánhangzó egyrészt a torlódást követő magánhangzóval lehet azonos, másrészről pedig a hangrendileg neutrális *i* vagy *ë* hang is állhat ebben a pozícióban) igen egyenetlenül alakul. A bontóhangként a szótagszerkezetbe belépő inetimologikus magánhangzó az esetek többségében a következő szótag magánhangzójával, illetőleg hosszú magánhangzó esetében annak rövid párjával azonos. Természetesen ennek a kritériumnak a megítélését több bizonytalansági tényező is megnehezíti. Számolnunk kell a helyesírás következetlensége és konzervatív jellege mellett az ómagyar korban zajló nyíltabbá válási tendencia következményeivel is, amelyek miatt bizonyos betűk hangértékét sokszor nehéz pontosan meghatároznunk. Arra emellett, hogy az ún. neutrális szabály érvényesülését egyértelműen igazolhassuk, csak a legritkább esetben van lehetőségünk: azokban a helynevekben, amelyekben az *i* ~ *ë* mély hangrendű szavakban, nevekben jelentkezik másodlagos hangelemként. Ezt láthatjuk például a szláv *Trska* helynév esetében, ahol a szókezdő hármas mássalhangzó-torlódást *i* hang oldotta fel, amint ezt a mai *Tereske* helynév régi *Triska* (1219/1550: *Triskai* sz., FNESz. *Tereske*) változata mutatja (Tóth 2003: 630–631). Adataim tükrében megerősíthetem Nyirkos Ist-

VÁN korábbi megállapítását, amely szerint a bontóhang funkciójában a magyarban bármelyik rövid magánhangzó előfordulhat (amiben a következő szótagbeli magánhangzónak van fontos szerepe), s a felső nyelvállás felé haladva csökken a gyakoriságuk (1993: 69, 71).

2. A torlódások e l ő t é t h a n g g a l történő feloldását az ómagyar kor helyneveiben szintén a fenti két etimológiai típussal tudjuk szemléltetni. Az inetimologikus magánhangzó megjelenhet egyrészt szláv személynévből metonimikus (magyar) névadással alakult helynevekben, ahogyan ezt pl. a *Szkáros* (1427: *Skarus,* Cs. 1: 218, vö. cs. *Skareš* szn., FNESz. *Szkáros*) > *Iszkáros* (1468: *Izkaros,* uo., Abaúj vm.), *Sztár* (1322/1324: *Staar,* NÉMETH P. 1997: 73, vö. cs. *Starý* szn., FNESz. *Esztár*) > *Esztár* (1408: *Ezthar,* uo., Szabolcs vm.) településnevekben láthatjuk. Emellett pedig szláv jövevényhelynevekkel is illusztrálhatjuk a változást, ezt többek között a *Zdenc* (1464: *Zdencz,* Cs. 2: 433, vö. szb.-hv. *zdenec* 'kút', FNESz. *Zdenci*) > *Izdenc* (1483: *Izdenc,* uo., Pozsega vm.), *Sztró* (1113: *Strov,* Gy. 4: 440, vö. szlk. *ostrov* 'sziget', FNESz. *Osztró*) > *Osztró* (1349: *Oztrow,* uo., Nyitra vm.) helynevek adatai jelzik.

A változás újabb kori produktivitásáról tanúskodhatnak az olyan tájnyelvi elemek, amelyeknek a nyelvjárási használatban a köznyelvben élő torlódásos forma mellett előtéthanggal álló változatát (is) ismerjük: ilyenek például a *skatulya ~ iskatulya, skarlát > iskarlát, spanyol ~ espanyol, spárga ~ espárga, spékulál ~ ëspëkulál, spion ~ ispion, spongya > ëspongya, spiritusz > ispiritusz, stájer ~ estájer* (ÚMTsz.) variánsok (vö. ehhez még TÓTH 2007: 323).

Minthogy ezt a szótagszerkezeti változást a fonológiai szabályok véleményem szerint igen erősen meghatározzák, az előtéthangok mint inetimologikus hangok által feloldott mássalhangzó-kapcsolatok jellegét és típusait érdemes alaposan is szemügyre vennünk.

Ómagyar kori helynevek		**Jelenkori tájszavak**	
szt	17%	*sp*	26%
szk	17%	*st*	17%
st	11%	*szp*	11%
sp	9%	*szt*	11%
sk	6%	*sk*	9%
szr	6%	*szk*	6%
zd	3%	*szr*	—
szp	—	*zd*	—
sztr	25%	*str*	11%
str	6%	*sztr*	6%
spr	—	*spr*	3%

7. táblázat. Az előtéthangok által feloldott mássalhangzó-kapcsolatok

Az ómagyar kori helyneveket és a mai nyelvjárási adatokat vizsgálva a korábbi közszói analízisek tanulságait e nyelvi elemcsoportokra vonatkozóan is érvényesnek fogadhatjuk el. Inetimologikus magánhangzók előtéthangként többnyire *s, sz* + zöngétlen zárhang (pl. *sp, st, sk, szp, szt, szk*) mássalhangzó-kapcsolatok elé kerülnek be, s ezt a jelenséget hármas torlódás esetén is ugyanúgy megfigyelhetjük (*str, sztr, spr* mássalhangzó-kapcsolatokat mutatva ki).

A táblázatbeli értékeket szemlélve joggal merülhet fel a kérdés, hogy mi lehet a fonológiai magyarázata annak, hogy ezekben a szavakban és nevekben előtéthanggal és nem bontóhanggal történt meg a mássalhangzó-kapcsolat megszűnése. Ennek okát véleményem szerint talán az ómagyar kori szláv–magyar nyelvi kölcsönzésekben és a szótagokon belüli kormányzásviszonyokban találhatjuk meg.

A szótag eleji *s, sz* + zárhang kapcsolatot nem lehet szótagkezdetként, vagy más néven nyitányként értelmezni, mert ebben az esetben megsértenék a szonoritási sorbarendezés elvét, hiszen a réshangok hangzósabbak a zárhangoknál. Éppen ezért a modern fonológiai irányzatok rendhagyó szerkezetnek minősítik az efféle formákat, s vagy egy önálló összetevőbe, a szótagelőbe helyezik azokat, amit egészen más szabályok szerveznek, mint a szótagkezdetet (Törkenczy 1994: 288), vagy pedig az egész alakzatot ún. kóda–nyitány kapcsolatként értelmezik (Szigetvári 1998: 203), aminek következtében a *s,* illetve *sz* szintén nem lesz a nyitány része. Az ilyen kapcsolatok rendhagyó elemzését más nyelvi példákkal is illusztrálhatjuk, hiszen az olyan nyelvek, mint a portugál — amelyben volt elágazó nyitány (lat. *primo* > port. *primo* 'első'), tehát a mássalhangzó-torlódások nem oldódtak fel benne —, a szó eleji *s, sz* + C kapcsolatot nem engedték meg (lat. *status* > port. *estado* 'állapot'). A magyar nyelvre vonatkoztatva és némiképp leegyszerűsítve hasonló mintázatokat láthatunk, s a kezdetben tiltott mássalhangzó-torlódások bontóhang beiktatásával rendre feloldódtak, pl. szl. *brat* > m. *barát,* azaz az addig kitöltetlen szótagmagba egy inetimologikus magánhangzó került. Ezzel szemben a *s, sz* + C típusú kapcsolatok esetében nem a két mássalhangzó között érezték a nyelvhasználók a szótagmagot, hanem a kóda–nyitány kapcsolatként értelmezett hangkapcsolatban a kóda előtt. Így lett a lat. *schola* a magyarban *iskola,* és nem **sokola.* Mivel ezek a szerkezetek ebben az értelmezésben nem tartoznak a szótag kezdetéhez, természetszerűen másként viselkednek, mint az egyéb elágazó szótagkezdetek. Kenyhercz Róbert szerint ez lehet az egyetlen oka annak, hogy a magyarban a korabeli fonotaktikai körülmények között előtéthangok egyáltalán kifejlődhettek, s hogy csakis a *s, sz* + C kapcsolatok előtt (Kenyhercz 2006: 204).[20]

[20] A szó eleji mássalhangzó-torlódások előtéthang általi megszűnésére mindazonáltal akad néhány más példa is: pl. szl. *dvor* > m. *udvar,* szl. *trąba* > m. *otromba* (Nyirkos 1993: 30, 31), ezek az alakok azonban nem tekinthetők a torlódások feloldása szempontjából tipikusnak.

Ebben a fonológiai helyzetben inetimologikus hangként szinte kizárólagosan *i* és *e* hangok jelentkeznek a korpuszom adatai között (de lásd ellenpéldaként a *Sztró* > *Osztró* névalakot), ami szintén egybecseng az előzményirodalom megállapításaival (vö. Horger 1921: 78, Keszler 1969: 15, Nyirkos 1993: 23–25, 34–35).

3. A bontóhanggal történő feloldás és az előtéthangok használatának gyakoriságát érdemes egymáshoz viszonyítva is meghatároznunk. A vizsgált helynévi adatok között az inetimologikus magánhangzó az esetek 80%-ában bontóhangként, 20%-ában pedig előtéthangként jelentkezett. A jelenkori tájnyelvi lexémáknál pedig ez az arány a bontóhangot, illetőleg az előtéthangot tartalmazó változatok körében 83%: 17%.

A bontóhang és előtéthang betoldódásának gyakorisági vizsgálata korábban is előkerült a szakirodalomban. Nyirkos István e téren végzett vizsgálatai például azt mutatják, hogy a bontóhangokkal történő feloldás hatszor gyakoribb a közszavak körében, mint az előtéthanggal való feloldás (1996: 205). Ezt a kimagasló fölényt korábban már Keszler Borbála is tapasztalta a jövevénynevek körében végzett vizsgálatai során (1969: 23–38). Tóth Valéria ómagyar kori helynevek elemzésekor mutatott rá arra, hogy a bontóhang alkalmazása 7,5-szer meghaladja az előtéthanggal történő feloldás számarányát (2003: 629). A helynevek általam elemzett korpuszában ez az arány csupán ötszörösnek mutatkozik. Ez a jelenség persze nem önmagában értékelhető igazán, hiszen a mássalhangzó-kapcsolatok jellegével — mint fentebb jeleztük — alapvetően összefügg.

4. A szavak elején inetimologikus hangok nemcsak a mássalhangzó-torlódásokkal kapcsolatban fordulhatnak elő. Szórványosan ettől a jelenségtől függetlenül is megfigyelhetünk ilyen másodlagosan bekerülő magánhangzókat, pl. a *jég* > *ijég, kadét* > *akadét, szinte* > *iszinte* közszavakban, illetőleg a *Radvány* (1424: *Radwan,* Németh P. 1997: 160) > *Aradvány* (uo.), *Radó* kútja > *Aradó* kútja helynevekben (Nyirkos 1993: 37, Tóth 2007: 323). Ide sorolhatjuk továbbá a *Ruszka* (1391: *Ruska,* ComUng. 97, vö. le. *Ruska* 'orosz falu' hn., FNESz. *Russ*) > *Oroszka* (1389: *Orozka,* uo., Ung vm.) településnevet is.

3.4.1.2. Inetimologikus magánhangzók a szavak belsejében

Inetimologikus magánhangzók a szó belsejében is előfordulnak, bár kisebb számban, mint szó eleji helyzetben. Hasonlóan a szó eleji helyzethez, ebben a pozícióban is megjelenhet bármely rövid magánhangzó (Nyirkos 1993: 95): pl. 1329: *Palagar* 'polgár', szl. *almazia* > m. *alamazia,* lat. *tectoria* > m. *teketória* stb. (Bárczi 1958a: 141).

Az ómagyar kori helynévi korpusz e körbe vonható adatai között belső keletkezésű névformák és jövevénynevek egyaránt feltűnnek. Magyar közszói párhuzamot vélhetünk meghúzódni többek között az *Aknaj* (1322: *Aknay,* Cs. 5:

326, vö. m. *akna* 'sóbánya' fn. + *-j* képző, FNESz. *Mezőakna*) > *Akanaj* (1339: *Akanay,* uo., Kolozs vm.), *Ásvány* (1418: *Aswan,* ComJaur. 11, vö. m. *ásvány* 'ásott tó, kút', *Ásvány*ráró) > *Ásovány* (1443: *Assowan,* uo., Győr vm.), *Komlód* ~ *Komlós* (1322/1428: *Comlos,* Gy 3: 360, vö. m. *komló* növénynév + *-s* képző, FNESz. *Komlós*) > *Komolód* (1335: *Comolod,* uo., Kolozs vm.), *Sármás* (1329: *Sarmas,* Gy 3: 369, vö. m. *sárma* 'kígyóvirág' + *-s* képző, FNESz. *Kissármás*) > *Sáramás* (1329: *Saramas,* uo., Kolozs vm.) helynévi adatokban. E változási folyamatot az adott közszavak etimológiája és elsődleges hangszerkezete alapján is igazolhatjuk.

Puszta személynévi eredetű nevekben is megfigyelhetjük a szó belseji inetimologikus magánhangzó betoldódását. Erre hozhatjuk példaként az *Adrián* (1284: *Adrian,* Cs. 1: 601, vö. 1138/1329: *Adrian* szn., ÁSz. 47, FNESz. *Adorján*) > *Adorján* (1284: *Adorján,* uo., Bihar vm.), *Csaknya* (1324: *Chakna,* Cs. 2: 598, vö. 1263/1347: *Choch* szn., ÁSz. 200, FNESz. *Csokonyavisonta*) > *Csokonya* (1450–1453: *Czokona,* uo., Somogy vm.), *Filke* (1462: *Fylke,* Cs. 2: 605, vö. 1216: *Filke* szn., ÁSz. 309, FNESz. *Filkeháza*) > *Fileke* (1502: *Fyleke,* uo., Somogy vm.), *Vajta* (1324: *Vayta,* Cs. 3: 355, 1293: *Vajta* szn., ÁSz. 825, FNESz. *Vajta*) > *Vojata* (1350: *Woyata,* uo., Fejér vm.) személynévi eredetű településneveket. A fenti példákban a változás ilyen irányát a helynevek személynévi előzményének szótagszerkezetét látva gyaníthatjuk.

Jövevénynevekben is megfigyelhetünk a szó belsejében inetimologikus magánhangzókat. Ezt a jelenséget például a *Csesztreg* (1334: *Cheztregh,* Cs. 3: 19, vö. szl **Čistъ strugъ* 'tiszta patak' hn., FNESz. *Csesztreg*) > Alsó*csesztereg* (1381: *Alsochesteregh,* uo., Zala vm.), *Lucsmán* (1156: *Lusman,* Cs. 3: 593, vö. ném. *Luzman* szn., FNESz. *Locsmánd*) > *Lucsemán* (1206–1218: *Luceman,* uo., Sopron vm.), *Osztró* (1360: *Oztro,* Cs. 5: 120, vö. szlk. *Ostrov* hn., szlk. *ostrov* 'sziget' fn., FNESz. *Osztró*) > *Osztoró* (1481: *Ozthoro,* uo., Hunyad vm.) és *Zsemlár* (1075: *Semlar,* ComBars. 125, vö. szlk. *Žemliare* 'zsemlesütők', FNESz. *Zsemlér*) > *Zsemelár* (1209: *Semellar,* uo., Bars vm.) nevekkel illusztrálhatjuk.

Szó belseji inetimologikus magánhangzókkal jelenkori tájszavainkban is találkozhatunk, mégpedig jobbára olyan módon, hogy a többlethangként jelentkező magánhangzó a köznyelvi variánshoz viszonyítva látható a nyelvjárási formában: *bögre ~ bögöre, akna ~ akona, szikra ~ szikora, cinke ~ cinike, kínpor ~ kínapor, harkály ~ harakály, harmónia ~ hárëmónia, sóska ~ sósika, posvány ~ pasovány, csutka ~ csutika, botlás ~ botolás, pótlék ~ pótalék; oltvány ~ oltovány, templom ~ tempolom, kontra ~ kontora, gardrób ~ garderob, irtvány ~ irtavány* (ÚMTsz.), *kamra ~ kamara* (MNyA.). Olykor a két változat mindegyike nyelvjárási lexémaként használatos: pl. a *bagdány ~ bogadány* 'esőt hozó szél', *eplény ~ epelíny* 'a szán két talpát egymáshoz kötő keresztfa', *pongrác ~ pongorác* 'cseresznyefajta' (ÚMTsz.) lexémákban.

A helynévi adatokat elemezve az is feltűnik, hogy az inetimologikus magánhangzók helyzete és további viselkedése lényeges eltéréseket mutat aszerint, hogy bekerülésük kettős vagy hármas mássalhangzó-kapcsolatot érintett-e, illetve név belseji és nyílt vagy nevet lezáró és zárt szótagot eredményezett-e. Nyílt szótagok keletkeztek a betoldódás után például a *Bisztrec* (1287: *Byztruch,* FNESz. *Beszterec*) > *Beszterec* (FNESz. *Beszterec,* Tóth 2003: 635) és az *Esztrány* (1427: *Eztran,* Cs. 1: 134, FNESz. *Eszterény*) > *Eszterény* (FNESz. *Eszterény,* Tóth 2003: 635) helynevekben. A név belsejében mássalhangzó-kapcsolatot megszüntető és nyílt szótagot teremtő inetimologikus magánhangzó csak ritkán őrződik meg a későbbiekben is a helynévstruktúrában, inkább csak átmeneti jelleggel tűnnek fel az ilyen variánsok. A változás következtében módosult alak megmaradását tanúsítják ugyanakkor az *Inse* (1630: *Inse,* FNESz. *Enese*) > *Enese* (uo., Tóth 2003: 636, Győr vm.), *Ladmóc* (vö. szl. R. **Ladmovci* hn., FNESz. *Ladamóc,* Tóth 2003: 636) > *Ladamóc* (1298: *Ladamach,* FNESz. *Ladamóc,* Tóth 2003: 636, Bodrog vm.), *Patlon* (1275: *Pothlon,* Cs. 2: 635, vö. ném. *Botlin* szn.) > *Patalom* (FNESz. *Patalom,* Tóth 2003: 636, Somogy vm.) helynévi adatok, valamint a mai *Nagykapornak* helynév, amely szláv eredetű (vö. szl. *Koprnik* hn., FNESz. *Nagykapornak*) utótagjának nemcsak a régiségben (1237: *Copurnuch,* FNESz. *Nagykapornak,* Tóth 2003: 636, Zala vm.), hanem ma is az inetimologikus magánhangzóval bővült hangalakját találjuk. Ez utóbbi helynévi forma megmaradásának hátterében bizonyára az a két körülmény is szerepet játszott, hogy egyrészt az inetimologikus magánhangzó hármas torlódást szüntetett meg, másrészt pedig zárt szótagot hozott létre, bekerülése ezért véglegesnek bizonyult (Tóth 2003: 635–6). Úgy tűnik, a szótagszerkezet ilyen módon is hatással van a keletkező hangalakok stabilitásának, illetve változási hajlandóságának mértékére.

Összhangban a korábbi vizsgálatok eredményeivel, az elemzett névadatokban legtöbbször az *o* és az *e (ë)* figyelhető meg szó belseji inetimologikus hangként (vö. Nyirkos 1993: 100, 106). Azt, hogy milyen típusú magánhangzó kerül a szó belsejébe, részben bizonyos szabályszerűségek határozzák meg. A megelőző szótagbeli magánhangzó — ha nem is kizárólagosan, de — határozottan megszabja a bekerülő inetimologikus magánhangzó minőségét, pl. *barbora ~ barabora* 'nagybőgő', *kalpag ~ kalapag* 'kalap', *polgár ~ pologár, istráng ~ istiráng, bögre ~ bögöre* (Nyirkos 1993: 81, 82, 85, 91, 92, 102).

A szó belseji inetimologikus magánhangzók kevés kivétellel a második szótag magánhangzójává váltak. Az erős nyomatékú első szótag utáni hangsúlytalan második szótag kedvez nemcsak a nyílt szótagbeli kiesésnek, hanem a betoldódásnak is. Ez a körülmény keltette fel Nyirkos István figyelmét, aki felvetette azt a lehetőséget, hogy vajon nem a kétnyíltszótagos tendencia úgynevezett ellentett, reciprok érvényesüléséről van-e szó az *akna ~ akana, almázia ~ alamázia, bol-*

gár ~ bologár, dalmát ~ dalamát, kalpag ~ kalapag, polgár ~ pologár, sármenta ~ seremonta, bocskor ~ bocsokor, buzgán ~ buzogány, komló ~ komoló, burján ~ buruján variánsok létrejöttének hátterében (1993: 81–86). Megfigyelései szerint korábban Horger Antal a kétnyíltszótagos tendencia kapcsán olyan alakokat sorol fel, amelyekben *bl, br, ck, csk, kn, kt, lb, lm, ml, rb, rk, rm, tk, tr, zsr* és (a harmadik szótagban) *bly (bj)* és *rj* mássalhangzók közül esett ki a második nyílt szótag magánhangzója (vö. Horger 1911: 35–39). Ezek a mássalhangzó-kapcsolatok figyelhetők meg Nyirkos vizsgálati anyagában is olyan, főképpen közszói példákban, amelyekben inetimologikus magánhangzó toldódott be, ahogyan ezt a fent említett variánsokban is láthattuk. Fontos azonban azt is megjegyezni, hogy Horgernél nem találunk adatokat *dz, gny, gr, jn, lk, lp, pk, pr, rs, sn* és *zg* mássalhangzó-kapcsolat közül történő kiesésre, amelyek között viszont inetimologikus magánhangzók betoldódását szintén észleli Nyirkos a saját anyagában. Ez alapján pedig azt is feltételezi, hogy a második szótagi magánhangzó bekerülése talán egykorú jelenség lehet a kétnyíltszótagos tendencia érvényre jutásával, s annak ellentett (reciprok) fejleményeként jelentkezett (1993: 100–101).

Annak érdekében, hogy az említett két változás egymáshoz való viszonyát tisztábban lássuk, érdemes megvizsgálnunk, hogy a szó belsejébe bekerülő inetimologikus magánhangzók mely mássalhangzók közé ékelődtek be. Többnyire az általam elemzett korpusz adataira is igaz Nyirkos István azon megfigyelése, amely szerint az inetimologikus magánhangzók a leggyakrabban azokat a hangkapcsolatokat szüntetik meg, amelyek valamelyik tagja nazális vagy likvida (1993: 107).

Azokat a mássalhangzó-kombinációkat, amelyek közé az inetimologikus magánhangzó a vizsgált állományban bekerült, az alábbi táblázatban szemléltetem (a két lexikális elemcsoportot, azaz a helynévi és a tájnyelvi lexémákat ezúttal együtt kezelve). A táblázatban — a korábbi fejezetek gyakorlatát itt is követve — a vízszintes sor a mássalhangzó-kapcsolat első tagját jelzi, míg a függőleges oszlopban a második mássalhangzót láthatjuk. Az adataim között megtalálható kombinációkat + jellel jelöltem.

Korábban, a kétnyíltszótagos tendenciával foglalkozó fejezetben már említettem, hogy nazálisok és likvidák zengőhangként a mai magyar nyelvben gyakran fordulnak elő szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok tagjaiként (vö. ehhez Kassai 1998: 148–149, B. Lőrinczy 1979: 470). A kétnyíltszótagos tendencia is több esetben eredményezett olyan szó belseji hangkapcsolatokat, amelyek valamelyik tagja a nazálisok vagy a likvidák közül kerül ki.

Minthogy pedig a likvidák és a nazálisok mindkét hangtörténeti változás esetében — a többi mássalhangzóhoz képest — magasabb kapcsolati gyakoriságot mutatnak, úgy gondolom, érdemes lehet a két változás között feltételezett összefüggést ezen elindulva megvizsgálni.

	b	p	d	t	k	g	gy	ty	f	v	s	zs	sz	z	c	cs	m	n	ny	h	j	ly	l	r
b													+				+							+
p																		+					+	+
d						+								+				+						+
t																		+			+		+	+
k				+							+					+		+	+				+	+
g														+				+			+		+	+
gy																								
ty																								
f																								
v			+	+							+												+	+
s																		+					+	+
zs																								
sz																								
z																								
c		+								+													+	+
cs		+			+					+													+	+
m					+		+				+												+	+
n					+		+				+			+						+			+	+
ny					+															+				+
h																								
j																								+
ly																								
l		+		+	+	+							+				+				+			
r	+	+	+	+	+	+						+				+								

8. táblázat. Az inetimologikus magánhangzók által megszüntetett szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok típusai

Ha a likvidák és a nazálisok felől közelítjük meg Nyirkos István korábban idézett felvetését, akkor tehát láthatjuk, hogy a szó belsejébe betoldódó inetimologikus magánhangzók hasonló kapcsolatokat oldanak fel, mint amilyeneket a kétnyíltszótagos tendencia létrehoz. Ilyen értelemben tehát valóban feltűnhet némi összefüggés a két hangtörténeti változás között. Kenyhercz Róbert többször hivatkozott elméletének mintájára óvatosan feltehetjük annak a lehetőségét, hogy az ómagyar korban átalakulóban lévő fonotaktikai mintázatokat erősen befolyásolta ez a két változás. Az a tendencia, hogy az ómagyar korban az inetimologikus magánhangzók szó belsejében legtöbbször nazálisok és/vagy likvidák által alkotott mássalhangzó-kapcsolatok közé kerültek be, arra enged következtetni, hogy ezek a kapcsolatok kezdetben feltehetően nem voltak jólformáltak. Tudjuk ugyanis, hogy a hangok betoldódása a legtöbb esetben az optimalitási szabályoknak megfelelően a rosszulformált alaktól a jólformált szerkezet irányába módosítja a lexémák fonotaktikai szerkezetét (Törkenczy 1994: 364). Így tehát a nem jólformált likvida és nazális kapcsolat eleinte inetimologikus hangok betoldásával szűnhetett meg. Az optimalitási szabályokra és a szabályok közötti hierarchiára ugyanakkor folyamatos változás jellemző, akárcsak a nyelvi rendszerre általában. A hangtörténeti kutatásokban pedig éppen a szó eleji mássalhangzó-torlódások feloldása kapcsán igazolódott be az, hogy a kezdetben nem jólformált szerkezetek idővel elfogadottá és produktívvá váltak a nyelvünkben (vö. ehhez Kenyhercz 2013a: 191–203). A mássalhangzó-torlódással kezdődő szókezdetre vonatkozó fonotaktikai szabályokhoz hasonlóan a szó belsejében lévő mássalhangzó-kapcsolatokat meghatározó szótagszerkezeti elvek is módosulhattak.

A jólformált struktúrákról tudjuk, hogy a rosszulformált szerkezetekkel szemben sokkal kevésbé fogékonyak a hangtörténeti változásokra (lásd ehhez bővebben Vennemann 1988: 2), ebből tehát az is következik, hogy amikor egy szerkezet jólformálttá válik, akkor már nem — vagy legalábbis jóval kisebb mértékben — kerül a változások hatáskörébe. E tekintetben a likvida és/vagy nazálisok által alkotott szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokat tovább vizsgálva azt láthatjuk, hogy a régiségben nem ritka az a jelenség, hogy az ilyen típusú kapcsolatok megőrződtek a helynevek belsejében. Ezt az olyan névformák esetében láthatjuk érvényesülni, amelyek adatai között nem találunk az inetimologikus magánhangzó betoldódására utaló okleveles előfordulásokat, például: *Álmos* (1261: *Almus,* Gy. 1: 593, FNESz. *Álmosd*), *Alpár* ([1300 k.]: *Alpar,* Gy. 1: 62, FNESz. *Abaújalpár*), *Benke* ([1291–1294]: *Benke,* Gy. 1: 599, Rácz 2007: 49), *Sámson* ([1291–1294]: *Samsun,* Gy. 1: 658, FNESz. *Hajdúsámson*), *Sarkad* (1226/1550: *Surcud,* Gy. 1: 659, FNESz. *Sarkad*), *Tarpa* (1299: *Turpa,* KMHsz. 1: 273, FNESz. *Tarpa*), *Harsány* (1220/1550: *Harsan,* Gy. 1: 624, FNESz. *Körösnagyharsány*) stb. Az efféle szerkezetek — ahogyan már említettem — fonotaktikailag a mai magyar nyelvben is jólformáltak. Az idézett adatok azonban aligha árulkodhatnak kizáróla-

gosságról, sokkal inkább arról lehet szó, hogy a jólformáltsági szabályok, illetve a közöttük lévő hierarchia változásaképpen a hangsúly némiképp eltolódhatott abba az irányba, amely megengedi a likvida és/vagy nazális kapcsolatokat a szavak belsejében, de ez nem jelenti az addigi változás, illetve váltakozás megszűnését. Hasonló ez a jelenség ahhoz, hogy noha a nyelvünkben a szó eleji elágazó szótagkezdet kevésbé tiltottá vált az idők során, mégis gyakori jelenség, hogy a nyelvjárásokban a szó eleji mássalhangzó-torlódások megszűnnek.

Összességében tehát úgy vélem, hogy a szó belseji inetimologikus hangok bekerülését és a kétnyíltszótagos tendencia működését egymás mellett vizsgálva, voltaképpen a jólformáltsági feltételek változásának, illetve váltakozásának lehetünk tanúi. Ilyen megfontolásból értelmezve Nyirkos István felvetését — mely szerint a két változás egymás reciprok, azaz ellentett érvényesülése —, bizonyos fonotaktikai helyzetekben e két hangtörténeti változási folyamatot valóban kapcsolatba hozhatjuk egymással.

3.4.1.3. Inetimologikus magánhangzók a szavak végén

Inetimologikus magánhangzókkal szó végi helyzetben (szóalakzáró és utolsó szótagi helyzetben) is találkozhatunk. Ebbe a pozícióba több ok miatt is kerülhet inetimologikus magánhangzó.

1. A szavak végén (abszolút szó végi, szóalakzáró helyzetben) inetimologikus magánhangzók egyrészt mint analogikus tővéghangzók tűnhetnek fel, ahogyan ezt a tővégi magánhangzók problematikáját tárgyaló alfejezetben is láthattuk. Ezek az inetimologikus hangok kizárólag kölcsönszavakban, nevekben fordulnak elő, s minden esetben felső nyelvállásúak és rövidek. Keletkezésük okaként tulajdonképpen a rövid felső nyelvállású magánhangzókra végződő ősi eredetű és belső keletkezésű tőszavak által alkotott rendszert emelhetjük ki, amely a mássalhangzóra végződő átvételekre analógiás hatást gyakorolt, s etimológiailag hozzájuk nem tartozó (azaz inetimologikus) tővégi magánhangzókat hozott létre, éppen olyanokat, amilyenek az idő tájt az ősi és belső keletkezésű szavainkon is szerepeltek (vö. ehhez Nyirkos 1993: 150–152). A jelenségről az említett fejezetben gazdag példaanyagot felvonultatva már szóltam, de néhány példát — más szempontokat előtérbe hozva — itt is megemlítek: *Boχtu* (1208/1550: *Boctu,* Gy. 1: 604, vö. 1237: *Boht* szn., ÁSz. 136, FNESz. *Bojt,* Rácz 2007: 58), *Borsu* (1075/+1124/+1217: *Borsu,* KMHsz. 1: 47, vö. török *bors* főnév > 1071: *Bors* szn., ÁSz. 144, FNESz. *Bors*), *Perlü* (1215/1550: *Perlu,* Németh P. 2008: 225, vö. német *Perle* 'gyöngy', német *Perll* szn., FNESz. *Gyöngy*) stb.

Ugyancsak szóalakzáró pozícióba került be az inetimologikus magánhangzó azokban a példákban (közszói és tulajdonnévi esetekben) is, amelyekben a változást a szó végi mássalhangzó-kapcsolat elkerülése váltotta ki. Ez játszott szerepet a baj.-osztr. *máschn* 'szalagcsokor' > *masni,* baj.-osztr. *hockerl* > *hokedli,* baj.-

osztr. *nudl* 'henger alakú főtt tészta' > *nudli* (vö. TESz.) lexémák és a *Potl* (1342: *Potl,* Cs. 3: 623, vö. ném. *Botlin* szn., FNESz. *Petőfalva*) > *Potli* (1351: *Pothly,* uo., Sopron m.) helynév kialakulásában (Nyirkos 1993: 26).

Az inetimologikus magánhangzók szóalakvégi betoldódásának hátterében a szakirodalom szerint egyértelműen a magyar nyelvre jellemző fonotaktikai mintázatok állhatnak. A szonoritási hierarchián alapuló szonoritási sorbarendezésnek ez esetben is nagy szerepet tulajdoníthatunk. Ezzel kapcsolatosan Kis Tamás mutat rá arra, hogy a szonoritási sorbarendezés értelmében szonoráns mássalhangzó a magyarban például abszolút szóvégen csak akkor állhat, ha előtte nála szonoránsabb mássalhangzó vagy (egyébként természetesen szintén szonoránsabb) magánhangzó áll. A magánhangzó + szonoráns végű szavakra (*-al, -el, -om, -on, -aj* stb.) bőven akad példa, és találunk néhány szonoráns + szonoráns végű szót is *(fájl, görl, film, alarm, farm, reform, sárm, kombájn, firn, konszern, modern, árny, szárny, szörny),* ellenben a szonoritási sorbarendezés elve miatt nincs egyetlen obstruens + szonoráns végződésű szó sem a magyarban. Amennyiben ilyen végű szavak kerülnének be a magyar nyelvbe, akkor ezek a magyar fonotaxisnak megfelelően átalakulnak: *kasz(t)ni, fecni, nudli, pemzli* stb. Megjegyzendő, hogy a szó végi *i* magánhangzó ezekben a szavakban nem az átadó nyelv miatt tűnik fel, hanem amiatt az előbb említett körülmény miatt, hogy a magyarban szonoráns nem állhat obstruens után a szó(tag) végén. Ezért ejti a magyarul beszélők egy része még az *Ybl, Kindl, Mádl* családneveket is *Ibli*-nek, *Kindli*-nek, *Mádli*-nak, és ezért lesz az angol *single* [sɪŋgl] szóból a magyarban *szingli.* Az inetimologikus *i* feltűnése mellett a szó végi szonoráns kiesése is lehetőséget nyújt a magyaros hangsor létrejöttére, például a *Lidl* bolthálózat országosan elterjedt *Lidli* neve mellett Kisújszálláson a *Líd* formát is használják (Kis 2014: 103). Törkenczy Miklós szerint a magánhangzó-betoldás és a magánhangzó-törlés folyamatai a legtöbb esetben a szótagszerkezet igazítására irányulnak (1994: 364), vagyis arra, hogy a rosszulformált szerkezetek az optimális irányba mozdulhassanak el. A betoldások és kiesések egyébként sem függetlenek sosem a környezetüktől, hiszen az efféle „asszociációs" változásokat minden esetben a lexémát alkotó többi szegmentum minősége motiválja (Forró 2008: 291–292).

Mivel a szonoritási sorbarendezés elve univerzális (Törkenczy 1994: 276), ennek a fonotaktikai mintázatnak a magyar nyelv korábbi korszakaiban is léteznie kellett (Kis 2014: 104). Tehát — a bevezetőben már említett — a finnugor alapnyelvből örökölt szótagszerkezet befolyásoló hatásának e folyamatokban általában ugyancsak nagy szerepet kell tulajdonítanunk.

2. Inetimologikus magánhangzók az utolsó szótagba n e m s z ó a l a k z á r ó h e l y z e t b e szintén kerülhetnek, s a jelenséget helynévi példákkal az ómagyar korból is gazdagon illusztrálhatjuk.

A szó végi helyzetű, zárt szótagi magánhangzó stabilitását támasztja alá az, hogy a névvégi mássalhangzó-kapcsolat megszüntetésének eredményeként lét-

rejövő CVCVC struktúra lényegesen gyakrabban marad fönn akár napjainkig a variációkat mutató nevekben, mint a CVCC szerkezetű megfelelője (Tóth 2003: 637). A magán- és mássalhangzók kiegyensúlyozott egymásutániságát mutató változat őrződött meg a *Gyürg* szn. (1216/1550: *Gyurg* szn., FNESz. *Gyüreg*) > *Gyüreg* hn. (1371–1372: *Gyrug,* FNESz. *Gyüreg,* Tóth 2003: 637, Temes vm.), *Kátl* (1299: *Katlh,* Gy. 1: 322. vö. 1210: *Katl* szn., FNESz. *Kátoly*) > *Kátoly* (FNESz. *Kátoly,* Tóth 2003: 637, Baranya vm.), *Maj*háza (1337: *Moyshaza,* Cs. 3: 337. vö. 1209: *Moys* szn., FNESz. *Majosháza*) > *Majos*háza (1377: *Moyushaza,* FNESz. *Majosháza,* Tóth 2003: 637, Pest vm.), *Petk* (1478: *Pethk,* vö. 1211: *Petch* szn., FNESz. *Petek*) > *Petek* (FNESz. *Petek,* Tóth 2003: 637, erdélyi Fehér vm.), *Bark* (1246: *Bork*, KMHsz. 1: 44., vö. 1229: *Bork* szn., FNESz. *Borcsic*) > *Barak* (1322: *Barak,* uo., Bars vm.) és *Szárm* (1375: *Zarm,* Cs. 2: 657, vö. m. *szarm* 'vízmeder, völgy, árok elágazó része' földrajzi kn., FNESz. *Zaranypuszta*) > *Szárom* (1440: *Zarom,* uo., Somogy vm.) helynevekben.

A fenti példákkal ellentétben a torlódásos alak jutott ugyanakkor fölénybe a *Zsurk* személynévből (1211: *Surc* szn., FNESz. *Zsurk,* Tóth 2003: 638) alakult *Zsurk* településnév esetében a régiségben adatolható *Zsuruk* (1067 k./1267: *Suruk,* uo., Szabolcs vm.) alakkal szemben, s ugyanez figyelhető meg a Szatmár megyei *Mérk* (1299: *Merk,* ComSzat. 105, vö. ném. *Merchi* szn. FNESz. *Mérk)* > *Mérek* (1402: *Merek,* uo.) helynév esetében is, ahol a CVCVC struktúrájú forma szintén csak időlegesen tűnik fel. Ezek az alakok azért is lehetnek feltűnőek számunkra, mert ma is vannak olyan helyneveink, amelyek őrzik eredeti (vagy nem ritkán éppen hogy másodlagosan létrejött) CC névvégüket. Az etimológiailag elsődleges utolsó szótagbeli magánhangzó kiesése eredményezett mássalhangzókapcsolatot például a puszta személynévi eredetű *Apc* (1246/1383: *Opucz,* vö. 1138/1329: *Opus* szn., 1290–1301: *Opoch* szn., FNESz. *Apc,* Tóth 2003: 638), *Paks* (1332–1337: *Pakws,* vö. 1224: *Pacus* szn., FNESz. *Paks,* Tóth 2003: 638) helynevek végén, a Nagy*hind* (1274: *Hymud,* 1234: *Hymd,* FNESz. *Nagyhind,* Tóth 2003: 638) és Maros*béld* (1219/1550: *Belud,* FNESz. *Marosbéld,* Tóth 2003: 638) nevek személynévi eredetű (és *-d* képzőt tartalmazó) utótagjában (vö. 1138/1329: *Himudi* szn., illetve 1220: *Belud* szn., FNESz. *Nagyhind, Marosbéld,* Tóth 2003: 638), illetőleg a szláv helynévi átvételként magyarázható *Kesztölc* (1290 k.: *Kestelz,* Gy. 2: 295. vö. 1430: *Kostolech,* FN. 138, szl. *Kostelec* hn., FNESz. *Kesztölc*), *Patvarc* (1335: *Potvorch,* vö. szl. *Potvorice* hn., FNESz. *Patvarc,* Tóth 2003: 638), *Szelincs* (1243: *Scelench,* vö. szl. *Zeleneč* hn., FNESz. *Szelincs,* Tóth 2003: 638) és *Zsérc* (1248/1326: *Serch,* vö. szl. *Žirec* hn., FNESz. *Zsérc,* Tóth 2003: 638) településnevekben.

A magyarázatok után kutatva érdemes lehet megvizsgálni az említett CC végű magyar helynevek szonoritási jellemzőit. A fentiekben felsorolt nevek két kivételtől *(Apc, Paks)* eltekintve mind eleget tesznek a szonoritási sorbarendezésnek, hiszen a magas szonoritású magánhangzót egymáshoz képest csökkenő szono-

ritású mássalhangzók követik, azaz *l+c (Kesztölc), l+d (Béld), n+cs (Szelincs), n+d (Hind), r+c (Patvarc, Zsérc)*. E nevek közös fonológiai sajátossága tehát az, hogy a végükön lévő mássalhangzó-kapcsolat második eleme kisebb szonoritású, mint a kapcsolat első tagja. Ezek a formák tehát a szonoritási sorbarendezés elvét teljesítve jólformáltnak minősülnek, s feltehetően ezért is őrizhették meg a névvégi mássalhangzó-kapcsolatukat. A magyar nyelv fonotaktikai felépítésére általánosan is az jellemző, hogy a lexéma végén álló mássalhangzó-kapcsolat első eleme gyakran likvida vagy nazális, pl. *bölcs, férc, görcs, kard, konc, kaland* (Kassai 1998: 153), s éppen ezt tapasztaljuk az itt idézett helynévi példákban is.

A kivételként jelentkező *Paks* és az *Apc* helynevek esetében viszont azt láthatjuk, hogy ezek a struktúrák megsértik a szonoritási sorbarendezés elvét, hiszen a névvégi mássalhangzó-kapcsolat második eleme hangzósabb, mint az első tag. A magyar nyelvben más hasonlóan végződő rendhagyó példákat is találhatunk, ilyenek a helynevek köréből a *Szakcs, Detk, Batyk* névformák, a közszavak közül pedig pl. a *taps* és a *voks* lexémák. Mivel a fonotaktikai jól- és rosszulformáltság — mint azt már korábban is jeleztem — nem egyenlő a szóalakként előforduló és nem előforduló elemek ellentétével, nem meglepő az ehhez hasonló alakok fennmaradása, hiszen a szonoritáson alapuló jólformáltsági mintázatok nem kivétel nélkül működnek (vö. ehhez bővebben Rebrus–Trón 2002: 35, Törkenczy 2001: 274–275).

3.4.2. Mássalhangzók inetimologikus (és kieső) hangként

A szavak eredeti hangszerkezetéhez képest etimológiai előzménnyel nem rendelkező új hangként az előzőekben tárgyalt magánhangzókon kívül mássalhangzók is megjelenhetnek. Ezeket az inetimologikus hangokat egyaránt regisztrálhatjuk a lexémák elején, belsejében és végén, közöttük azonban igen eltérő gyakorisági viszonyokra mutathatunk rá. Hasonlóan a korábbi hangtörténeti vizsgálatok eredményeihez (vö. Nyirkos 1987: 167, Tóth 2004b: 322) az általam végzett elemzések is azt igazolják, hogy az inetimologikus mássalhangzók többnyire a szavak és nevek belsejébe kerültek be. Az inetimologikus mássalhangzók tárgyalásakor az előzményirodalom több esetben is felvetette a fonológiai és fonetikai magyarázatok lehetőségét. Ezt én magam is lényegesnek gondolom. A következőkben ezért képzési mód szerint tárgyalom az inetimologikus hangokat (nem pedig a szavakbeli pozíció alapján, mint tettem azt a magánhangzóknál), így látok ugyanis a leginkább esélyt arra, hogy a bekerülésük hátterére, mozgatórugóira rávilágítsak. Az általam egybeállított korpuszban mintegy 500 ómagyar kori helynévi adat, illetve 410 jelenkori tájnyelvi lexéma hozható kapcsolatba az inetimologikus mássalhangzók problematikájával. Azoknál a hangtípusoknál, ahol a mássalhangzók bekerülésével összefüggésben az adott hangok kiesése is feltűnő jelenség, erre ugyancsak kitérek.

3.4.2.1. Zárhangok inetimologikus hangként

1. Az inetimologikus hangként jelentkező zárhangokat többnyire a helynevek belsejében regisztrálhatjuk, de néhány esetben a nevek végén is megtalálhatjuk őket.

1.1. A *d* és a *t* előfordulása adataim sorában szórványosnak mondható. Emiatt meglehetősen problematikus vállalkozás lenne bármilyen szabályszerűség megállapítása is a hangok betoldódását illetően. Az inetimologikus *d* bekerülését figyelhetjük meg a személynévi eredetű Bars megyei *Szecse* település nevében (vö. 1211: *Zeche* szn., ÁSz. 383, Tóth 2001a: 238), amelynek az elsődleges alakját (1324: *Zeche,* Gy. 1: 474) átmenetileg az inetimologikusan bekerülő *d Szedcse* (1310: *Zedche,* uo.) alakúra módosította. A mai *Szilágyperecseny* eredeti *Perecsen(y)* alakja (1460: *Perechen,* Cs. 1: 562, vö. szb.-hv. *Prečani* hn., FNESz. *Perőcsény*) a *t* bekerülése révén alakult átmenetileg *Petrecsen(y)* (1460: *Petreczen,* uo., Közép-Szolnok vm.) formájúvá.

A jelenséget jelenkori tájszavaink is mutatják, mégpedig a szavak többféle pozíciójában is. Szó elején tűnik fel az inetimologikus *t, d* például a *rágalmaz ~ drágalmaz, rönk ~ trönk* (Nyirkos 1987: 39) szóalakok esetében. Az inetimologikus *t*-t regisztrálhatjuk például a *pohos ~ pothos* 'vemhes'; *banán ~ banánt, tulipán ~ tulipánt, rubin ~ rubint* alakok belsejében és végén. Nyirkos István az inetimologikus *t* és *d* betoldódásának fő okaként az analógiát (pl. *zsinár ~ zsinárd* 'fukar, fösvény'), a népetimológiát (pl. *bálin ~ bálint* 'ragadozó', *harasz ~ haraszt* 'laza, fésűsfonal') és a ragszilárdulást (pl. *arasz ~ araszt, csalán ~ csilánt*) jelöli meg (1987: 43–50).

1.2. Az inetimologikus *k* megjelenését a helynévi korpusz e körbe vonható adatai között belső keletkezésű névformákban és jövevénynevekben egyaránt megfigyelhetjük.

A magyar *lehota* 'olyan telepesjogú község, amelynek lakossága engedményeket, adókedvezményeket kapott' jelentésű közszóból magyarázható (vö. FNESz. *Felsőlehota*) a Hont megyei *Lehota* település neve (1400: *Lehota,* ComHont. 61), amelyből átmenetileg *Lehotka* (1402: *Lehothka,* uo.) alakult.

Az inetimologikus *k* betoldódása megfigyelhető olyan belső keletkezésű helynevekben is, amelyek személynévből formáns nélkül alakultak. A *Becs* (1211: *Bech* szn., ÁSz. 45) személynévből létrejött *Tiszabecs* település neve *Tiszabekcs* (1476: *Tizabekch,* Cs. 1: 471, Szatmár vm.) formában tűnik fel. Hasonló változás eredményezte a *Babosa* (1138/1329: *Babusa,* Gy. 1: 502, vö. *Bábica ~ Bábuca* szn., Tóth 2004b: 467) helynév módosulását is *Bábócka* (1433: *Babochka,* FNESz. *Pusztabábócka,* Békés vm.) formájúvá. Amennyiben valós ejtést tükröznek az adatok — s nem pedig íráshibákkal van dolgunk —, az előbbi helynév átalakulásában feltehetően a *-kcs ~ -csk* végű helynevek analógiás hatása játszhatott szerepet: pl. *Szakcs, Recsk,* az utóbbiról később, további példák bemutatása után ejtek szót.

Szláv helynév átvételeként került a magyar névrendszerbe az Ung megyében említett *Poruba* (1411: *Paruba,* ComUng. 90, vö. szlk. *Poruba* hn., FNESz. *Poruba*), amelynek *Porubka* (1413: *Porubka,* uo.) alakja is feltűnik a forrásokban. Hasonló változást figyelhetünk meg a mai *Vágsziklás* egykori *Szkála* (1113: *Scala,* FN. 184, vö. szln. *Skala* hn., FNESz. *Vágsziklás*) adatának *Szkálka* (1378: *Skalka,* uo., Trencsén vm.) változatában is.

Az adatokat nézve egy dolog azonnal szembetűnik. A nevek egy jó részében a *k* bekerülése olyan pozícióba történt, hogy az ilyen módon *-ka* végződést eredményezett, ami pedig egybeesik a helynevekben megjelenő *-ka/-ke* képzőelemmel, vö. pl. *Eperjeske, Komlóska, Mályinka, Szenteske, Családka* (a *-ka/-ke* képzőhöz és további példákhoz lásd még Bényei 2012: 113). E változásokat tehát a meglévő helynevek modellhatása is bizonyára befolyásolta.

Az inetimologikus *g* hang bekerülését az *Enyed* személynévből (amely feltehetően az *Egyed* mellékalakja, vö. 1138/1329: *Egid* szn., ÁSz. 111) keletkezett *Enyed* (1293–1301: *Enud,* Gy. 2: 141, erdélyi Fehér vm.) helynév (Tóth 2004b: 466) alakulásmódjában figyelhetjük meg. A szó végi *d* elé inetimologikus hangként került be a *g,* létrehozva az *Enyegd* (1293/1323: *Enugd,* Gy. 2: 141) alakot. Az így kialakult új névforma a településnévből keletkezett *Kis-Enyegd* (1299/XIV.: *Kysenegd,* Gy. 2: 100) és *Nagy-Enyegd-fő* (1299/XIV.: *Nogenugdfeu,* uo.) víznevekben is megfigyelhető (Tóth 2004b: 466). Tóth Valéria szerint az inetimologikus *g* bekerülése a *-d* helynévképzővel ellátott *k ~ g* végű helynevek mintájára történhetett meg, pl. *Balogd, Budagd, Homorogd, Szunyogd* (2004b: 467).

A tájszavak köréből is említhetünk példákat az inetimologikus *k* és *g* jelentkezésére: szó eleji pozícióban látjuk például ezt a jelenséget az *ácsing ~ kácsing* 'vágyakozik vkire, vmire', *ugorka ~ gugorka* 'uborka' (ÚMTsz.) esetében; a *venicse ~ venyicske* 'szőlővessző, venyige' (ÚMTsz.) példájában a szó belsejét érinti a váltakozás; míg a *csalán ~ csaláng* (ÚMTsz.), *viasz ~ viaszk* (MNyA.) példáiban a szóvég az érintett pozíció.

1.3. Az inetimologikus *p* (és egy esetben a *b*) betoldódását a helynévi adatokban kizárólag két mássalhangzó közötti helyzetben láthatjuk, s ezek közül az első mássalhangzó minden esetben *m.*

Ilyen változást tükröznek egyrészt a közszói etimonra visszavezethető nevek. Ezt láthatjuk a *komló* növénynévből származó *Komlós* (1352: *Komlous,* Cs. 1: 300, vö. FNESz. *Komlós*) név *Komplós* (1427: *Komplos,* uo., Sáros vm.) változatában. A *német* népnév *-i* képzős helynévi származékainak lejegyzése gyakran utal az inetimologikus *p* jelentkezésére, számos *Nempti* formájú településnevet eredményezve, ami a *Németi ~ Nemti* formákkal váltakozva jelentkezik az oklevelekben: például megfigyelhetjük ezt a Heves megyei (1493–1496: *Nemethy,* Cs. 1: 68; 1332–1337/PR.: *Nempti,* Cs. 1: 68), a Tolna megyei (1430: *Nemethy,* Cs. 3: 443; 1411: *Nempti,* uo.), a Valkó megyei (1473: *Nemethy,* Cs. 2: 273; 1461: *Nempthi,* uo.), a Hont megyei (1256: *Nemety,* Gy. 3: 221; 1297: *Nempty,* uo.),

a Zala megyei (1414: *Németi,* Cs. 3: 22; 1343: *Nempty,* uo.), a Bihar megyei (1437: *Nemiti,* Cs. 1: 618; 1410: *Nempthy,* uo.), az Abaúj megyei (1299>1347: *Nemity,* KMHsz. 1: 200; 1350: *Nempty,* uo.), a Sopron megyei (1351: *Nemithy,* Cs. 3. 621; 1338: *Nimpti,* uo.), a Hunyad megyei (1389: *Nymiti,* Cs. 5: 115; 1330: *Nempty,* uo.), a Nógrád megyei (1227: *Nemti,* Gy. 4: 276; 1297: *Nempty,* uo.), a Borsod megyei (1230/1285: *Nemty,* KMHsz. 1: 200; 1246/1437: *Nempthy,* uo.), a Bars megyei (1312: *Nimthi,* KMHsz. 1: 200; 1275: *Nempty,* uo.) településnevek *Németi* ~ *Nempti* variánsaiban. A *Nempti* hangalak létrejötte természetesen csakis a *Nemti* formákban (s nem a *Németi* alakokban) valósulhatott meg, miután a kétnyíltszótagos tendencia következtében eltűnt a név második szótagbeli magánhangzója. Ugyanezt a változást kétrészes nevek körében is megfigyelhetjük: a Heves megyei *Felnémeti* (1275: *Felnemty,* Gy. 3: 118) ~ *Felnempti* (1261/1271: *Felnempti,* uo.) és a szatmári *Kisnémeti* (1341/XVI.: *Kys Nemethy,* Németh P. 2008: 147) ~ *Kisnempti* (1339: *Kysnempty,* uo.) formák váltakozása ezt jelzi.

Szintén belső keletkezésű, de személynévi eredetű helynevekben is feltűnik a források adatai alapján az inetimologikus *p* hang: pl. *Sámson*háza (1409: *Samsonháza,* Cs. 1: 106, 1138/1329: *Samsun* szn., ÁSz. 690., FNESz. *Sámsonháza*) > *Sámpson*háza (1409: *Sampsonhaza,* uo., Nógrád vm.), *Szencse* ~ *Szemcse* (1441: *Zenche,* Cs. 3: 451, vö. 1211: *Zemse* szn., FNESz. *Semse*) > *Szempcse* (1446: *Zempche,* uo., Tolna vm.).

Inetimologikus *p* hangot jövevénynevekben is regisztrálhatunk. A Bars megyei *Zsemlér* (1314: *Semler,* ComBars. 125, a szlk. R. *Žemlary* > mai szlk. *Žemliare* 'Zsemlér'; vö. szlk. *žemliar* 'zsemlesütő', FNESz. *Zsemlér,* Tóth 2001a: 255) > *Zsemplér* (1411: *Sempler,* uo.) módosulás mellett ilyen jelenségre figyelhetünk fel a *Zemlin* (1332–1337/PReg.: *Zemlin,* Cs. 1: 340, déli szl. **Zemlьnъ* 'földből való vár' hn., FNESz. *Zemplén megye*) > *Zemplén* (1426: *Zemplen,* uo., Zemplén vm.), *Zomlun* (1215/1550*: Zomlun,* Gy. 1: 691, vö. cseh *Zámlyní* 'malom mögött(i hely)' hn., FNESz. *Nagyzomlin*) > *Zomplin* (1415: *Zomplyn,* ComBih. 369, Bihar vm.), *Nemcsény* (1284: *Nimchin,* KMHsz. 1: 199, vö. ószrb. **Němčane* hn. < or. R. *němčin* 'német ember', FNESz. *Nemcsény*) > *Nempcsény* (1327: *Nempchen,* uo., Bars vm.), *Jemnik* (1426: *Jemnik,* Cs. 1: 259, vö. ősszl. **jama* 'gödör, verem' > *Jemnik* víznév, FNESz. *Szepesárki*) > *Jempnik* (1454: *Jempnik,* uo., Szepes vm.) nevekben is.

A *Domorád* (1291: *Domorad,* Cs. 1: 513, vö. szb-hv. *Domorad* szn., FNESz. *Dombrád*) > *Dombrád* (1495: *Dombrad,* uo., Szabolcs vm.) helynévben pedig az inetimologikus *b* bekerülésének egyetlen példáját láthatjuk a vizsgált elemcsoportban.

A hangtörténeti szakirodalom szerint az inetimologikus *p* hang fonetikai-fiziológiai okok miatt kerülhetett a nevek hangtestébe (Nyirkos 1987: 36, Tóth 2004b: 465). Többen is felhívták a figyelmet arra, hogy a *p* jelentkezése a bilabiális *m* után azzal magyarázható, hogy ezekben a nevekben a *m*-t alkotó zár felpatta-

nása után egyfajta *p* hang érzékelhető. Abban az esetben, ha a *m* után zöngés hang áll, ugyanez a koartikulációs jelenség *b* hangot eredményez (lásd *Dombrád*). Az így keletkező hangot azonban írásban nem jelezzük (Horger 1933: 263, Nyirkos 1987: 35, Tóth 2004b: 465). Kassai Ilona erről a jelenségről úgy vélekedik, hogy az „uvula idő előtti felzáródása következtében a nazális mássalhangzókat követően egy azonhelyi (homorgán) zárhang jelenik meg": pl. a *tromf* szóalak a beszédben [trompf] formában realizálódik (1994: 643–645).

A *Németi* >> *Nempti* és a *Domorád* >> *Dombrád* helynevek változásába a kétnyíltszótagos tendencia is belejátszott, minthogy az így kialakult *Nemti,* valamint *Domrád* formában jelentkezhetett aztán a *p* és a *b* hang másodlagos elemként. A kétnyíltszótagos tendencia következtében a *Németi* helynév elszakadt közszói alapjától, a *német, némete-k* népnévtől (Tóth 2004b: 465), s ennek következtében más változások is érhették, mint az előzményét (közszóként ugyanis a *németek, németet* stb. formákból nem lesz *némtek, némtet* stb.).

Érdekes párhuzamként utalhatok arra, hogy hasonló jelenségre a francia nyelvben is akadnak példák. Átmenetet képező mássalhangzónak („consonne de transition") nevezik az így bekerülő hangot, amely jellemző módon *m* hang utáni pozícióban megjelenő *b*-ként jelentkezik: pl. lat *cam(e)ra* > fr. *chambre,* lat. *num(e)rum* > fr. *nombre* stb. (Herman 1967: 113). Ez a fajta párhuzam azt jelezheti számunkra, hogy mindezek mögött a jelenségek mögött esetleg univerzális fonotaktikai folyamatok állhatnak.

A nyelvjárási adatok között szó eleji inetimologikus *b* jelentkezésére is találunk példákat: *ibolya* ~ *bibolya* (ÚMTsz.)*, uborka* ~ *buborka* (MNyA.). Ezek létrejöttét Horger Antal korábban ikerítéssel magyarázta (1933: 262). Nyirkos István szerint azonban a szó belsejében lévő *b* hang hatására (ahogy ő fogalmaz: hasonító hatására) jelent meg a szó elején a *b* hang. Ez a hatás más hangok esetében is előfordulhat: például *agancs* ~ *gagancs, áspis* ~ *sáspis, azsag* ~ *zsazsag* (1987: 36).

3.4.2.2. Réshangok inetimologikus (és kieső) hangként

1. Inetimologikus réshangok bekerülését megfigyelhetjük két magánhangzó közötti és mássalhangzós környezetben egyaránt. Tekintettel arra, hogy az előbbi pozícióban, azaz hiátustöltőként likvidák is előfordulnak, az itt következő egységben csak az olyan inetimologikus réshangokat tárgyalom, amelyek nem hiátusos helyzetben jelentkeznek, a hiátustöltés jelenségét pedig külön alfejezetben (a 3.4.2.5. pont alatt) vizsgálom meg.

A réshangok közül a helynevek körében az inetimologikus *h* és *v* hangok (a korai ómagyar korban még talán inkább *χ* és *β*) bekerülését regisztráltam adataimban, a tájszavak között azonban más inetimologikus réshangokat is észlelhetünk.

2. Korábbi, ómagyar kori helyneveken és közszavakon végzett vizsgálataiban Tóth Valéria kimutatta, hogy a szavak és nevek elejéhez tapadó inetimologikus

mássalhangzók 60%-a a *h, j* és *v* hangok közül kerül ki, s ezen az egyébként sem csekély gyakorisági mutatón belül is különösen magas a *h* bekerülésének az aránya: a *h, j* és *v* hangokat tartalmazó adatok 70%-ában regisztrálhatjuk a szó eleji inetimologikus *h* hangot (2007: 321).

A történeti adatokban a szó elején jelentkező *h*-k esetében rendre csupán írásváltozatokkal van dolgunk: az *ér, eresztvény* lexémák gyakran jelentkeznek a szó elején hangérték nélküli *h*-val: *Köves-ér* (1291: *Kuuesher,* Gy. 2: 458, Gömör vm.), *Ér* (*1214/1550: *Her,* Gy. 1: 615, Bihar vm), *Ér* (1229/1230/XIV.: *Her,* Gy. 2: 323, Fejér vm.), *Ér* (1274: *Her,* Gy. 1: 570, Szatmár vm.), *Hamus-ér* (1224/1291/1389: *Homusher,* Gy. 1: 696, Bodrog vm.); *Feket ere* (1211: *Feket hereh,* Gy. 1: 864, Csanád vm.), *Kökény ere* (1211: *Cucen Hereh,* Gy. 1: 864, Csanád vm.), *Ludas ere* (1211: *Ludos Here,* Gy. 1: 864, Csanád vm.), *Várad ere* ([1262]/1262: *Warodhere,* Gy. 1: 759, Borsod vm.); *eresztvény* (1316: *herestwyn,* Gy. 1: 87, Abaúj vm.), *Eresztvény* (1324: *Herezteuyn,* Gy. 1: 282, Baranya vm.), *Bűdi-eresztvény* (1316: *Bwdy herestwyn,* Gy. 1: 74, 87, Abaúj vm.).

Bizonyos helynevek írásos dokumentumokban jelentkező változatai azonban valós ejtésbeli különbségre is utalhatnak, erről lehet szó például az *orosz* népnévből alakult Bihar megyei *Orosztelek* helynév (1421: *Orosztelek,* Rácz 2007: 211) *Hérosztelek* változatában (1489: *Herosztelek,* Rácz 2007: 211). Az ugyancsak Bihar megyei *Érpály(i)* ([1291–1294]: *Erpaul,* Gy. 1: 625, vö. 1222: *ecclesiae de Pauli,* A. Molnár 2008: 52) helynév *Herpály(i)* (1273/1392/1477: *Herpauli,* Gy. 1: 625) alakját is itt említhetjük meg, bár ennek létrejöttében más körülmények is szerepet játszottak (vö. még FNESz. *Herpály,* Rácz 2007: 123, A. Molnár 2008: 54).

Természetesen az inetimologikus *h* hang problematikájába csakis azok a helynévi példák tartoznak bele, amelyekben a *h* ejtett hangként s nem csupán írássajátosságként (azaz valójában hangérték nélküli *h* betűként) jelentkezett.

Szláv eredetű neveket is érintett az inetimologikus *h* bekerülése. A Kárpátokban eredő, mai *Holeska* patak elsődlegesen *Oleska* (1113: *Olesca,* vö. szl. **olьcha* 'égerfa', FNESz. *Oleska*) formában (azaz az etimológiai előzményének megfelelő alakban) jelentkezett a forrásokban. A későbbi-mai *Holeska* névváltozatát az inetimologikus *h* eredményezte (1335: *Koluska,* FNESz. *Holeska*). A Krassó megyei *Omor* település nevében viszont (1341: *Vmur,* Gy. 3: 491), amely feltehetően szintén szláv eredetű (vö. szb.-hv. *Ujmir* hn., FNESz. *Omor*), csupán ideiglenesen jelentkezik a szó eleji *h: Humur* ([1319]: *Humur,* Gy. 3: 491).

A tájszavak körében is megfigyelhetjük a jelenséget: például az *aranka ~ haranka, ámbitus ~ hámbitus* 'tornác', *éber ~ hébör, ejnye ~ hejnye, enyeleg ~ henyeleg, etyepetye ~ helyepetye, idegen ~ hidegen, inda ~ hinda, őgyeleg ~ hőgyölög, ős ~ hős, uszít ~ huszít* (ÚMTsz.) variánsok tanúskodhatnak az inetimologikus *h* bekerüléséről. Az a körülmény, hogy a *h* ezekben a (nem csekély számú) lexémákban tényleges hangalaki változatként jelentkezik, talán azt valószínűsítheti,

hogy ugyanezen pozícióban az ómagyar kori (előbb bemutatott) adatokban is jelezhet a *h* jelölés valós, ejtett s ily módon inetimologikus hangot.

Tóth Valéria szerint e hangok bekerülésére az is hatással lehetett, hogy a magánhangzós szókezdetet a magyar nyelv megszüntetni igyekezett. A magyar nyelvben a mássalhangzós szókezdet mintegy hétszer gyakoribb, mint a magánhangzós, s a ritkább magánhangzós szókezdet jóval gyakrabban szolgál a változási folyamat kiindulásául (2007: 318).

Szó belseji helyzetben is regisztrálhatjuk az inetimologikus *h* hangot, azonban viszonylag csekély számban. Az a három adat ugyanakkor, amit itt illusztrációként megemlíthetünk, fontos tanulságokat hordoz magában. A szláv eredetű személynévből magyar névadás eredményeképpen (metonímiával) létrejövő Bars megyei *Valkász* (1231: *Wolcaz,* Gy. 1: 483, vö. szl. 1226: *Vulcaz* szn., ÁSz. 831) helynév későbbi-mai *Valkház* alakja így keletkezett (FNESz. *Valkház*). De hasonló változást figyelhetünk meg a Veszprém megyében található mai *Mencshely* településnév alakulásmódjában is, amelynek elsődleges (és szintén formáns nélküli személynévből alakult) *Mencsel* (1269: *Menchel,* Cs. 3: 242, vö. ném. *Mentzelin* szn., FNESz. *Mencshely*) alakjából az inetimologikus *h* hang bekerülése eredményezte az új névformát (Tóth 2004b: 468). Idesorolhatjuk végül még a Zala megyei *Keszthely* település nevét is (1409: *Kezthel,* Cs. 3: 21), amely a szláv *Kostel* helynév átvételeként került be a magyar nyelvbe (1247: *Keztel,* uo., Tóth 2004b: 468). Mindhárom idézett helynévben a meglévő helynévstruktúrák lexikális modelljeinek hatását mutathatjuk ki: a *-hely* utótagú településnevek analógiájára alakult — inetimologikus *h* bekerülésével — *Keszthely* és *Mencshely* neve, illetve a *ház* utótagú helynevek modellhatására gondolhatunk a *Valkház* névalak esetében.

3. Az inetimologikus *v* (vagy *β*) bekerülése a *h* hanghoz hasonlóan főként hiátustöltői funkcióban gyakori, más helyzetekben viszonylag ritkán jelentkezik.

Szó elejére kerülhetett be másodlagosan a *v* ~ *β* hang az *Émén* (1332–1335: *Emun,* Gy. 1: 300, vö. 1138/1329: *Emun* szn., ÁSz. 282, FNESz. *Véménd*) > *Véménd* (1715: *Vemen,* FNESz. *Véménd,* Baranya vm.) településnévben. Hasonló változást figyelhetünk meg az *elegyedik* ~ *velegyedik, üres* ~ *vüres, ívás* ~ *vívás, iszalag* ~ *viszalag* 'ebszőlő', *oldódik* ~ *vódódik, ördöngős* ~ *vördöngős* (ÚMTsz.) tájszóvariánsokban is. A szó elejére az inetimologikus *v* bekerülésében a *h*-nál említett folyamatok, okok játszhattak szerepet, azaz a magánhangzós szókezdet megszüntetésének igénye (Tóth 2007: 322). Ez a „törekvés" persze csak arra volt hatással, hogy mássalhangzó került a szavak, nevek elejére, azt azonban, hogy ez a mássalhangzó történetesen éppen a *h* és a *v* volt, fonológiai okok magyarázhatják.

Arra a kérdésre, hogy a szó elejére miért éppen az említett hangok kerülnek be, egyelőre nem tudok pontos választ adni. Azt azonban nagy valószínűséggel kijelenthetjük, hogy e hangok szó eleji bekerülése és a fonológiai tulajdonságaik között összefüggések lehetnek. E három hangot „felemás" mássalhangzónak

is nevezik a fonológiai szakirodalomban, mert képzésük jelentős különbségeket mutat annak megfelelően, hogy a szótagkezdetben, magánhangzók között vagy a szótagzárlatban találhatóak-e meg (Siptár 2001: 386). Ezek a hangok a szó elejére kerülve a szóalak optimális szonoritási elrendeződését eredményezik, hiszen az így létrejött mássalhangzós szókezdet alacsonyabb szonoritású, mint az azt követő magánhangzó. Ennek következtében a legnagyobb szonoritású elem (azaz a magánhangzó) a szótag közepére kerül, s immáron egy kiegyensúlyozott struktúra jön létre.

Szó belsejében Tóth Valéria szerint meglehetősen bizonytalan példák említhetők erre a jelenségre, talán idetartozhat a mai *(Temes)ság* régi *Svág* (1332–1337: *Swag,* Temes vm., vö. *ság* 'domb, erdős magaslat' földrajzi köznév, FNESz. *Temesság*) alakváltozata, amennyiben nem elírásnak tekintjük azt. Továbbá idesorolhatjuk még a *Medes* (1290/1303/1479: *Medus,* Gy. 4: 209, vö. *med* 'száraz', vö. FNESz. *Medesér*) > *Medves* (1341: *Medues,* uo., Nógrád vm.) helyneveket és azok változatait (Tóth 2004b: 469).

A *v (β)* bekerülése mellett a folyamat fordított irányáról, azaz a *v (β)* kieséséről is érdemes szólnunk. Ez a jelenség elsősorban a szó eleji mássalhangzó-torlódásokkal áll összefüggésben, pontosabban azok elízióval (hangkivetéssel) történő feloldásával. A mássalhangzó-kieséssel történő feloldási mód a régiségben ritkábbnak tekinthető, mint az inetimologikus magánhangzó, vagyis a bontóhang, illetve az előtéthang betoldása (Bárczi 1958a: 139), s megfigyelhető kettős és hármas mássalhangzó-torlódások esetén egyaránt. A *v (β)* kiesésének nem túl gyakori volta nem különösebben meglepő, Kenyhercz Róbert szerint a régiségben a kiesés általában sem mutatható ki nagyobb arányban (Bárczi 1958a: 139, Keszler 1969: 41, Kenyhercz 2013a: 187). A *v (β)* elmaradása kéttagú mássalhangzó-kapcsolatok esetén ritkábban az első mássalhangzót s valamivel gyakrabban a második mássalhangzót érintette.

A *v* szó eleji kiesését tulajdonnevekben és közszavakban egyaránt észlelhetjük. A szláv eredetű *Vladimir* személynév magyar *Ladomér* (1236: *Ladomer* szn., ÁSz. 479, Keszler 1969: 41) formája a mássalhangzó-kapcsolat első elemeként álló *v* kiesését mutatja. Feltehetően szláv személynévi eredetű a Trencsén megyei *Szverepec* (1369: *Zwerepecz,* FN. 193, vö. óe. szl. *sverěpъ* 'vad, bősz , szilaj' > cseh *Sverepa* csn., FNESz. *Szerep*), amelyből a *v* kiesése *Szerepec* (1396: *Zerepecz,* FN. 193, Trencsén vm.) formát eredményezett. A Trencsén megyei mai *Fűrészfalu*-t *Hoznuca* (1250: *Hoznucza,* FN. 127, Trencsén vm., Keszler 1969: 43) alakban említik a 13. században. A név elsődleges alakja *Hvozdnica* (szl. *hvozd* 'erdő, liget', FNESz. *Fűrészfalu*) lehetett. Ugyancsak szláv eredetű a Bihar megyei *Szeben* település neve (1192/1196: *Scebin,* Gy. 1: 666, Keszler 1969: 43), amely egy szláv *Svibinj* (szl. *sviba* 'som', FNESz. *Nagyszeben*) helynévre vezethető vissza. Ez utóbbi példákban a mássalhangzó-kapcsolat második elemeként álló *v (β)* esett ki.

Közszavakban is regisztrálhatjuk a *v* kiesését a régiségből: például a *szabad* (szl. *svobodь* > 1195 k.: *zoboducha,* TESz., Keszler 1969: 42), a *szent* (óe. szl. *svętь* > 1156: *scentusa,* TESz., Keszler 1969: 42) és a *cékla* (délszláv *cvekla,* TESz. > 1323: *Checlas,* OklSz., Keszler 1969: 42) lexémákban.

A jelenkori tájszavak köréből pedig például a *kvalifikál ~ kalifikál, kvartyog ~ kartyog, kvartett ~ kartett* (ÚMTsz.) variánsokat említhetjük ide vonható példákként. A közszói esetek mind a második pozícióban lévő *v* elmaradását tanúsítják.

A *v (β)* kiesését ugyanakkor nem csupán a mássalhangzó-torlódások feloldásával összefüggő folyamatként tudjuk tetten érni. A *v (β)* hangzóközi kiesését ugyancsak megfigyelhetjük: ebben az esetben hiátusos helyzet áll elő (erről a hiátustöltőket tárgyaló egységben szólok bővebben). A nyugati nyelvjárásokban a szó belseji *v* mássalhangzó melletti pozícióban is kieshet, ahogyan erre a régi helynévi adatok is szolgáltatnak példákat: *Ásványtő* (1226: *Asuantheu*) > *Ásánytő* (1263: *Asantu*), *Bálványos* (1222: *Baluanus*) > *Bálányos* (1211: *Balanus*). Újabb kori példaként pedig a *pitvar* > *pitar, kálvinista* > *kálomista* szavakra utalhatunk itt (Bárczi 1967: 129–130).

4. A *h* és a *v* mellett a tájszavak között kisebb számban más réshangok is feltűnnek (feltehetően inetimologikus hangként) a variánsokban, s ezek mögött más-más hátterű diakrón folyamatok húzódnak meg.

Az inetimologikus *f*-et tartalmazó variánsok létrejöttében főképp az ikerítés *(enyeleg ~ fenyeleg* a *fanyalog* mintájára; *irogat ~ firogat, illő ~ fillő, illeng ~ filleng, őt ~ főt)* játszhatott szerepet (Nyirkos 1987: 71).

Feltehetően a névelő *z* elemének tapadásával számolhatunk az *áldott ~ záldott, ámpolna ~ zámpolna* 'kis üvegkancsó', *ária ~ zárja* 'dallam', *eplény ~ zeplény* 'a szán két talpát egymáshoz kötő keresztfa', *avar ~ zavar, árics ~ zárics* 'sündisznó' (ÚMTsz.) variánsok esetében. Tóth Valéria ugyanakkor arra is rámutat, hogy mindezt azon tendencia újabb megnyilvánulásaként is értékelhetjük, amely a magánhangzós szókezdet megszüntetésére irányul (2007: 321).

A *s* és a *zs* előfordulása az ilyen variánsok egyik elemében meglehetősen csekély, s ezeknek a hangoknak a bekerülésében leginkább a hasonulás (*azsag ~ zsazsag* 'piszkavas', *áspis ~ sáspis* 'gonosz nő, mostoha') és más lexémák alaki hatása (pl. *nyárfa ~ nyársfa*) játszhatott szerepet (Nyirkos 1987: 77).[21]

A *s* alkalmi kiesését az egyes lexémákban ugyancsak tetten érhetjük, elsősorban a szó eleji mássalhangzó-kapcsolatokkal összefüggésben. Erre idézhetjük például a *tengelic* madárnevet a régiségből (ném. *Stieglitz,* szlo. *štigloinec* > 1320: *Tengelych,* TESz.). De az elízóval történő feloldásmód e fajtájának jelenkori pro-

[21] Látszólag a *s* kiesését figyelhetjük meg a *Csatár* helynévben (1335: *Chatar,* Cs. 3: 41, Zala vm., vö. szl. *Sčitary* szn., FNESz. *Csatár*), illetve a *csuka* (szl. *ščuka* > 1152: *Cuka,* OklSz., TESz.), *csorba* (szl. **ščьrba* 'foghíj' > 1518 k.: *čorba,* TESz.) közszavakban. Valójában azonban itt a szláv *šč* hang hanghelyettesítéséről van szó, így nem tartozik az itt vizsgált kérdéskörhöz (noha a szakirodalomban találunk erre való utalásokat; vö. Keszler 1969: 45).

duktivitásáról tanúskodnak a *spárga ~ párga, spenót ~ penót* (MNyA.), *sparhelt ~ pórhelt, staférung ~ taférung, spórol ~ pórol, spiritusz ~ piritusz, spekulál ~ pekulál, stelázsi ~ telázsi* 'polc', *slampos ~ lampos, skorpió ~ korpió* (ÚMTsz.) tájnyelvi adatok. A *s* kiesését három mássalhangzóból álló torlódásokban is megfigyelhetjük. A Gömör megyei *Trizs* településnév elsődleges *Strizs* (1295/1315: *Strys,* Cs. 1: 147, vö. cseh *Stříž* szn., FNESz. *Trizs*) alakjából a *s* kiesése eredményezte a későbbi-mai alakot (1496: *Triss,* Gy. 2: 556). A közszói adatok közül pedig a *strucc* lexéma *trucc* alakját említhetjük meg e helyütt (1416: *ſtrucoket* > 1533: *Truccz,* személynévi előfordulás 1470: *Trhrucz,* EWUng. *strucc,* TESz., Kenyhercz 2013a: 134), valamint a *strapáció ~ trapáció* 'fárasztó munka', *spricc ~ pricc* 'szódavizes ital' (ÚMTsz.) modern kori tájszavakra is itt utalhatunk.

3.4.2.3. Likvidák inetimologikus (és kieső) hangként

Az inetimologikus mássalhangzók között jellegzetesek a likvidák, azaz a *j, l* és a *r* hangok. Közülük is kiemelkedik a *l,* amely szó belsejében meglehetősen gyakori. A *j* hanggal hiátustöltői funkcióban találkozhatunk, az ezt illusztráló adatokkal és azok problematikájával ezért a hiátustöltésről szóló 3.4.2.5. alfejezetben foglalkozom.

1. A hangtörténeti szakirodalom jellemzően együtt tárgyalja a *l* bekerülését és kiesését, amelyek mind a közszavakban, mind a helynevekben megfigyelhető változási folyamatok (vö. Losonczi 1936: 240–51, Nyirkos 1987: 135, Tóth 2004b: 454). E helyütt is érdemes mindkét jelenségre kitérnünk, hiszen azok egymással gyakran szoros kapcsolatban állnak.

A helynevekből álló korpuszom adatainak körében a *l* betoldódását két kivételtől eltekintve szó belseji pozícióban regisztráltam, s megfigyelhető a változás belső keletkezésű és jövevénynevek körében egyaránt.

Magyar közszói előzményre vezethető vissza többek között az egykor királyi szolgálatban lévő ácsok lakóhelyének nevét őrző *Ács* település neve, amelynek alakulásmódjában a *l* bekerülése átmenetileg *Álcs* (1297: *Alch,* Gy. 3: 402, Komárom vm., FNESz. *Ács*) névformát eredményezett. Hasonlóan ideiglenes formákat hozott létre az inetimologikus *l* a következő nevekben is: pl. *Katona* (1327: *Kathana,* Cs. 5: 366, vö. m. *katona* fn., FNESz. *Katona*) > *Katolna* (1502: *Katholna,* uo., Kolozs vm.), *Nyárad* (1468: *Nyarad,* Cs. 3: 553, vö. m. *nyár* fn., FNESz. *Nyárad*) > *Nyárald* (1485: *Nyarald,* uo., Győr vm.), *Óvár* (+1135/+1262/1566: *Ohwar,* Gy. 3: 224, vö. *ó* 'régi' + *vár* fn., FNESz. *Óvár*) > *Olvár* (1245: *Olwar,* uo., Hont vm.), *Tinód* (1406: *Thynod,* Rácz 2007: 283, vö. *tinó* 'ivartalanított bikaborjú' fn., FNESz. *Tinód*) > *Tinold* (1466: *Thynold*, Cs. 1: 626, Bihar vm.). Templomának védőszentjéről kapta nevét a Bihar megyei *Bódogfalva* (1472: *Bodogfalwa,* Rácz 2007: 60), amelynek elsődleges alakjából — a közszóban tapasztalható változással összefüggésben — az inetimologikus *l* bekerülése után alakult ki a későbbi *Boldogfalva* formája (1598: *Boldoghfalwa,* uo., Bihar vm.).

Ugyancsak belső keletkezésű, de személynévi eredetű névadás eredménye a Szatmár megyei *Csegőd* település neve (1332–1337/PR.: *Chegud,* Cs. 1: 472, vö. 1181: *Chega* szn., ÁSz. 170, FNESz. *Csegöld, Tiszacsege*), amelynek mai alakját szintén az inetimologikus *l* bekerülése formálta *Csegöld* alakúvá (1463: *Chegewld,* uo.). Hasonlóképpen belső keletkezésű, személynévi névadás eredményei többek között a *Barnád* (1301: *Barnad,* Cs. 5: 869, vö. 1230: *Bernardo* szn., ÁSz. 118, FNESz. *Bernád*) > *Bernáld* (1492: *Bernald,* uo., Küküllő vm.), *Hernád*falva (1428: *Hernadfalwa,* Cs. 2: 490, vö. ném. *Herrand* szn., FNESz. *Gyöngyfa*) > *Hernáld*falva (1514: *Hernaldfalwa,* uo., Baranya vm.), *Boróc* (1299: *Borouch,* Gy. 1: 429, vö. 1219/1550: *Boroch* szn., ÁSz. 143) > *Borolc* (1256: *Borolch,* Gy. uo., Bars vm.), *Bozsód* (1333: *Bosoud*, Gy. 1: 606, vö. 1213/1550: *Bosou* szn., ÁSz. 146, FNESz. *Nagybozsód*) > *Bozsold* (1598: *Bosold,* uo., Bihar vm.), *Mikócsa* (1426: *Mykocha,* Cs. 2: 507, vö. 1212: *Mykou* szn., ÁSz. 545, FNESz. *Mikócsa*) > *Mikolcsa* (1477: *Mykolcza,* uo., Baranya vm.), *Miskóc* (1281*: Miskoch,* Cs. 1: 166, vö. 1225: *Myschouch* szn., ÁSz. 555, FNESz. *Miskolc*) > *Miskolc* (1281: *Myskolcz,* uo., Borsod vm.), *Szónok* (1221/1550: *Zunuch,* Németh P. 1997: 183, vö. 1193: *Zounuch* szn., ÁSz. 857, FNESz. *Szolnok*) > *Szolnok* (1327: *Zolnuk,* uo., Szabolcs vm.) helynevek, amelyekben inetimologikus *l*-t regisztrálhatunk.

Az inetimologikus *l* betoldódását olyan kétrészes településnevekben is észlelhetjük, mint például a Bihar megyei *Cseke*hida (1438: *Chekehyda,* Cs. 1: 605, vö. 1181: *Chega* szn., ÁSz. 170) > *Csekel*hida (1438: *Chekelhida,* uo.) és a Küküllő megyéből adatolt *Bába*halma (vö. m. *bába* 'szülésznő, vénasszony' fn., FNESz. *Bábahalma*) > *Bábal*halma (1332–1337/PR.: *Babalhalma,* Gy. 3: 547). Ezekben a helynevekben voltaképpen szó végi pozícióban történt meg a változás, már ha tényleg létező, és nem hibás alakokról van szó. (Az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék például közismerten hemzseg a hibás lejegyzésű névformáktól.)

Az inetimologikus *l* betoldódása az előbbieknél nagyobb számban figyelhető meg kölcsönzött, különösen szláv eredetű helynevekben, amelyekben magánhangzó és mássalhangzó után is regisztrálhatjuk a változást. Magánhangzó után toldódott be a *l* többek között a Szatmár megyei Két*kámánd* (1335>1397: *Keethkamand,* Németh P. 2008: 129) település nevébe, amelyben a szl. *kámen* 'kő' jelentésű szó rejlik, s idővel — feltehetően a *Kálmán* személynév alaki hatására és az inetimologikus *l* bekerülése révén — *Kálmánd* (1413: *Kalmand,* uo.) formát nyert. További szláv előzményű helynevek még a *Bábanya* (1396: *Babana,* Cs. 1: 168, vö. szb.-hv. *Bábina Gréda* hn., FNESz. *Bábolna*) > *Bábolna* (uo., Borsod vm.), *Dabrónuk* (1334: *Dabronuk,* Cs. 3: 19, vö. cs. *Debrník* hn.) > *Dobrolnuk* (1405: *Dobrolnuk,* uo., Zala vm.), *Ócsvár* (1330: *Ochuár,* Tóth 2001a: 116, vö. pl. cseh *Ovčáry* [többes sz.] hn., FNESz. *Ócsárd*) > *Olcsvár* (1288/1358*: Olchwar,* Gy. 1: 125, Abaúj vm.), *Szacsva* (1455: *Zachwa,* Cs. 5: 135, vö. le. *Soczewa* hn.) > *Szalcsva* (1468: *Zalchwa,* uo., Hunyad vm.) helynevek. Ezekben az alakokban az inetimologikus *l* bekerülése likvida + nazális *(Kálmánd, Bábolna, Dobrolnuk)*

és likvida + affrikáta + réshang *(Szalcsva, Olcsvár)* mássalhangzó-kapcsolatokat hozott létre. A likvida + nazális kapcsolatok feltűnő gyakoriságát más hangszerkezeti változások (pl. a kétnyíltszótagos tendencia) kapcsán is jeleztem a korábbi fejezetekben.

Mássalhangzó utáni pozícióban láthatjuk az inetimologikus *l*-t az ugyancsak szláv etimonra visszavezethető mai *Lekenye* település nevének (1337: *Lekenye,* Gy. 2: 522, vö. szb.-hv. *lokùnja* 'tócsa', FNESz. *Lekenye*) ideiglenesen létrejött *Leklenye* (1320/1358: *Leklene,* uo., Gömör vm.) alakjában, valamint a máramarosi *Szapanca* (1389: *Zapancha,* Cs. 1: 452, vö. szl. **Sypanica* hn.) helynév *Szaplonca* (1468: *Zaploncza,* uo.) változatában.

Az inetimologikus *l* bekerülését nagy számban regisztrálhatjuk az *-ovec, -ovъci* képzőkkel ellátott szláv eredetű nevekben, ezekről ezért külön is szólnunk kell. Az említett szláv képzőbokornak a magyarban rendre (és szabályosan) az *-óc* névvégződés felel meg (Tóth 2004b: 454), s a módosuláson átesett, immár magyaros hangzású névalakokat érinti aztán a *l* bekerülése. A változást jól illusztrálják például a *Bakóca* (1400: *Bakocha,* Cs. 3: 415, vö. szb-hv. *Bukovica* hn.) > *Bakolca* (1397: *Bakolcha,* uo., Tolna vm.), *Debóc* (1323: *Debouch,* ComUg. 176, vö. szb-hv. *Dubovac* hn.) > *Dabolc* (1393: *Dabolch,* uo., Ugocsa vm.), *Garbóc* (1229/1550: *Gurbuc,* Németh P. 2008: 91, vö. szb.-hv. *Grabovac* hn., FNESz. *Garbolc*) > *Garbolc* (1339>1348: *Gorbolc,* uo., Szatmár vm.), *Harnóc* (Cs. 1: 172, Borsod vm.) > *Harnolc* (1420: *Harnolcz,* uo., vö. szlk. **Granovec* > **Hranovec* hn.), *Losztóc* (1266: *Loztouch,* ComZemp. 106, vö. szlk. *Lastovce* hn., FNESz. *Lasztóc*) > *Lasztolc* (1343: *Laztolch,* uo., Zemplén vm.), *Maróc* (1291: *Marouch,* Cs. 2: 773, vö. szl *Moravъci* hn., FNESz. *Maróc, Hegyhátmaróc*) > *Marolc* (1297: *Maraalch,* uo., Vas vm.) helynevek.

Az ómagyar kori helynevek mellett a modern kori tájszavak körében is találunk példát a *l* bekerülésére: *csók ~ csolk, szimóca ~ szimolca* 'szamóca', *szőke ~ szölke, édes ~ éldes, pipa ~ pélpa* (Nyirkos 1987: 134), *ócska ~ olcska, szóda ~ szolda* 'szódavíz' (ÚMTsz.). Az efféle szavak és helynevek alakulásmódja a szakirodalom szerint jórészt az analógia és az ún. „téves visszaütés" eredménye.

2. Az inetimologikus *l* zártszótagi megjelenése szorosan összefügg a *l* kiesésével, amelynek következtében ingadozó alakok jöttek létre (vö. ehhez bővebben Nyirkos 1987: 134–137). Kiss Lajos szerint ezt a folyamatot nemcsak téves visszaütésnek, hanem egyenesen reciprok hangfejlődésnek is tekinthetjük (1995: 19). Ahogyan azt a fentebb idézett helynévi és tájszói példákban is láthattuk, a *l* betoldódása rendszerint megrövidíti az előtte álló magánhangzót. Már a korai ómagyar korban megfigyelhető a *l* kiesése szótagzáró helyzetben, vagyis szó végén és mássalhangzó előtt, megnyújtva az előtte álló magánhangzót; vö. például 1313: *Elye mona (< molna),* 1400: *Folnagh* > 1468: *Fonag,* 1404: *fewdwar* stb. A szótagzáró *l* eltűnése végigvonul az egész nyelvemlékes korunkon (Bárczi 1967: 130). Idővel pedig az állandó *l* + dentális mássalhangzó-kapcsolatban szinte az

egész nyelvterületen elterjedt a *l* kiesése és a megelőző magánhangzó megnyúlása, erre a *tilt ~ tít; bolt ~ bót, folt ~ fót, holnap ~ hónap, molnár ~ mónár, oldal ~ ódal, volna ~ vóna, voltam ~ vótam; föld ~ főd, gyümölcs ~ gyümőcs, költöm ~ kőtöm, öltözik ~ őtözik, töltött ~ tőtött, völgy ~ vőgy, zöld ~ ződ; kulcs ~ kúcs; küld ~ kűd* (ÚMTsz.) tájszói variánsok idézhetők (lásd ehhez még Kálmán 1966: 34).

A *l* kiesése jelentkezik a helynévi adatokban is, többek között erről tanúskodik a Temes megyei *Saruld* (1338: *Saruld,* Cs. 2: 60) helynév változásmódja is. A név feltehetően személynévi eredetű (vö. [969]/KrónKomp: *Sarolth* szn., ÁSz. 693, FNESz. *Sarud*), s mai alakja a *l* kiesésének következtében alakulhatott ki (1411: *Sarud,* Cs. 2: 60). Itt a *l* kiesése nem járt együtt az azt megelőző magánhangzó nyúlásával.

A *l* elmaradását jövevényhelynevek alakulásmódjában is megfigyelhetjük. Erre mutat példát a szláv eredetű *Múcsony* (1275: *Muchon,* Gy. 1: 791, vö. cseh *Milčin* hn., FNESz. *Múcsony*) helynév változási folyamata: a név mai alakja az egykori *Mulcsony* alak (1219/1550: *Mulchun,* uo., Borsod vm) *l* hangjának kiesése következtében jött létre. Hasonló jelenségről tanúskodik a Veszprém megyei mai *Szőc* településnév is, amely eredetileg *Szelc* (1272: *Zelch,* Cs. 3: 112, vö. szln. *Selce* hn., FNESz. *Szőce*) formájú volt.

Tóth Valéria mutat rá vizsgálatának egyik tanulságaként arra, hogy a helynevekben kimutatható *l* betoldódásának és kiesésének alapvető különbsége az, hogy míg a betoldódás jórészt ideiglenes névváltozatokat hozott létre, addig a *l* kiesésének következtében kialakuló alakok egy-két kivételtől eltekintve időtállónak bizonyultak (2004b: 460).

3. A nyelvtörténeti szakirodalom a *l* betoldódását egyfajta hiperurbanisztikus betoldásnak, vagyis úgynevezett téves túlkompenzáció eredményének tartja, s a *bódog* > *boldog* típusú változásokkal illusztrálja. A *l* betoldódása és kiesése következtében létrejövő ingadozás miatt gyakran váltakoztak (és váltakoznak ma is) az *-ó ~ -ol, -á ~ -al, -ő ~ -öl* stb. szótagok egymással, vö. 1332–1337: *Zeldes ~ Zewdes;* illetve *volt ~ vót, bolt ~ bót, zöld ~ ződ* stb. (Bárczi 1958a: 129, 1967: 130–131, Deme 1956: 273).

Más, fonológiai természetű nézőpontot választva e két folyamatot két egymástól eltérő optimalitási szabály és a köztük lévő hierarchia folyamatos váltakozásaként is felfoghatjuk.

A jelenség kiindulópontját talán éppen a szláv eredetű *-ovъci* képzőbokorral álló s a magyarba bekerült nevek adaptációjában kereshetjük. Tóth Valéria a *l* bekerülésének és kiesésének kronológiai viszonyait elemezve arra mutatott rá, hogy az adatok többsége a *l* helynevekbeli betoldódásának elsőbbségéről tanúskodik (2004b: 457). A szláv *-ovec* stb. típusú képzőkkel álló helynevek nagy számú átvételéből s képzőjük *-óc* formában való adaptációjából adódóan rendkívül gyakran találkozhatunk az inetimologikus *l* bekerülése után kialakult *-olc*

végződésű nevekkel az ómagyar kor időszakában: az inetimologikus *l*-et tartalmazó helynévi adatok mintegy 60%-át teszik ki az ilyen helynevek, amelyek etimológiai és változástörténeti szempontból is homogén csoportot alkotnak. A helynevekben nagy számban jelentkező *-óc* > *-olc* változás modellt teremthetett azután a közszavak hangtestének változásához is (vö. Tóth 2004b: 456–457). Ez a modell pedig akár új jólformáltsági kritériumként is jelentkezhetett a korábbi fonotaktikai struktúrák mellett. Ahogyan más hangtörténeti változásoknál (pl. a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásánál) is láthattuk, a jólformáltsági kritériumok, illetve a közöttük lévő hierarchia változása minden esetben átmeneti ingadozást teremt, s az alakok váltakozását, a variánsok vetélkedését vonja maga után.

A helynevek körében a változás és váltakozás nem zárult le az átvételt követően. A változási folyamat kezdetben *-ovc* > *-ou̯c* > *-óc (> -olc)* szabályos hangváltozásként következhetett be. Idővel a vokalizáció mint hangváltozási tendencia erejét vesztette, s az akkorra már rendkívül nagyszámú átvett névforma hatására kialakult egy sajátos sztereotip morfofonológiai párhuzam. Ennek következtében pedig immáron egy lépésben, analogikusan, egyszerű szóvég-helyettesítéssel következett be a változás (Kenyhercz 2014: 206–207). Ennek következtében pedig maga az *-óc* ~ *-olc* helynévformáns is meghonosodhatott a magyarban.

Kenyhercz Róbert Szepes vármegye névanyagán végzett vizsgálatai során foglalkozott az *-ovъci* képzős szláv eredetű nevek átvételének problematikájával. Kimutatta, hogy az ómagyar kor végéig jellemző az *-óc* ~ *-olc* végződésű névformák dominanciája. E mögött pedig egy rendkívül nagy erejű analógiás-adaptációs változás állhat. Számos esetben felmerülhet annak a valószínűsége, hogy a ténylegesen használt kiejtésbeli variáns valójában nem az *-óc,* hanem az eredeti *-ovec* végződésű alakváltozat lehetett, s az *-óc* végű névformák az oklevél-fogalmazók nyelvi lenyomatának tarthatók. Ez persze nem változtat azon, hogy a magyar nyelvbeli adaptáció szabályos esetének tartsuk ezeket. Ezt főképpen a későbbi okleveles adatok igazolhatják, amelyek a magyaros és a szlávos hangzású formákat párhuzamosan adatolják: pl. 1412–1440: *Zkorenocz, Zkronovecz* (Cs. 2: 120); 1440: *Breztolcz,* 1477: *Brezthowecz* (Cs. 1: 760) (vö. Kenyhercz 2013b: 64).

4. Az inetimologikus *r* betoldódását az inetimologikus *l*-éhez képest jóval kevesebb névadatban tapasztalhatjuk.

Megfigyelhetjük olyan közszói eredetű nevekben, mint a *Bikes* (1448: *Bykes,* Cs. 5: 870, vö. *bik* 'bükk' fn.) > *Birkes* (1480: *Byrkes,* uo., Küküllő vm.), *Vámos* (Póczos 2001: 79, vö. m. *vám, vámos*) > *Vármos* (1273>1435: *Varmus,* Gy. 1: 815, Borsod vm.) és a *Sasad* (1256: *Sasad,* Gy. 4: 694, vö. *sas* fn. FNESz. *Mezősas*) > *Sasard* (1236/1286/1504: *Sassard,* uo., Pilis vm.) elnevezésekben, ahol azonban az adatok egyik-másika akár hibás lejegyzésű alak is lehet.

Személynévi eredetű nevekbe is bekerülhetett másodlagosan a *r,* ezt láthatjuk többek között a *Bas(falva)* (1392: *Basfalwa,* Cs. 3: 33, vö. +1135: *Bas* szn., ÁSz.

94, FNESz. *Borsfa*) > *Bors(fa)* (1696: *Borsfa,* Tóth 2004b: 466, Zala vm.), *Csőle* (1482: *Chewle,* FNESz. *Csölle*) > *Csörle* (1274: *Churle,* FNESz. *Csölle,* Pozsony vm., Tóth 2004b: 465), *Géc* (1282: *Geech,* vö. 1274/1329: *Geth* szn., ÁSz. 335, FNESz. *Nagygéc*) > *(Kis)gérc* (1477: *Kysgerch,* ComSzat. 112, Szatmár vm.), *Kécs* (1234/1243: *Keech,* Gy. 1: 111, vö. 1211: *Keyci* szn., ÁSz. 454, FNESz. *Fulókércs*) > Fulókércs (1427: *Keerch,* ComAbTorn. 30, Abaúj vm.), *Lozsád* (1279: *Lusad,* Gy. 2: 78, vö. 1138/1329: *Lusadi* szn., ÁSz. 503, FNESz. *Lozsád*) > *Lozsárd* (1570: *Losard,* FNESz., Tóth 2004b: 466, Doboka vm.), *Vecsenye* (1454: *Wechenye,* Cs. 2: 655, vö. 1244: *Wechena* szn., ÁSz. 797, FNESz. *Vecsernyepuszta*) > *Vecsernye*puszta (uo., Somogy vm.) helynevekben. Tóth Valéria szerint az inetimologikus *r* betoldódása után *-rc, -rcs* végződést mutató szavak kialakulásában az olyan helynevek hangszerkezeti modellje is szerepet játszhatott, mint például az eredetileg is ilyen hangalakkal létrejött *Barcs, Pércs, Tercs* (2004b: 466).

Tájszavak körében is megfigyelhető az inetimologikus *r* bekerülése: pl. *akác ~ agárca, cseléd ~ cselérd, léc ~ lérc, piac ~ piarc* (Nyirkos 1987: 138–145), *kakadér ~ kárkádel* 'csipkebogyó', *kificcan ~ kifriccan* 'kificamodik', *lebenyeg ~ löbörnyeg* 'a szarvasmarha álla alatt lelógó húsos bőr' (ÚMTsz.), *tücsök ~ trücsök* (MNyA.). A tájszavak között a *r* gyakran affrikáták mellé kerül be (pl. *akác ~ agárca, léc ~ lérc, piac ~ piarc,* ÚMTsz.). A hangtörténeti szakirodalomban többen, köztük Nyirkos István is, ezt a jelenséget elhasonulással, azaz *cc* > *rc* változással magyarázza (1987: 143), hasonlóan a köznyelvi *fércel* (< *féccel;* vö. ném. *fizten* 'ráncol' TESz), *sarcol* (< *saccol;* vö. ném. *schatzen* 'kincset gyűjt, behajt, adózik' TESz.) szavakban végbemenő elhasonuláshoz.

3.4.2.4. Nazális mássalhangzók inetimologikus hangként

Inetimologikus hangként nazális mássalhangzók is jelentkezhetnek. A nazálisok közül leggyakrabban a *n* került be másodlagosan a szavak és nevek szerkezetébe, de a *m* bekerülésére is találhatunk példákat. E hangok kiesésével ugyanakkor az általam vizsgált korpuszban nem találkoztam. Ez persze véletlen hiány is lehet, azt mindenesetre jelzi, hogy a *m, n* bekerülése a szavak, nevek hangszerkezetébe feltétlenül gyakoribb jelenség lehet, mint az onnan való kiesésük.

1. A helynévi adatokban az inetimologikus *m* hangot csupán szó belseji pozícióban figyelhetjük meg. A változást az olyan belső keletkezésű nevek mutatják, mint a *Drágos* személynévből alakult ([1230]/1231: *Dragus* szn., ÁSz. 259) Bihar megyei Szakállas*drágmos*háza (1389: *Zakalosdragmushaza,* Rácz 2007: 249) vagy az abaúji *Dobsza* helynév (1275: *Dobza,* Gy. 1: 77, vö. 1263: *Dobsa* szn., ÁSz. 254) *Dompsza* változata (1332–1335/PR.: *Dompsa,* Gy. 1: 77). Ez utóbbi példa a *Nempti, Zemplén* típusú (szintén inetimologikus hang betoldódásával keletkezett) névformákkal mutat a mássalhangzó-kapcsolatokat tekintve hasonló hangszerkezetet.

Ilyen folyamatoknak lehetünk tanúi a szláv eredetű helynevekben is: például a mai *Zsámbokrét* elsődleges *Zsábokrég* (1478: *Sabokregh,* FN. 214, vö. szl. *Žabokreky,* FNESz. *Zsámbokrét*) alakjából is így keletkezhetett a mai *Zsámbokrét* (1496: *Sambokreth,* uo., Trencsén vm.) forma. Tóth Valéria a név alakulásmódjához azt is hozzáteszi, hogy ebben az esetben feltétlenül számolnunk kell a *zsombék* és *rét* köznevek, valamint a *Zsámbék* ~ *Zsámbok* helynevek alaki hatásával is (2004b: 468).

A tájszavak körében is megfigyelhetjük a változást, szintén szó belseji helyzetben regisztrálva azt: például az *eplény* ~ *emplén* 'a szán két talpát a szánlábak segítségével egymáshoz kötő keresztfa', *maszatol* ~ *maszmatul, meggöbörödik* ~ *meggömbörödik* 'fagyni kezd, megfagy' (ÚMTsz.) lexémákban. Az említett adatokat megvizsgálva ismét csak az tűnik szembe, hogy a *m* hang gyakran kerül be másodlagosan bilabiális mássalhangzók elé. E jelenségnek ugyanolyan fonetikai okai lehetnek, mint amilyenekről az inetimologikus *p* és *b* kapcsán már szóltam.

2. Az inetimologikus *n* betoldódását jóval több adatban észlelhetjük.

Belső keletkezésű helynevek körében (és azok közszói előzményében) láthatjuk a változást például az *ördög* lexémát tartalmazó *Ördöng* gáta (1298/1392: *Vrdunggata,* Gy. 1: 785, Borsod vm.) és *Ördöngös*-fő (1295/1403: *Vrdungsfev,* uo., Baranya vm.) helynevekben. Azt is meg kell azonban itt jegyeznünk, hogy az *ördög* lexéma ismeretlen eredete (és ezáltal bizonytalan elsődleges szótagszerkezete) miatt csupán feltételesen sorolhatjuk ide ezeket az alakokat (Tóth 2004b: 463). Valamivel nagyobb bizonyossággal említhetjük e helyütt a *Bódong*házfalva (1289/1374: *Bodungházunfolua,* Gy. 1: 708, Bodrog vm.) és talán a *Mengy*kerek (1303: *Mengkerek,* Gy. 2: 173, erdélyi Fehér vm., vö. *meggy* ~ *mengy* 'meggy' fn.) helyneveket.

A személynévi eredetű nevek csoportjából is idézhetünk ide illő névadatokat. A Veszprém megyéből adatolt *Iklad* (1440: *Iklad,* Cs. 3: 234, vö. 1237: *Icol* szn., ÁSz. 408) településnévben például az inetimologikus *n* betoldódása *Ikland* (1476: *Ikland,* uo., Veszprém vm.) alakot eredményezett. További személynévi eredetű névformák efféle változásához lásd többek között a *Bederfalva* (1421: *Bederfalua,* Tóth 2004b: 462, vö. 1216/1550: *Bedur* szn., ÁSz. 102) > *Benderfalva* (1420: *Benderfalua,* uo.), *Kácsád* (1304/1382: *Kachud,* Tóth 2004b: 462, vö. 1138/1329: *Kacu* szn., ÁSz. 442) > *Kácsánd* (1304/1382: *Kachond,* uo., Zemplén vm.), *Taksuny* (1319: *Taxwn,* Gy. 3: 141, [955–970]/KrónKomp: *Toxun* szn., ÁSz. 763) > *Tanksony* (1325/1347: *Tanxon,* uo., Heves vm.) helyneveket.

A *n* gyakran jelent meg másodlagosan a szláv eredetű nevek belsejében is. Ezt a változást láthatjuk például a mai *Nagybozinta* név (régi adatához lásd 1405: *Bozincha,* ComSzat. 29, Szatmár vm.) esetében is, amely elsődlegesen *Bozita* (1383: *Bozytha,* uo., vö. szb.-hv. *Božeta* szn., FNESz. *Nagybozinta*) formájú volt. Hasonló változás játszott szerepet a Bars megyei *Lédec* (1253: *Leduch,* Gy. 1: 457, vö. szl. *Ladice* hn.) ideiglenes *Lendec* (1253: *Lendoch,* FNESz. *Barslédec*) formája-

nak kialakulásában is. További ide tartozó helynevek még: *Nadrás* (1243/1335: *Nadras,* Gy. 2: 528, vö. szl. *Nedraž* hn., FNESz. *Nandrás*) > *Nandrás* (1318: *Nandrás,* uo., Gömör vm.), *Ruda* (1275: *Ruda,* Gy. 4: 453, vö. szl. *Ruda* hn., FNESz., *Rudna*) > *Rudna* (1348: *Rudna,* uo., Nyitra vm.), *Szacsal* (1453: *Zachal,* Cs. 5: 134, vö. rom. *Sačel*) > *Szencsel* (1444: *Zenchel,* uo., Hunyad vm.).

Az inetimologikus *n* jelentkezését tájszavakban is megfigyelhetjük: például az *acsarog* ~ *áncsorog* 'bosszút forral valaki ellen', *bodobács* ~ *bodobáncs* 'katicabogár', *fecseleg* ~ *fencselëg* 'fanyalog', *mecsereg* ~ *méncsereg* 'sírni készül', *muslica* ~ *moslinca, rigacsos* ~ *rigancsos* 'a folyó köves partszakasza', *szikács* ~ *szikáncs* 'szilánk', *virgács* ~ *virgáncs* (ÚMTsz.), *pipacs* ~ *pippancs, tragacs* ~ *tragancs, gácsér* ~ *gáncsér* (MNyA.), *muskádli* ~ *muskándli* 'muskátli', *siliga* ~ *silinga* 'nagyméretű kétfülű vesszőkosár', *melák* ~ *mëlánk* 'nagytestű állat, pl. kutya', *mostoha* ~ *mostonha* (ÚMTsz.) lexémákban.

Összességében az tűnik fel, hogy a helynevekben leggyakrabban *d* és *t* elé kerül be az inetimologikus *n* hang. A *d* elé bekerülését minden bizonnyal az *-nd* végű helynevek analógiás hatása is befolyásolhatta (vö. pl. *Berkend, Kövend, Ölyvend, Vasand* stb; az *-nd* képzőhöz és további példákhoz lásd még Bényei 2012: 107–108). A *n* megtalálható *c* és *cs,* valamint *k* és *g* melletti pozícióban is. Tájszavak körében az affrikáták, a *c* és *cs* elé bekerülése kifejezetten gyakorinak mondható. Az esetek többségében az inetimologikus *m*-nél látott fonetikai és hangfiziológiai okok állhatnak az inetimologikus *n* jelentkezése mögött is (Nyirkos 1987: 161–162).

3.4.2.5. Mássalhangzók ki- és bekerülése intervokalikus helyzetben

A nyelvtörténeti, hangtörténeti szakirodalom az inetimologikus mássalhangzókkal leggyakrabban a hiátustöltés kapcsán foglalkozott, s a mássalhangzók szavakba és nevekbe való bekerülését jobbára fonetikai szükségszerűséggel magyarázta. Ebben az alfejezetben a hiátustöltő hangelemek állnak a középpontban, de ezzel kapcsolatban a mássalhangzók intervokalikus helyzetű elmaradására is figyelmet fordítok. A két folyamat ugyanis jól láthatóan szorosan összefügg egymással.

A magyarban, ha két teljes nyomatékú magánhangzó érintkezik egymással, akkor közöttük hézag (hangrés), más szóval hiátus keletkezik (Bárczi 1958a: 99–100). Ennek tipikus eseteként Elekfi László például azt jelöli meg, hogy „ha két szomszédos magánhangzó nyílásfoka közt igen nagy a különbség, vagy ha egyikük *i* vagy *í* hang, akkor a kettő közt egy szón belül gyakori és közismert összetett szóban is *j*-féle kapcsolóhang hallatszik: *fia, kiáll, kié, kiút, mai* stb." (1992: 71).

A magyar nyelvben finnugor örökségként nemcsak a szó eleji mássalhangzó-torlódás minősült rosszulformáltnak — és szűntek meg ezért e pozícióban rendre az átvett szavakban a mássalhangzó-torlódások —, hanem a szó belseji

VV kapcsolat, azaz a hiátus is hasonlóan hátrányosnak bizonyul az optimalitási szabályok értelmében. Éppen ezért a szakirodalom azt feltételezi, hogy vélhetően sem a finnugor alapnyelvben, sem az ősmagyar korban nem volt még nyoma a tőszavakbeli hiátusnak (lásd ehhez bővebben E. Abaffy 2003: 115).

Az ómagyar kor folyamán azonban különböző hangváltozási folyamatoknak köszönhetően megjelentek a hiátust tartalmazó szóalakok. Ebben egyrészt a *β* és *γ* intervokalikus helyzetben való kiesése játszott szerepet, másrészt pedig jövevényszavakkal is megjelenhetett nyelvünkben a szó belseji hiátus. A nyelvhasználat ugyanakkor ezt is igyekezett — minthogy nem illeszkedett a magyar nyelv hangsorépítkezési mintái közé — különböző módokon megszüntetni (Bárczi 1958a: 99–102, E. Abaffy 2003: 333, 348). A hiátus kiküszöbölésének egyik eszköze a hiátustöltő mássalhangzó bekerülése volt a két magánhangzó közé. Hiátustöltői szerepben elsősorban a *h (χ), j* és a *v (β)* hangokkal kell számolnunk (Korompay 2006: 343), de ebben a funkcióban olykor a *l* is feltűnik.

A két magánhangzó között elhelyezkedő (intervokalikus helyzetű) mássalhangzó kiesése és bekerülése között világos összefüggést gyaníthatunk. A hiátustöltőként felbukkanó hangok, azaz a *j, v* és a *h* ebben a fonológiai pozícióban magánhangzós jellegű szonoráns approximánsok (Kis 2014: 115, Siptár 2001: 386). A hiátustöltő *l*-et Kis Tamás sokkal inkább a hiperkorrekció útján betoldódott inetimologikus *l*-ek egyik altípusának tekinti (pl. *bódog* > *boldog, fő* > *föl* stb.), amely a *j* ~ *ly* ~ *l* váltakozások hatására kerülhetett be a hiátustöltő *j* helyére (2014: 115).

1. A fentiek alapján nem meglepő, hogy a hiátustöltő hangok között a *l* rendkívül periférikus helyzetűnek mutatkozik. A helynevek köréből mindössze egyetlen példát említhetünk: a Sáros vármegyei szláv eredetű *Kavocsán* helynév (1394: *Kauachan,* FNESz. vö. szl. *Kvačan* hn.) egy alkalommal *Kalacsán* (1423: *Kalachyan,* FNESz. *Kavocsán*) alakban is feltűnik. Tóth Valéria szerint ebben az esetben a *v, β* intervokalikus kiesése — ami nem ritka jelenség — idézhette elő egy másik hasonló funkciójú hangelem, a *l* bekerülését (2004b: 324). Jelenkori tájszavaink köréből a *miora* ~ *milora* 'fiatal juh', *evetke* ~ *eletke* 'mókus' (ÚMTsz.) variánsokat sorolhatjuk ide. Ez utóbbi példában ugyanolyan jelenséget láthatunk, mint amit a *Kavocsán* > *Kalacsán* helynévben tapasztaltunk.

2. Az intervokalikus helyzetbe bekerülő inetimologikus *h* (korábban *χ*) hangot a helynevek személynévi és közszói alapszavában láthatjuk, s leginkább az etimologikus vagy szintén inetimologikus *v (β)* hanggal váltakozva tűnik fel a régiségben.

E jelenségre említhetjük példaként a Bihar megyei *Szovát* településnevet. A szláv eredetű személynévből (1275/1281: *Zowath* szn., ÁSz. 858–859; vö. cseh *Svat* szn.) alakult *Szovát* településnév *v (β)* hangeleme etimologikus. A településnév adatai között e hang kiesését mutató *Szoát* (1311>1348: *Zoath*), a hiátust *χ* ~ *h*-val kitöltő *Szohát* (1332–1335/PR.: *Zohad,* Cs. 1: 625) és az eredeti *β* ~ *v*-t

tartalmazó *Szovát* (1332–1337: *Zowad,* FNESz. *Hajdúszovát*) alakokat egyaránt találunk.

A *h (χ)* és a *v (β)* hiátustöltők váltakozását figyelhetjük meg talán a Bereg megyei *Tivadar* helynévben: *Tihedor* (1332–1335: *Thihedor,* Gy. 1: 549, vö. FNESz. *Tivadar*) ~ *Teodor* (1343: *Theodory,* uo.). E példákban ugyanakkor egyazon személynév két variánsára *(Teodor ~ Tivadar)* is gondolhatunk.

A *h* és a *v* váltakozását láthatjuk néhány köznyelvi lexéma tájnyelvi variánsában is: a *bivaly ~ bihal, fuvaros ~ fuharos, lovak ~ lohak, kovács ~ kohács, sovány ~ suhány, szivárog ~ szuhárog* példákat idézhetjük erre (ÚMTsz., Nyirkos 1987: 115). Ezeket a dialektális variánsokat minden esetben az etimológiailag elsődleges *v* kiesése és a *h* bekerülése eredményezte (a lexémák etimológiáját lásd TESz., EWUng.).

A *v ~ β* hangok kiesése és betoldódása a magyar hangtörténet jellegzetes változása, ez pedig ismételten a kérdéses hangelem(ek) fonológiai sajátosságaival függhet össze. Mint említettem, a *v* intervokalikus helyzetben magánhangzós jellegű szonoráns approximánsként viselkedik (Kis 2016: 32–35, 2014: 115, Siptár 2001: 386). Ez a magas szonoritási érték pedig ingadozást okozhatott, amely magával vonhatta a kiesést és a betoldódást egyaránt.

A szó belseji *j* kiesése miatt bekövetkező hiátust szünteti meg a *h* a mai *fehér* lexéma helynévi származékaiban (vö. fgr. **päjз* > m. *fejér ~ fejír > feér > feír > fehér,* 1372 u./1448 k.: *feyer,* TESz. *fehér*). A hiátus és a *j*-s variáns váltakozásáról tanúskodnak a következő alakváltozatok: *Feírd* (1326: *Feyrd,* Gy. 3: 347, FNESz. *Fejérd*) ~ *Fejérd* (+1314 [XIV/XV]: *Feyerd,* uo., Kolozs vm.), *Feírszék* (1475: *Feyrzekh,* Cs. 1: 554) ~ *Fejérszék* (1405: *Feyerzeek,* uo., Szabolcs vm.), már amennyiben valóban hiátusos ejtést és nem csupán írássajátosságot gyaníthatunk a *feyr* típusú lejegyzések mögött.

3. A hiátustöltői funkcióban álló *j* elemre leginkább közszói, illetve tájszói variánsokban akadhatunk rá, ómagyar kori helynévi előfordulása viszonylag ritkán adatolható (bár jelentkezése nyilván jóval gyakoribb lehetett annál, amit a források lejegyzései megőriztek, erre utaltam a fenti megjegyzésemmel is).

A *faizás ~ fajézás* 'rőzsegyűjtés, favágás', *sziács ~ szijács* 'forgács' (vö. TESz. *szilánk*), (ÚMTsz.), *dió ~ dijó, pióca ~ pijóca, viasz ~ vijasz* (MNyA.) variánsok a *j* hiátustöltői szerepéről viszont a nyelvjárásokban és a köznyelvben egyaránt tanúskodnak. A *sziács ~ szijács* variánsok esetében a hiátust az elsődleges *szilánk* lexémából (vö. TESz. *szilánk*) kieső *l* eredményezte, amely aztán a hiátustöltő *j* betoldásával szűnt meg.

4. A hiátustöltők közül a *v* (régebben feltehetően a *β*) be- és kikerülését tudjuk adatokkal leginkább alátámasztani. (A *v* más pozíciójú kiesését és bekerülését lásd az inetimologikus réshangokat tárgyaló egységben.) A jelenség bemutatása előtt fontos azonban megjegyeznem azt, hogy az adatok alapján úgy tűnik, a kieső *β* viselkedése az előtte álló magánhangzóra is hatással volt, annak zártabbá

válását idézve elő: pl. *loβász > luász, roβosz > ruosz, köβes >kües* stb. (Tóth 2004b: 329, Benkő 1980: 75). A hangtörténeti szakirodalom a jelenséget hiátusos záródásnak nevezi, s az ómagyar kor kiterjedt jelenségének tartja (Benkő 1980: 75). A hiátusos záródást a helynevek körében is kimutathatjuk ugyan, de az itt következő példák mindegyikében a helynévben szereplő köznévi lexémával illusztrálhatjuk a jelenséget.

A *kő* lexéma helynévi származékai például gazdagon mutatják a változást. A *kő* finnugor alapnyelvi eredetű, alapalakja a fgr. **kiβe* lehetett (TESz., EWUng.). A helynévi adatok az eredeti *β* kiesését éppúgy tanúsítják, mint a *v*-s variánsok meglétét: a *Kisköved* (1374: *Kyuskued,* Németh P. 1997: 116, vö. FNESz. *Köved;* 1374: *Kyuskuved,* uo., Szabolcs vm.), a *Kövesd* (1320: *Kuesd,* ComHont. 36; 1451: *Kewesd,* uo., Hont vm.) és a *Kövespatak* (1358: *Kuespatak,* Gy. 3: 487; [1359 k.]: *Kövesdpataka,* uo., Krassó vm.) nevekben láthatjuk ezt a váltakozást.

Ugyanilyen váltakozást figyelhetünk meg a *lovász* foglalkozásnévből alakult *Lovásztelek* esetében is (1261/1271: *Luaztheluk,* Gy. 3: 113, Heves vm., vö. FNESz. *Lovásztelek;* vö. ug. **luβз* 'ló' fn.).

További példák még a jelenségre: *Ravaszd* (1216 Pp./1225 k.: *Ruozti,* Gy. 2: 621, vö. 1093: *Ruozti* szn., ÁSz. 681, FNESz. *Ravaszd,* fgr. **repä > *rëβз* 'róka' fn., TESz. *ravasz;* 1234 Pp./1240 k.: *Rauasd,* uo., Győr vm.), *Sövény* (1082: *Suen,* Cs. 2: 641, vö. FNESz. *Sövényfalva, sző* ige + *-vény* dev. nomenképző, TESz. *sövény;* 1267: *Suwen,* uo., Somogy vm.), *Tövises* (1404: *Twyses,* Cs. 1: 181, vö. FNESz. *Tövis, tövik* 'szúr, fúr' ige + *-s* dev. nomenképző 'szúrós', TESz. *tövis;* 1430: *Tywisses,* uo., Borsod vm.), *Kovácsi* (1364: *Koachy,* Gy. 3: 434, Komárom vm., vö. FNESz. *Kovácsi,* vö. szlk. *kováč* fn., TESz. *kovács;* 1366: *Kovachy,* uo., Komárom vm.).

5. Arra vonatkozóan, hogy melyik hiátustöltő mely két vokális közötti hiátust szünteti meg, nem tudunk szabályszerűséget megállapítani, ilyenek valószínűleg nem is igen vannak. Az azonban világosan látszik, hogy míg a *h (χ)* és a *j,* valamint a *h (χ)* és a *v (β)* minden további nélkül váltakozik egymással (Tóth 2004b: 331), a *j* és a *v (β)* variálódására kevés példát találunk (*dijó ~ divó, rijogat ~ rivogat, üjeg ~ üveg,* ÚMTsz.).

A bemutatott helynévi és jelenkori adatokból jól látható, hogy a hiátustöltő hangok — közülük is különösen a *v (β)* — rendkívül mozgékonyak a két magánhangzó közötti helyzetben. Tehát nem csupán a bekerülésük, hanem a kiesésük is gyakori jelenségként észlelhető. A *β, v* kieséséről a szakirodalom úgy tartja, hogy ez olyan nyelvi változás, amely a korai ómagyar kortól (a legkorábbi adatolható időszaktól) mindmáig általános érvénnyel jelentkezik (Benkő 1980: 87).

Deme László szerint a *kohács, bihaj ~ bijaly* típusú alakok hiátusos formáknak számítandók etimológiai szempontból, ugyanis az etimologikus *v* hang hiányzik belőlük. Mai alakjuk valószínűleg nem valamiféle *v > j* változással keletkezett, hanem a *j*-s variáns az etimologikus *v* hangjuk kiesésével támadt korábbi hiá-

tus megszüntetésével magyarázható. E formák Deme szerint keresztülmentek a hiátusos változási fokon, s így etimológiájukhoz viszonyítva mai alakjukban hiátusosak. Másrészt viszont e formájukban hiátustöltősek is: a bennük újonnan jelentkező *j, h* stb. ugyanis nemigen lehet más (1956: 279).

E helyütt merülhet fel bennünk az a kérdés, hogy amennyiben a magyar nyelvben hátrányosnak minősül a VV szerkezet, s a hiátustöltő hangok beiktatásával a beszélők többnyire igyekeznek megszüntetni a hiátust, miért érezzük mi beszélők mégis úgy, mintha ezek a hangok kiesnének a két magánhangzó közötti helyzetben, éppen a hátrányosnak minősülő hiátust eredményezve? A fonológia általános megállapítása az, hogy a hangok betoldása és törlése a szótagszerkezet igazítására szolgáló folyamatok (Törkenczy 1994: 364). Mindebből kiindulva azt feltételezhetjük, hogy ismételten a jólformáltsági kritériumok változása és váltakozása állhat a jelenség mögött. Abban az esetben ugyanis, ha egy optimalitási szabály hátrányosnak minősíti a VV kapcsolatot, és azt egy hiátustöltővel megszüntetjük, könnyen lehetséges, hogy a betoldott mássalhangzó olyan fonotaktikai szerkezetet hoz létre, amely egy következő jólformáltsági kritériumot sért meg. Ez eredményezhette az inetimologikusan bekerült hiátustöltő hang kiesését, ezzel újra hiátust eredményezve. Az optimalitási szabályok között fennálló hierarchia dönti el azt, hogy melyik szabálynak kell elsődlegesen érvényesülnie. Ebben az esetben a hiátus megszüntetésére irányuló kritérium lehet a legerősebb szabály. S talán éppen ezért szűnik meg újra a hiátus egy másik típusú hiátustöltő mássalhangzóval (a hiátus részletes optimalitáselméleti elemzéséhez lásd Siptár 2002).

Újabban a hiátus nyelvtörténeti olvasati szerepével kapcsolatban Kis Tamás fogalmazott meg kételyeket, mi szerint a hiátustöltők jelölése feltehetőleg nem a hiátustöltőnek nevezett hang meglétén vagy hiányán múlt, hanem sokkal inkább helyesírási sajátosság volt, azaz az íráshagyomány és a nyelvérzék szabályozásának következtében ezeket a hangokat hol kiírták, hol nem. Tényleges hiátus pedig ez alapján jóval ritkábban fordulhatott elő, mint ahogyan a hangtörténeti vizsgálatokban feltételezzük (2018: 60–62, 2019: 56–57).

Nem feledkezhetünk meg azonban arról sem, hogy néhány esetben a hiátus nem szűnik meg, bizonyos lexémák ma is hiátust tartalmazhatnak: pl. *autó, fáraó, kalauz, neon, oboa, fluor* stb. (Siptár 2002: 72–73). Ez azonban csupán azt jelzi, hogy — amint erre a korábbiakban már ugyancsak utaltam — mindig és minden nyelvben akadnak olyan esetek, amelyek valamiért ellentmondanak bizonyos optimalitási szabályoknak, és rosszulformáltnak minősülnek.

A hiátustöltő hang betoldása összefüggésben állhat még a hiátust alkotó magánhangzók fonológiai jegyeivel. Kassai Ilona hívja fel a figyelmet arra, hogy a *j*-vel való hiátustöltést befolyásolja az egymás mellé kerülő magánhangzók képzési távolsága. Ezért például a *hiú* szóban — amelyben egymástól több szempontból eltérő képzésű magánhangzók kapcsolata látható — erőteljesen hangzik a hiátust feloldó *j,* akárcsak a *dió* szó esetén. Ezzel szemben például a *pénzé-*

ért szóalakban különösebb nehézség nélkül ejtenek a beszélők nyújtott *é* hangot (1994: 643).

Rendkívül fontos kérdés továbbá az is, hogy miért éppen a *h, j* és a *v* (ritkán a *l*) hangok kerülnek hiátustöltői szerepbe, s közülük is miért kimondottan mozgékony a *v?* Mint említettem, sajnos erre pontos válasszal nem tudok szolgálni, annyit azonban e helyütt is jelezhetünk, hogy a jelenség hátterében a hiátustöltő hangok fonológiai viselkedése (az, hogy ezek a magyar nyelv „felemás" hangjai, s a szóban lévő pozíciójuk szerint más képzési jegyek jellemzőek rájuk, lásd ehhez bővebben Kis 2016: 32–35, Siptár 2001: 386) és a hozzájuk kapcsolódó optimalitási szabályok működése húzódhat meg.

Összegzés

A változási folyamatok rövid összegzéseként érdemes végül összehasonlítanunk a könyvben vizsgált hangtörténeti változások gyakorisági mutatóit az ómagyar kori helynevekben és a mai tájszavakban. Ezeket az arányokat a következő ábrán szemléltetem.

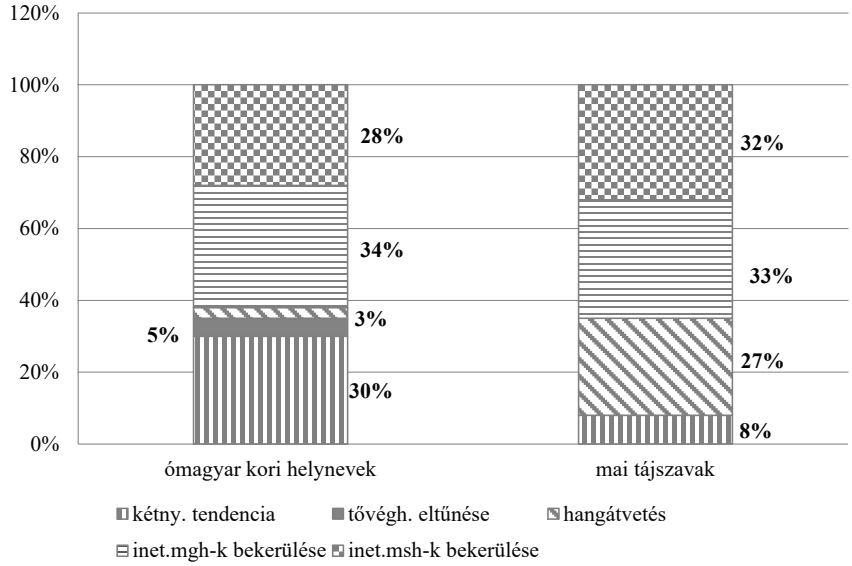

2. ábra. A vizsgált változási típusok megjelenésének gyakorisága

A fenti diagram legfőbb tanulsága az, hogy a kétnyíltszótagos tendencia jóval nagyobb mértékben érintette a korai ómagyar kori helyneveket (30%), mint a mai tájszavakat (8%). A hangátvetés esetében ezzel szemben fordított a reláció: a változás 27%-ban jelentkezik a mai tájszavakban és mindössze 3%-ban az ómagyar kori helynevekben. A tővégi magánhangzók eltűnése a jelenség kronológiai tulajdonságai miatt nem mutatható ki a mai tájszavakban, a korai helynevek 5%-ában érhettük tetten ugyanakkor a változást. Az inetimologikus hangok betoldása mindkét nyelvi elemcsoportot lényegében egyformán érinti; a magánhangzók esetében 34% és 33%-os megoszlásban, a mássalhangzók esetében pedig az adatok 28% és 32%-ában regisztráltam ezeket a folyamatokat a korai helynevekben, illetve a tájszavakban.

Ilyen módon szemléltetve a változásokat, arra mutathatunk rá, hogy az elemzett nyelvi adatok valójában alátámasztják azokat a hangtörténeti szakirodalomban megfogalmazott nézeteket, amelyek a kétnyíltszótagos tendenciát főképpen ómagyar kori változásként írják le (lásd ehhez például Bárczi 1958a: 78–79), míg a hangátvetést inkább a későbbi korra (konkrétan a középmagyar korra) jellemző módosulásként tartják számon (Bárczi 1958a: 167), de ugyanakkor pontosítják, árnyalják is ezeket a megfigyeléseket. Arról ugyanis nincs szó, hogy ezek a változások ne ívelnének át egyes korokon, pusztán arról van szó, hogy minden nyelvi változásra jellemző, hogy egy bizonyos időszakban hatásuk felerősödik. Éppen annak érdekében, hogy ezt érzékeltetni és dokumentálni tudjam, volt fontos két különböző korszakból származó nyelvi elemcsoport vizsgálatára támaszkodni a kutatás során.

Az ómagyar kor jellegzetes fonotaktikai változásait bemutató munkám lezárásaként néhány összegző és továbbvezető gondolatot kívánok végezetül megfogalmazni.

Kutatásom során a kétnyíltszótagos tendenciát, a tővégi magánhangzók problematikáját, a hangátvetést, valamint az inetimologikus magán- és mássalhangzók kérdésköreit ómagyar kori helyneveken és — egyfajta kontrollanyagként — modern tájszavakon végzett vizsgálatokon keresztül tártam fel. E két forráscsoport bevonása több szempontból is eredményesnek bizonyult, s ezáltal igazolhattam azt az előzetes felvetésemet, hogy a források kibővítése a nyelvtörténeti vizsgálatok számára nagy haszonnal járhat. A korai oklevelek helynévi szórványainak segítségével több esetben is pontosíthatóvá váltak például a hangváltozások kronológiai határai. Más esetekben pedig éppen a jelenkori adatok bevonása vezetett eredményre a kronológiai természetű kérdések megvilágításában. E forrástípusok révén a hangváltozások területi-nyelvföldrajzi jellemzőiről ugyancsak nem egy esetben pontosabb ismeretekhez juthattunk.

Nemcsak az elemzett nyelvi anyag terén, hanem módszertani szempontból is igyekeztem új nézőpontokat előtérbe hozni. Ennek legfőbb újdonságaként a hangtörténet hagyományos módszertanát a változások mozgatórugóinak felderítésében az optimalitáselmélettel egészítettem ki. Az optimalitási szabályok és a közöttük lévő hierarchia dinamikus rendszert alkot, s ennek segítségével nemcsak a változásokat és a szinkrón variációkat tudjuk értelmezni, hanem a változások hatóköréből kimaradó nyelvi elemek kérdésében (a kimaradás okának feltárásában) is előbbre juthatunk.

A vizsgálatok során kitüntetett figyelmet szenteltem a fonotaktikai szerkezetnek mint a változásokat befolyásoló tényezőnek. Ezen a gondolaton továbbhaladva igen tanulságosnak gondolok egy olyan analízist, amely az ómagyar kori helynevek és a bennük szereplő közszavak szótagszerkezeti mintáit tárja fel, hiszen ez fontos kiindulópontul szolgálhat aztán a szótagszerkezeti elmozdulások minél pontosabb feltérképezéséhez, a háttérkörülmények megvilágításához is.

Hasonló vizsgálatot végzett 2018-ban Tán Ferenc Gergő is, aki a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén létrehozott és folyamatosan bővülő, az ómagyar kori helynevek lexémáit elemző hang- és helyesírás-történeti adatbázis alapján tanulmányozta a kor helyneveiben előforduló tulajdonnévi lexémák szótagszerkezeti sajátosságait. A mintegy 8600 adatot áttekintő elemzés nagyon pontosan felrajzolta a tulajdonnevek szótagszerkezeti típusait, bemutatva ezek gyakorisági viszonyait. Egy ilyen analízis jó kiindulópontja lehet általában a fonotaktikai minták változásvizsgálatának is. Munkámban erre nem tértem ugyan ki, de az itt tárgyalt témakörök kapcsán ez a problematika fontos új irányvonalat képviselhet a további hangtörténeti kutatásokban.

A nyelvi változások működésének magyarázatakor fontos szem előtt tartanunk azt, hogy a változások, köztük a szótagszerkezet módosítására irányuló változások is szinte minden esetben valójában az aktuálisan fennálló nyelvi rendszert bontják meg, az egyes változások bizonyos szerkezeteket létrehoznak, míg másokat átalakíthatnak. Az optimalitási keretben mindez úgy tekinthető, hogy a jelenségek optimálissá válását a rendszert megbontó elmozdulások jellemzik. Ezt azért fontos itt is hangsúlyoznunk, mert ennek következménye aztán az, hogy a változásokat éppen ezért nem lehet kizárólag az aktuális nyelvi rendszerből, annak jellemző mintázataiból levezetni.

A szótagszerkezetet érintő változásokat elemezve gyakran találkozunk azzal a jelenséggel, hogy bizonyos lexémák a hangváltozások hatósugarán kívül maradnak, holott a szótagszerkezeti felépítésük alapján a változás bemenetéül szolgálhatnának. Az optimalitáselmélet segítségével az efféle esetek magyarázatára is kísérletet tehetünk. Az ilyen, változás nélkül maradt elemek kérdésében a lexémák szótagszerkezetével összefüggő más fonológiai okok, például a szonoritási hierarchia adhatnak válaszokat. A szonoritási sorbarendezést és a szonoritási különbségeket nemcsak a szótagon belül, hanem a szótaghatáron is érdemes megvizsgálni, ugyanis a szonoritási szótagillesztés jelentősen meghatározza a szótagok egymáshoz való fűzését, illetve a szótagok változási érzékenységét is befolyásolja.

Az optimalitáselmélet bevonásával végzett vizsgálatok alapján arra gondolhatunk, hogy különféle jólformáltsági feltételek segíthetik elő, vagy éppenséggel gátolhatják meg az egyes hangtörténeti változásokat. Ezek a feltételek segítenek abban, hogy az aktuális nyelvállapotot megbontó változások az optimális irány felé mozdítsák el az adott rendszert. Elemzéseim azt mutatják, hogy a nyelvi változások működésében szerepet játszik az, hogy általuk jólformált szerkezetek jöjjenek létre. Az optimális elrendeződések kialakulásának érdekében gyakran több változás működése is indokolt lehet, hiszen így teremtődhet meg az a fonotaktikai helyzet, amely kiindulópontként elősegítheti a jólformált alakokat eredményező változásokat.

A hangváltozások realizálódását erőteljesen befolyásolják tehát a jólformáltsági kritériumok. A nyelvi változások célja az optimális alakok létrehozása még

akkor is, ha ez az aktuális rendszer megbontásával jár együtt. A nyelvi változások során az újonnan létrejövő forma nem szorítja ki az előzményét azonnal, hanem egy ideig a két alak variációként létezik, vagyis a változási előzmények és a következmények (vagy szinkrón aspektusból: az archaizmus és a neologizmus) párhuzamosan, egyidejűleg vannak használatban. Ezt a fajta dinamizmust az optimalitáselmélettel szintén magyarázni tudjuk, hiszen az alakok vetélkedése nem más, mint a mögöttük lévő optimalitási feltételek ingadozása.

Noha munkámban a fonológiai aspektust is alkalmazva igyekeztem több kérdésre is választ adni, természetesen akadnak olyan problémakörök, amelyek megválaszolatlanul vagy kifejtetlenül maradtak. Több ízben is hangsúlyoztam például a terminológia újragondolásának szükségszerűségét, de arra is rámutattam, hogy ez aligha tehető meg egyetlen változásnyalábra (a szótagszerkezetet érintő változásokra) szűkítve, s ehelyett teljes körű, a hangváltozások mindegyikét figyelembe vevő terminológiai megújításra van szükség. Utaltam emellett arra is, hogy a hangváltozási folyamatokat az ittenihez hasonló megközelítésben — és az előzményirodalom eredményeire maximálisan támaszkodva, de egyúttal azokat kellő kritikával szemlélve — újraértékeljük. Reményeim szerint ehhez a munkához járultam hozzá én is egy változási típus vizsgálatával.

Irodalom

E. Abaffy Erzsébet 1955. Az *l* hiátustöltőről. *Magyar Nyelv 51:* 213–218.

E. Abaffy Erzsébet 1974. Szóvégrendszerünk az ős- és az ómagyar korban. *Magyar Nyelv 70:* 430–440.

E. Abaffy Erzsébet 2003. Hangtörténet. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk., *Magyar nyelvtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó. 106–128, 301–351, 596–609.

ÁSz. = Fehértói Katalin, *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301).* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.

Bakró-Nagy Marianne 1992. Alapnyelvi szótagszerkezetek. In: Bakró-Nagy Marianne–Hajdú Péter szerk., *Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára.* Wien–Budapest. ELTE BTK Finnugor Tanszék–MTA Nyelvtudományi Intézet–Institut Für Finno-Ugristic Der Universität Wien, 35–41.

Bakró-Nagy Marianne 1998. Hangváltozás — artikuláció — percepció. In: Gósy Mária szerk., *Beszédkutatás '97. Szófonetikai vizsgálatok.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. 231–240.

Bakró-Nagy Marianne 1999. Protoszótag. A finnugor alapnyelv szótagtípusai. In: Kassai Ilona szerk., *Szótagfogalom — szótagrealizációk*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. 11–51.

Bakró-Nagy Marianne 2006. Hangátvetés az obi-ugor alapnyelvben. In: Büky László–Forgács Tamás szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 4. 2005. április 21–22.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 7–20.

Balázs János 1967a. Szinkrónia és diakrónia, változás és egyensúly a magyar nyelv rendszerében. In: Imre Samu–Szathmári István szerk., *A magyar nyelv története és rendszere.* Nyelvtudományi Értekezések 58. Budapest, Akadémiai Kiadó. 70–74.

Balázs János 1967b. A gazdaságosság a szótagképződésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 5:* 7–39.

Bárczi Géza 1943. A 1113. évi zobori oklevél *o* jelöléséhez. *Magyar Nyelv 39:* 337–341.

Bárczi Géza 1953. *Bevezetés a nyelvtudományba.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Bárczi Géza 1958a. *Magyar hangtörténet.* Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.

Bárczi Géza 1958b. *A szótövek. Magyar Történeti Szóalaktan 1. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Bárczi Géza 1964. A nyelvjáráskutatás újabb eredményei és feladatai. *Magyar Nyelv 60:* 3–16.

Bárczi Géza 1967. Hangtörténet. In: Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán, *A magyar nyelv története.* Budapest, Tankönyvkiadó. 95–180.

D. Bartha Katalin 1964. *Tővégi magánhangzóink története a 16. század közepéig.* Nyelvtudományi Értekezések 42. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Bátori István 2015. A *telek* mint helynévformáns. *Magyar Nyelvjárások 53:* 95–106.

Bátori István 2017. Településnév-formánsok a régiségben. *Helynévtörténeti Tanulmányok 13:* 61–90.

Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Benkő Loránd 1958/2003. A hangsúly módosító hatása a keleti magyar nyelvjárásokban. In: *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból.* 2. Budapest, ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. 307–351.

Benkő Loránd 1967a. Nyelvtörténet és a mai nyelv. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 5:* 41–67.

Benkő Loránd 1967b. A tulajdonnevek története. In: Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán, *A magyar nyelv története.* Budapest, Tankönyvkiadó. 374–388.

Benkő Loránd 1967/2003. A nyelvföldrajz történeti tanulságai. (Akadémiai székfoglaló előadás). In: *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból.* 2. Budapest, ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. 156–178.

Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Benkő Loránd 1990. Az élő nyelv területisége és szociolingvisztikája In: Szabó Géza szerk., *II. Dialektológiai Szimpozion.* Szombathely. 9–22.

Benkő Loránd 1998. A korai magyar gyepűvédelem terminológiájához (Anonymus *Boroná*-i). In: Benkő Loránd, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 76–84.

Benkő Loránd 2002. *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről.* Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

Bényei Ágnes 2012. *Helynévképzés a magyarban.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

Bényei Ágnes–Pethő Gergely 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

Bereczki Gábor 1996. *A magyar nyelv finnugor alapjai.* Budapest, Universitas Kiadó.

Blevins, Juliette–Garrett, Andrew 1998. The origins of consonant-vowel metathesis. *Language 74:* 508–556.

Blevins, Juliette–Garrett, Andrew 2004. The evolution of metathesis. In: Hayes, Bruce szerk., *Phonetically-based phonology.* Cambridge, Cambridge University Press. 117–156.

Bodnár Ildikó 1991. Fonotaktikai megfigyelések. *Magyar Fonetikai Füzetek 23:* 47–51.

Bolla Kálmán 1995. *Magyar fonetikai atlasz. A szegmentális hangszerkezet elemei.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

ComAbTorn. = Nehring, Karl, *Comitatus Abaujvariensis et Tornensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 7. München, 1977.

ComArv. = Nehring, Karl, *Comitatus Arvensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 5. München, 1976.

ComBach. = Nehring, Karl, *Comitatus Bachiensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 2. München, 1974.

ComBars. = Nehring, Karl, *Comitatus Barsiensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 4. München, 1975.

ComBer. = Heller, Georg, *Comitatus Bereghiensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 15. München, 1983.

ComBih. = Heller, Georg, *Comitatus Bihariensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 20. München, 1986.

ComCom. = Nehring, Karl, *Comitatus Comaromiensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 16. München, 1983.

ComCris. = Heller, Georg, *Comitatus Crisiensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 10. München, 1978.

ComGem. = Nehring, Karl, *Comitatus Gemeriensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München, Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 12. München, 1981.

ComHont. = Nehring, Karl, *Comitatus Hontensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 9. München, 1978.

ComJaur. = Nehring, Karl, *Comitatus Jauriensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 19. München, 1985.

ComMar. = Heller, Georg, *Comitatus Marmarosiensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 18. München, 1985.

ComMos. = Nehring, Karl, *Comitatus Mosoniensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 19. München, 1985

ComPos. = Heller, Georg, *Comitatus Poseganensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 3. München, 1975.

ComSzat. = Heller, Georg, *Comitatus Szathmariensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 14. München, 1981.

ComUg. = Heller, Georg, *Comitatus Ugocsiensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 18. München, 1955.

ComUng. = Heller, Georg, *Comitatus Unghensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 17. München, 1984.

ComVar. = Heller, Georg, *Comitatus Varasdiensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 8. München, 1977.

ComVer. = Heller, Georg, *Comitatus Veroecensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 6. München, 1976.

ComZag. = Heller, Georg, *Comitatus Zagrabiensis* 1–2. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 11/1–2. München, 1980.

ComZemp. = Heller, Georg, *Comitatus Zempliniensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 13. München, 1981.

Cs. = Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3., 5.* Budapest, 1890–1913.

Cser András 2009. A hangváltozások osztályozásához. *Nyelvtudományi Közlemények 106:* 115–131.

Deme László 1943. *Hangátvetés a magyarban.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 69. Budapest.

Deme László 1956. *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

DHA. = Györffy György szerk., 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. 1.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Elekfi László 1992. *A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai. Linguistica series a Studia et Dissertationes 10.* Budapest, A Magyar Tudományos Akadémiai Nyelvtudományi Intézete.

Erdélyi Lajos 1905. Nyelvjárásaink ügye és teendőink. *Magyar Nyelv 1:* 291–337.

EWUng. = Benkő Loránd főszerk., *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–II.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1993–1995.

Fehér Krisztina 2004. Paradigmák kölcsönhatása az újgrammatikus nyelvkoncepcióban. A magyar történeti személynévkutatás a 20. század elején. *Magyar Nyelvjárások 42:* 5–32.

Fehér Krisztina 2009. Dialektális hangjelenségek és az ún. zöngésségi hasonulások. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia.* Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. 85–96.

Fehér Krisztina 2013. A huszadik század eleji újgrammatizmus és a nyelvi változások. *Magyar Nyelvőr 137:* 129–154.

Fehértói Katalin 1969. *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek.* Nyelvtudományi Értekezések 68. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Fest Sándor 1907. *Hangátvetés a magyar nyelvben.* Nyelvészeti Füzetek 42. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt.

FKnT. = Bába Barbara–Nemes Magdolna, *Magyar földrajzi köznevek tára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 2014.

FN. = Fekete Nagy Antal, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 4. Trencsén vármegye.* Budapest, 1941.

FNESz. = Kiss Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1988.

Fodor Katalin 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: Kiss Jenő szerk., *Magyar dialektológia.* Budapest, Osiris Kiadó. 325–350.

Forró Orsolya 2008. Vannak-e asszociációs hangváltozások? A hangváltozás-tipológia kérdése a magyar nyelvtörténeti szakirodalomban. *Nyelvtudományi Közlemények 105:* 279–293.

Gerstner Károly 2018. Hangtörténet. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* Budapest, Tinta Könyvkiadó. 103–128.

Gombocz Zoltán 1908. *Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 7. Budapest.

Gombocz Zoltán 1909. A tővégi magánhangzók kérdéséhez. *Magyar Nyelv 5:* 393–395.

Gombocz Zoltán 1914. Török jövevényszavaink hangtanához. *Magyar Nyelv 10:* 27–28.

Gombocz Zoltán 1922/1997. Nyelvtörténeti módszertan. In: Gombocz Zoltán, *Jelentéstan és nyelvtörténet. (Válogatott tanulmányok.)* Budapest, Akadémiai Kiadó. 73–128.

Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya.* Budapest, Osiris Kiadó.

Guti Veronika 2018. *Mássalhangzó-kapcsolatok és változásaik a helynévelemekben.* Diákköri dolgozat. Kézirat. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

Gy. = Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.

HA. 1–4. = Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen, 1997. *2. Doboka–Győr vármegye.* Debrecen, 1999. *3. Heves–Küküllő vármegye.* Debrecen, 2012. *4. Liptó–Pilis vármegye.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017.

Hajdú Péter 1981. *Az uráli nyelvészet alapkérdései.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Herman József 1967. *Précis d'histoire de la langue française.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Hoffmann István 1997. Kiss Lajos, Földrajzi neveink nyelvi fejlődése (ismertetés). *Magyar Nyelv 93:* 87–97.

Hoffmann István 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

Honti László 1997. *Az ugor alapnyelv kérdéséhez.* Budapesti Finnugor Füzetek 7. Budapest, ELTE Finnugor Tanszék.

Honti László 1999. *Az obi-ugor konszonantizmus története.* Studia Uralo-Altaica, Supplementa 9. Szeged, JATE Finnugor Tanszék.

Hooper, Joan B. 1976/1993. Természetes generatív fonológia. In: Siptár Péter szerk., *Modern fonológiai szöveggyűjtemény. 2.* Szeged, JATE BTK. 42–56.

Horger Antal 1909. Udvarhely vármegye székely nyelvjárásának hangtani sajátságai. *Nyelvtudományi Közlemények 39:* 381–417.

Horger Antal 1911. *Egy ismeretlen magyar hangtörvény.* Nyelvészeti Füzetek 65. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt.

Horger Antal 1913. Borjú, gyapjú, csalán. *Magyar Nyelv 9:* 111–116.

Horger Antal 1921. Szókezdő magánhangzók fejlődése. *Magyar Nyelv 17:* 78–86.

Horger Antal 1929. A hangrés megszüntetésének kérdéséhez. *Magyar Nyelv 25:* 252–258.

Horger Antal 1932. Az inetimologikus magánhangzók fejlődéséhez. *Magyar Nyelv 28:* 37–39.

Horger Antal 1933. Inetimologikus *p* és *b* fejlődése. *Magyar Nyelv 29:* 261–264.

Horger Antal 1942. Katona. *Magyar Nyelv 38:* 334–337.

Horger Antal 1944. Est, este, eset. *Magyar Nyelv 40:* 264–269.

Hume, Elizabeth 2001. Metathesis: formal and functional considerations. In: Hume, Elizabeth–Smith, Norval–van der Weijer, Jeroen szerk., *Surface syllable structure and segment sequencing.* Leiden, Holland Institute of Generative Linquistics. 1–25.

Hume, Elizabeth 2004. The indeterminacy/attestation model of metathesis. *Language 80:* 203–237.

Imre Samu 1971a. *A felsőőri nyelvjárás.* Nyelvtudományi Értekezések 72. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Imre Samu 1971b. Szinkrónia és diakrónia a magyar nyelvatlasz anyagában. *Magyar Nyelv 67:* 134–144.

Jakab László 1957. Telek. *Magyar Nyelvjárások 4:* 81–86.

Juhász Dezső 1997. A nyelvtörténet a magyar dialektológiában. *Magyar Nyelvjárások 34:* 43–50.

Juhász Dezső 1999. A történeti nyelvtan néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből. In: Büky László–Forgács Tamás szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 1. Magyar és finnugor mondattörténet.* 1998. szeptember 23–24. Szeged, JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 81–90.

Juhász Dezső 2001. A nyelvföldrajz magyar eredményeiből. In: Kiss Jenő szerk., *Magyar dialektológia.* Budapest, Osiris Kiadó. 111–130.

Juhász Dezső 2002. A dialektológia hármas feladata és a nyelvföldrajz. In: Szabó Géza–Molnár Zoltán–Guttmann Miklós szerk., *IV. Dialektológiai Szimpozion.* Szombathely. 149–153.

Juhász Dezső 2007. A nyelvföldrajz történeti tanulságai — Egy klasszikus tanulmány negyven év távlatából. In. Guttmann Miklós–Molnár Zoltán szerk., *V. Dialektológiai Szimpozion.* Szombathely. 133–138.

Kálmán Béla 1951. A mai magyar nyelvjárások. Budapest, Tankönyvkiadó.

Kálmán Béla 1953. A szókezdő mássalhangzócsoport egyik feloldási módja a magyarban. *Magyar Nyelvjárások 2:* 59–70.

Kálmán Béla 1966. *Nyelvjárásaink.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Kálmán László–Trón Viktor 2007. *Bevezetés a nyelvtudományba.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.

Kassai Ilona 1981. A magyar beszéd hangsorépítési szabályszerűségei. *Magyar Fonetikai Füzetek 8:* 63–85.

Kassai Ilona 1994. A fonetikai háttér. In: Kiefer Ferenc szerk., *Strukturális magyar nyelvtan. 2. Fonológia.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 581–665.

Kassai Ilona 1998. *Fonetika.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Kassai Ilona 1999. Nyelvek és kultúrák érintkezésének tükröződése a magyar szótag szerkezetének történeti alakulásában. In: Kassai Ilona szerk., *Szótagfogalom — szótagrealizációk*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 55–64.

Kassai Ilona 2000. Nyelvek és kultúrák érintkezésének tükröződése a magyar szótag szerkezetében. In: Borbély Anna szerk., *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-mendencében*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 113–119.

Kassai Ilona–B. Lőrinczy Éva 1982. A magyar mássalhangzó-kapcsolódások pszichofiziológiai hátteréről. *Nyelvtudományi Közlemények 84:* 244–257.

Kassai Ilona–B. Lőrinczy Éva 1984. A magyar hangátvetés értelmezéséhez és tipológiájához I. *Nyelvtudományi Közlemények 86:* 47–61.

Kassai Ilona–B. Lőrinczy Éva 1985. A magyar hangátvetés értelmezéséhez és tipológiájához 2. *Nyelvtudományi Közlemények 87:* 89–109.

Kassai József 1817. *Magyar nyelv-tanító könyv, melyly a' magyar beszédnek, és írásnak szabásait meg-ítélve, gántsolva, és meg-választva adja-elé.* Sárospatak.

Katona Csilla 2016a. A hangátvetés a magyarban. *Magyar Nyelvjárások 54:* 51–81.

Katona Csilla 2016b. A kétnyíltszótagos tendencia a magyarban. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12:* 115–151.

Katona Csilla 2017. A szótagszerkezetet érintő hangváltozási folyamatok mozgatórugói. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 9.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 157–164.

Katona Csilla 2018. A tővégi magánhangzók eltűnése a magyarban. *Argumentum 14:* 264–284.

Kenyhercz Róbert 2006. Az *s, sz* kezdetű szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok a régi helynevekben. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2:* 195–206.

Kenyhercz Róbert 2007. Az etnikai viszonyok tükröződése a szókezdő mássalhangzó-torlódások körüli nyelvi változásban. In: Hoffmann István–Juhász Dezső szerk., *Nyelv, nemzet, identitás III. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai.* Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. 89–96.

Kenyhercz Róbert 2008. Helynévkutatás és hangtörténet, avagy a helynevek forrásértéke. In: Bölcskei Andrea–N. Császi Ildikó szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 175–182.

Kenyhercz Róbert 2013a. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 28. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

Kenyhercz Róbert 2013b. A középkori oklevelek hangtörténeti forrásértékéhez *Magyar Nyelvjárások 51*: 59–72.

Kenyhercz Róbert 2014. A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről (az *-óc* végű helynevek a magyarban). *Nyelvtudományi Közlemények 110:* 205–226.

Keszler Borbála 1969. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban.* Nyelvtudományi Értekezések 63. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kis Tamás 2014. Leíró hangtan és hangtörténet. *Magyar Nyelvjárások 52:* 89–124.

Kis Tamás 2016. A bilabiális *β* és a *v*-féle hangok a magyarban. *Magyar Nyelvjárások 54:* 23–50.

Kis Tamás 2018. Megjegyzések a Halotti beszéd *u* és *v* betűinek hangértékéről. *Magyar Nyelvjárások 56:* 57–74.

Kis Tamás 2019. *Az ómagyar bilabiális β kérdéséhez.* A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 93. Debrecen.

Kiss Jenő 1976/2014. A tájszavak etimológiai vizsgálatáról. In: Juhász Dezső szerk., *Kérdések és válaszok a nyelvtudományban. Jelen, múlt, jövő. Válogatás Kiss Jenő tanulmányaiból.* 2. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 96–102.

Kiss Jenő 1981. *Nyelvjárási tanulmányok.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 159. Budapest.

Kiss Jenő 2002. Dialektológia és nyelvtudomány: hagyomány és korszerűség. *Magyar Nyelvjárások 40:* 3–20.

Kiss Jenő 2003. Általános kérdések. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk., *Magyar nyelvtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó. 13–68.

Kiss Lajos 1995. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése.* Nyelvtudományi Értekezések 139. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KMHsz. 1. = Hoffmann István szerk., *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2005.

Korompay Klára 2003. Helyesírástörténet. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk., *Magyar nyelvtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó. 281–300.

Korompay Klára 2006. Az ómagyar kor. In: Kiefer Ferenc főszerk., *Magyar nyelv.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 335–364.

Kovács Éva 2016. A Százdi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani sajátosságai. *Nyelvtudományi Közlemények 112:* 285–297.

Kräuter Ferenc 1914. Szervetlen mássalhangzók. *Magyar Nyelv 10:* 121–125.

Kubínyi László 1958. Magyar nyelvtörténeti változások vélhető összefüggéseiről. *Magyar Nyelv 54:* 213–232.

Laziczius Gyula 1930. A phonologiáról. *Magyar Nyelv 26:* 18–30.

Losonczi Zoltán 1918. Hangtörténeti alapkérdések. *Magyar Nyelvőr 47:* 13–20, 62–66, 116–123, 151–157.

Losonczi Zoltán 1936. A magyar *l* kiesés kezdete. *Nyelvtudományi Közlemények 50:* 240–251.

B. Lőrinczy Éva 1979. *A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Máté Jakab 1997. *Elméletek, irányzatok és módszerek 1. A 19. századi nyelvtudomány rövid története.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Melich János 1905. Kolozsvár. *Magyar Nyelv 1:* 82–83.

Melich János 1906. Adatok hazánk honfoglalás kori X–XII. századi helyneveinek értelmezéséhez. *Magyar Nyelv 2:* 150–158.

Melich János 1909. Szláv jövevényszavaink eredetéről. *Nyelvtudományi Közlemények 39:* 1–74.

MNyA. = Deme László–Imre Samu szerk., *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968–1977.

A. Molnár Ferenc 1974a. A permi nyelvek szóvégi magánhangzóinak történetéről. *Nyelvtudományi Közlemények 76:* 77–108.

A. Molnár Ferenc 1974b. Megjegyzések a finnugor alapnyelv szóvégi magánhangzóinak történetéhez. *Magyar Nyelvjárások 20:* 109–113.

A. Molnár Ferenc 1983. A magyar szóvégi rövid magáhangzók történetéhez. *Magyar Nyelv 79:* 47–59.

A. Molnár Ferenc 2008. A *Herpály* helynév eredetéhez. In: Dankó Imre szerk., *Rálátás. Zsákai helytörténeti–honismereti, kulturális tájékoztató 8.* Zsáka. 51–55.

Munkácsi Bernát 1902. Adalékok a magyar nyelv régi török és mongol elemeihez. *Nyelvtudományi Közlemények 32:* 271–302, 369–398.

Németh Miklós 2013. Történeti szociolingvisztika — három évtized mérlege. In: Kontra Miklós–Németh Miklós–Sinkovics Balázs szerk., *Elmélet és empíria a szociolingvisztikában. Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia – Szeged, 2012. augusztus 30.–szeptember 1. – előadásaiból.* Budapest, Gondolat Kiadó. 304–323.

Németh Péter 1997. *A középkori Szabolcs megye települései.* Nyíregyháza, Ethnica Kiadás.

Németh Péter 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig.* Jósa András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.

Nyirkos István 1980. Az ős- és ómagyar kori hangváltozások rendszertani jellegéről. A magyar nyelv grammatikája. In: Imre Samu–Szathmári István–Szűts László szerk., *A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.* Nyelvtudományi Értekezések 104. Budapest, Akadémiai Kiadó. 619–622.

Nyirkos István 1987. *Inetimologikus mássalhangzók a magyarban.* Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem.

Nyirkos István 1993. *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban.* Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem.

Nyirkos István 1994. Jövevényszavaink inetimologikus véghangzóiról. In: Szathmári István–E. Abaffy Erzsébet–B. Lőrinczy Éva szerk., *Bárczi Géza Emlékkönyv, születésének 100. évfordulója alkalmából.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200. Budapest. 127–150.

Nyirkos István 1996. A szóeleji mássalhangzó-torlódások feloldásának egymáshoz viszonyított megoszlásáról. In: Terts István szerk., *Nyelv, nyelvész, társadalom — Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól.* 2. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem. 203–207.

Nyirkos István 1997. A szóeleji mássalhangzó-torlódások feloldásának módjairól. *Folia Uralica Debreceniensis 4:* 113–156.

Nyirkos István 2005. Korai jövevényszavaink szervetlen véghangzóiról. *Nyelvtudományi Közlemények 102:* 226–230.

Nyirkos István 2009. Kivétel nélküli volt-e ősi szavainkon a tővéghangzó? *Magyar Nyelvjárások 47:* 111–117.

OklSz. = Szamota István–Zolnai Gyula, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902–1906.

Olaszy Gábor 2007. *Mássalhangzó-kapcsolódások a magyar beszédben.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.

Papp István 1963a. Voltak-e sorvadó magánhangzók a nyelvünkben? In: Benkő Loránd–Ligeti Lajos–Pais Dezső szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből.* Nyelvtudományi Értekezések 40. Budapest, Akadémiai Kiadó. 288–295.

Papp István 1963b. Rövid véghangzóink sorsa és a nyelvi szerep. *Magyar Nyelv 59:* 393–408.

Papp István 1966. *Leíró magyar hangtan.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Petz Gedeon 1927. Szórványos mássalhangzófejlődés jövevényszavainkban. *Magyar Nyelv 23:* 138–150.

Póczos Rita 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvi elemzése.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

Prince, Alan–Smolensky, Paul 1993. *Optimality Theory: Constraint interaction in generative grammar.* Technical Report 2, Rutgers University Center for Cognitive Science. Cambridge, Mass., MIT Press.

Rácz Anita 2005. *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 9. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

Rácz Anita 2007. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

Rebrus Péter 2001. Optimalitáselmélet. In: Siptár Péter szerk., *Szabálytalan fonológia.* Budapest, Tinta Könyvkiadó. 77–123.

Rebrus Péter–Trón Viktor 2002. A fonotaktikai általánosításokról. Kísérlet a magyar mássalhangzó-kapcsolatok nem-reprezentációs leírására. In: Maleczki Márta szerk., *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 5.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 17–63.

Reszegi Katalin 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

Sárosi Zsófia 2003. Morfématörténet. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk., *Magyar nyelvtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó. 129–172, 352–371.

Simonyi Zsigmond 1877. Járulék-mássalhangzók a magyarban. *Magyar Nyelvőr 6:* 444–451.

Simonyi Zsigmond 1878. A hangátvetésről. *Magyar Nyelvőr 7:* 339–357.

Simonyi Zsigmond 1921. Két járulék mássalhangzó. *Magyar Nyelvőr 50:* 131–135.

Sinkovics Balázs–Zsigri Gyula 2006. A *h*-ra vonatkozó megszorítások történeti változásai. In: Büky László–Forgács Tamás szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 4.* Szeged, JATE Press. 133–151.

Siptár Péter 1994. A mássalhangzók. In: Kiefer Ferenc szerk., *Strukturális magyar nyelvtan. 2. Fonológia.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 183–272.

Siptár Péter 1998. Hangtan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter szerk., *Új magyar nyelvtan.* Budapest, Osiris Kiadó. 293–390.

Siptár Péter 2001. Három felemás magyar mássalhangzó. *Magyar Nyelv 97:* 385–404.

Siptár Péter 2002. Optimális hiátustöltés. In: Gósy Mária szerk., *Beszédkutatás 2002.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. 70–83.

Siptár Péter–Szentgyörgyi Szilárd 2013. *Optimális esszék a magyar fonológiáról.* Veszprém, Pannon Egyetemi Kiadó.

Szigetvári Péter 1998. Kormányzás a fonológiában. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 19:* 165–213.

Szilágyi N. Sándor 1976. Az ómagyar kori pótlónyúlás és a tővégi rövid magánhangzók lekopásának néhány kérdése. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 20:* 126–136.

Szinnyei József 1903. Alaktani adalékok 1. *Nyelvtudományi Közlemények 33:* 129–138.

Szinnyei József 1904. Alaktani adalékok 3. *Nyelvtudományi Közlemények 34:* 1–11.

Szinnyei József 1910. Az Árpád-kori *u* betűk kérdéséhez. *Magyar Nyelv 6:* 12–14.

Tán Ferenc Gergő 2018. *A helynevek tulajdonnévi elemeinek hangszerkezeti típusai és ezek változásai.* Diákköri dolgozat. Kézirat. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

TESz. = Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.

Tóth Valéria 2001a. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

Tóth Valéria 2001b. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye).* A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

Tóth Valéria 2003. Inetimologikus magánhangzók a magyar helynevekben. *Magyar Nyelvjárások 41:* 627–640.

Tóth Valéria 2004a. Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1:* 183–207.

Tóth Valéria 2004b. Inetimologikus mássalhangzók a régi magyar helynevekben 1–2. *Magyar Nyelv 100:* 321–331, 454–470.

Tóth Valéria 2007. Egy szó eleji hangváltozási típusról. In: Hoffmann István–Juhász Dezső szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. 317–327.

Törkenczy Miklós 1994. A szótag. In: Kiefer Ferenc szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 273–392.

Törkenczy Miklós 2001. Végzetes rosszulformáltság a fonológiában. In: Bakró-Nagy Marianne–Bánréti Zoltán–É. Kiss Katalin szerk., *Újabb tanulmányok*

a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai. Budapest, Osiris Kiadó. 274–290.

UEW. = Rédei Károly szerk., *Uralisches Etymologisches Wörterbuch.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1986.

ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk., *Új magyar tájszótár 1–5.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.

Vennemann, Theo 1988. *Preference Laws for Syllable Structure and the Explanation of Sound Change.* Berlin–New York–Amsterdam, Mouton/ De Gruyter.

Vértes Edit 1987. *A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszerének törvényszerűségeihez.* A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 53. Debrecen.

WOT. = Róna-Tas András–Berta Árpád, *West Old Turkic. Turkic loan words in Hungarian.* Wiesbaden, Harrassowitz, 2011.

Zelliger Erzsébet 1991. Az igetövek. In: Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 41–59.

Nyelvielem-mutató

A Nyelvielem-mutató a kötetben szereplő valamennyi nyelvi adatot tartalmazza: közszavakat és tulajdonneveket, azok forrásokban előforduló betűhív adatait, toldalékmorfémákat, hangokat. Az ómagyar kori neveket betűhív alakban és standardizált formában egyaránt feltüntetem. A morfémákat minden esetben kötőjellel jelzem (pl. *-d, -i, -k, -ka* stb.). Munkámban a mássalhangzó-kapcsolatoknak és a hangok fonológiai jegyeinek fontos szerepe van, ezek problematikája többször is előkerül a kötetben, ezért az elemzett mássalhangzó-kapcsolatokat (pl. *tk, kcs* stb.) és a fonémákat (pl. *a, d, k, r* stb.) ugyancsak felvettem a mutatóba.

a 18, 73, 75
ȧ 13, 87
á 84, 91
Abádszalók 127
Abara 62–63, 70
Abaújalpár 137
abcúg 29
Abda 62–63, 70
ablak 21
Ablonca 50
Abra 62–63, 70
abrak 16, 21, 28–29
absztrakt 31
abszurd 29
ács 84, 125
Ács 44, 150
acsari 10
acsarog 10, 157
ácsing 143
ácsról 10
acsurál 10
ad 11, 16
Adorján 133
Adrian 133
agancs 145
Ágfalva 96
ajándék 28
akác 155
Akanay 133
Aklos 63
akna 16, 28–30, 133–134
Aknay 132
akol 63
akt 31
akta 16, 30
alamázia 132, 134
Alamor 75
alarm 139
Alch 150
Álcs 44
áld 11
áldott 149
Alexandertelke 56, 58, 73
Alexanderteluke 56, 73
alma 13, 84
Álmosd 137
ȧlmu 89
Almus 89, 137
alom 13
-alom/-elem 81
Alpár 137
Alsochesteregh 133
Also Egeres 63
Alsóegres 63
Alsoegrus 63
Alsó Monyoros 60
Alsómonyorós 60
**ȧlumu* 13
**alɜ* 11
ámbitus 146
ámpolna 149
**amta* 11
Anaras 112, 117
angelcut 44
angol 16
angström 20, 31
angyalokat 45
Anyaros 117
Apc 140, 141
Apod akla 62–63
apró 16, 28–29
Apudokola 62–63
arabs 32
Araca 63
Aradó kútja 132
Aradvány 132
Aranyas 112–113, 117
arasz 142
árboc 111
arc 18
Arca 62–63, 73
ária 149
árics 149
**ariq* 13
árka 77
Árki 44, 54, 62–63
Árky 62
árny 139
árok 13, 81, 77
Ároki 44, 62–63
árpa 13
áru 11
aruk 84, 91
Aruky 62
**arwa* 11
Asantu 149
áspis 145, 149
Assowan 133
Asuantheu 149
ásvány 133
Ásványráró 133
Ásványtő 149

Aswan 133
aszpik 29
asztal 29
atka 20
atya 18
autó 161
avar 149
az 18
azah 83, 90
azték 29
azsag 145, 149
ayači 84, 125
b 26, 28–29, 31–32, 59, 104, 143–145, 156
bába 151
Bábahalma 151
Babalhalma 151
Babana 151
Bábica 142
Bábina Gréda 57, 151
Babna 44, 57, 59, 70
Babochka 142
Bábócka 142
Bábolna 57, 151
babu humca 81
Babuna 44, 57
Babusa 142
Bach 96
Bachafalva 67, 80
Bachfalva 67, 80
Bachta 74
Bachu 96
Bács 67, 96
Bácsfalva 67, 80
bagat mezee 91
bagdány 133
Bagota 67
Bagotha 67
Baiola 80
Bajla 80
bajuszos 67, 74
Bak 67
Bakalar 44
Bakfalwa 67
Bakó 67
Bakóca 152
Bakocha 44, 152
Bakófalva 67
Bakofalwa 67
Bakolcha 44, 152
Bakoua 73
Baksafalva 67
Baksfalva 67
Bakta 67
bakter 30
Bakua 73
Bakva 73
Balanus 149
Balátafalva 80
Balathafalua 80
Balatonboglár 44
Balatonkiliti 127
balga 28
bálin 142
Balogd 143
Balotfalva 80
Balothfalwa 80
balta 28
Baluanus 149
baluuan 91
**balvan* 14
bálvány 14
Bálványos 149
balzsam 28–29
Balyota 44
banán 142
barack 32
Barak 140
Barakon 75
Barana 108, 117, 127
Baranya 127
barát 36, 38, 131
barázda 29, 128
barbora 134
Barcs 155
Barkon 75
barlang 108
Barmó 73
Barnad 151
Barnag 108, 117
barom 14
Bars 97, 102
Barslédec 157
**barum* 13
Bas 154
Basfalwa 154
Batyk 31, 33, 141
Baxafalwa 67
Baxfolwa 67
Bayla 80
Bazytha 74
bd 30
Bech 142
Becs 142
Bederfalua 156
Bederfalva 156
bedróka 111
Bedur 156
bejgli 16
béklyó 30
bél 11
Béld 141
**belen* 14
Belud 140
Benderfalua 156
Benke 137
Benke árka 54
Benkeerestewene 66
Benke eresztevénye 66
bér 84
Bereg 98
Beregu 98
berek 98
bereke 56
Berekenes 75, 80, 110
berekenye 65–66, 75
Berekenye 64–66
Berekenyés 75, 80
Bereki 56, 58, 79
Berekne 66
Bereknes 110, 117
Berekszegü 96
berekune 103
Bereky 56, 79
Beremen 44, 60, 61
Beremus 75
Berenkes 110, 117
berke 56
Berkend 157
Berkenes 75, 80
berkenye 64–65, 103, 110
Berkenye 64–65
Berkenyés 75, 80, 110
Berki 56, 58, 79
Berky 56, 79
Bermen 44, 60–61
Bernád 151
Bernald 151
Bernardo 151
**berü* 84
Beruczegu 96
Berugscug 96
Berzék 98
Besenyő 114
Beszterce 50, 103, 134
Bezeg 98
Bezegh 98
Bezegu 98
Bicske 117
Biharvajda 56
bik 154
Bikche 117

Bikes 154
birsalma 109
Bistrica 50, 103
bivaly 159
bj 135
bl 21, 135
blokk 26
blúz 18, 27
Boct 97
Boctu 97, 138
bocskor 135
bodnár 29
bodobács 157
bódog 39
Bodogfalwa 150
Bódongházfalva 156
Bodungházunfolua 156
bogár 108
Bogard 109, 117
Bogárd 108–109, 117
boglya 30
bognár 21
Bograd 117
Bohnya 110
Boht 97, 138
Bojada 80
Bojt 97, 138
Boklar 44
Boklár 44
bolatin 89, 91
boldog 39, 153, 158
Boldogfalva 150
Boldoghfalwa 150
bolgár 135
bolha 28, 99
Bolhád 99
Bolhád-hegy 99
bolt 153
bolygó 28–29
bolyh 32
Bolythamezey 44
bont 32
Bonyha 110, 122
Bonyla 57, 59, 80–81
Borcsic 140
Bork 140
Bormow 44, 73
Boroch 151
Borolch 151
borona 57, 59, 74, 128
Boronica 127
Boronka 127
Borouch 151
bors 33, 97, 138
Bors 97, 138
borscs 33
Borsfa 155
**borsi* 14
borsó 14
Borsu 97, 102, 138
Borumou 44, 73
borz 13–14, 31–32
Borzova 63
Borzwa 64
Bosold 151
Bosou 151
Bosoud 151
bošu 125
bošuγ 125
Bothtereme 56
botlás 133
Botlin 134, 139
Botterme 56
bovden 30
Božeta 156
Bozincha 156
Bozytha 156
Boχt 97
Boχtu 97
bögre 28, 106, 133, 134
bölcs 32, 141
bölény 14
börtön 28
börze 29
br 21, 128, 135
Brachu 102
brácsa 25–27
Bracsu 102
brakyně 103
brana 127
Brana 127
brat 35, 38, 131
Brech 102
Brecs 102
Breznica 15
Breznicha 15
Brezová 63
Brezthowecz 154
Breztolcz 154
brindza 29
Bronka 127
bronz 18
bszc 31
bszk 31
bucsú 125
Budagd 143
Bugard 108
bugyborék 28
Buhna 110
bukfenc 28–30
Bukovica 152
buksza 30
bukta 29
bulcsú 125
Bulhad 99
Bulhadu 99
Bunila 57
Bunyila 59, 80
**burčaγ* 14
burján 135
Burs 97, 102
buzogány 135
Bűdi-eresztvény 146
Bwdy herestwyn 146
Bwnylla 57, 80
Bychke 117
Bykes 154
Byrkes 154
Byztruch 134
c 14, 27, 29, 32, 157
č 125
cafka 29
Calsa 57
camera 145
capitulum 50
**čata* 14
Caterina 50
céh 23
cékla 30, 149
čeŋkэ 11
cerimónia 113
Čermán 112
Chakna 133
Chakva 74
Chalanos 44, 112, 117
chambre 145
Chanalos 44, 112, 117
Charadajaras 103
Chatar 149
Checlas 149
Chega 151
Chegehalom 101
Chegewld 151
Chegud 151
Chehteleke 56
Chekehyda 151
Chekelhida 151
Chemerna 112, 117
Cherman 112
Chermene 112, 117
Chewle 155
Cheztregh 133

Chimudi 98
Choch 133
Chokoha 74
Chon 96, 102
Chonu 96, 102
Churle 155
**chъlmъ* 111
cibere 57, 59, 75
címke 28
cinege 57, 133
cirtos 111
**Čistъ strugъ* 133
ck 135
Cletus 127
Clety 127
Clus 127
Clusuar 38
comb 105
Comlos 133
Comolod 133
copf 31–32
Copurnuch 134
čorba 149
Cosu 89
Crakow 15
čreda 103
Cucen Hereh 146
cucli 33
Cuka 149
culun 89
Culusar 38
Curice 74
cvekedli 27
cvekla 149
cvikker 27
Czokona 133
**ćəlkз* 11
cs 19, 29, 33, 50, 157
-csa/-cse 109–110
Családka 143
csalán 112, 142–143
Csalános 112–113, 117, 123
csalfa 21
csámcsog 33
Csanálos 103
Csany 96, 102
csata 14
Csatár 149
Csege-halom 101
csegely 11
Csegőd 39
Csegöld 39, 151
Csehtelke 56
Csekehida 151
cseléd 155
cselekvés 51
Csemerne 117
csempe 28
cserepes 61, 70, 75
Cserhát 99
Csermend 112
Csesztreg 133
csillog 11
csirázik 61
csiripel 74
csízió 105
csk 110–111, 135, 142
csók 152
Csokoha 74
Csokonyavisonta 133
Csokva 74
csonk 32
csontképző 20
Csonyu 96
csoportkép 20
csorba 149
csorda 103
csoroszlya 30
Csölle 155
csömör 114–115, 122
csörege 57, 59, 75
csr 10
csuka 149
csutka 114, 133
csv 109
d 26, 28–29, 31–32, 59, 104, 142–143, 157
-d 61, 97, 99, 109, 140, 143
Dabisa 74
Dabolc 152
Dabolch 152
Dabronuk 151
Dabysa 74
Dag 96
Dagu 96
Dajalaka 67, 81
Dajlaka 67, 81
Dalmar 70, 73, 81
Dalmár 70, 73, 81
dalmát 135
Dalwmar 73, 81
Damasafeldy 67
Damasfeldu 67
Damásföldе 67
Daras 127
Darázs 127
Darázsi 127
daróc 128
Daróc 127
Daroch 127
daru 11
de Bache 87
Debouch 152
Debrník 151
defekt 32
Degu 89
derekas 61, 75
Deszk 19
deszka 29
Detk 31–32, 141
dézsma 29, 50
-di 89
dilinó 115
dió 159, 161
dirndli 31
disznó 16
Dobosza 70
Dobrolnuk 151
Dobsa 74, 155
Dobsza 70
Dobza 155
Dolmod 112
Domald 112
Dombrad 144
Dombrád 144–145
Domold 112, 117
Domorad 144
Dompsa 155
Domrád 145
dorombol 106
Doyalaka 67, 81
Doylaka 67, 81
döfj 26
dr 128
drága 14, 128
Draguna 15
Dragus 155
dramaturg 32
Dras 127
Drauch 127
dravec 127
Draž 127
drog 26–27
drót 15
drukk 128
drukkol 18, 26
drusza 128
Dubovac 152
dug 11
dunyha 115, 121–122
Dúr út 97, 101
Dúr utu 97, 101

dutyi 18
Duurvt 97, 101
Duwruthu 97, 101
dvor 131
dz 29, 32, 135
dzs 29
dzsentri 16
e 75, 84, 87, 132, 134
ë 73, 129, 134
é 84, 91
éber 146
Ech 97, 101–102
Echy 96
Eculsu 99
Écs 97, 101–102
édes 152
ég 11
Egedtheleke 56
egen 14
egér 12
éger 63
égeres 70, 75
Egerszalók 127
Egid 143
egres 16, 21
Egyed 143
Egyedtelke 56
Egyedthelke 56
egyenes 104
ejnye 30, 146
ekcéma 29
Ekeuch 99
Ekulch 99
Ekülcs 99
Elec 110
Elecske 111
elegyedik 147
Elek 110
Elekchy 110
Elekcsi 110–111
elnök 16
Elye mona 152
ember 28
emelet 113
Emun 147
Enese 134
Enud 143
Enugd 143
Enyed 143
Enyegd 143
enyeleg 146, 149
enyhe 16
enyhít 121–122
Eperjeske 143
eplény 133, 149, 159
ér 16, 146
Ér 146
érc 18
erdő 28
eresztevény 66, 72
Eresztevény 66, 72
eresztvény 66, 72, 146
Eresztvény 66, 72, 146
Erezteven 66
eri 84
**eriγ* 14
erő 14
Érpályi 146
Erpaul 146
erszény 16, 103, 116
estado 131
Esu 96, 101–102
eszme 16
Esztár 122, 130
eszterág 37
Eszterény 134
év 81
évek 82
evetke 158
ezred 16
Ezthar 130
Eztran 134
f 26–27, 29, 32
fajd 31–32
fájl 20, 32, 139
falka 28
família 113
fanyalog 149
faragcsál 115
fáraó 161
Farcasagaztou 83
Farkas 89
Farkas eresztevénye 66
Farkirét 97
farm 139
fecni 29, 33, 139
fecseleg 157
fecske 29
fedeles 75
fegyver 28
fehér 159
Fejérd 159
Fejérszék 159
fekete 105
Feket ere 146
Feket hereh 146
fél 84
fele 84
Felnémeti 144
Felnempti 144
Felnemty 144
Felsőegres 63
Felsőlehota 142
félszeg 28
férc 32, 141
fércel 155
férj 32
fest 32
festék 29
fesziget 61, 70, 74
fewdwar 152
feyer 159
Feyerd 159
Feyerzeek 159
feyr 159
Feyrd 159
Feyrzekh 159
fia 157
fikanyos 61, 75
fikciózik 111, 122
Filetelke 56
Filke 133
Filkeháza 133
film 139
firn 139
fityfene 30
fityma 30
fityula 57, 59, 74
fizten 155
fjord 18, 26–27
flaska 14
flegma 128
flótás 25–27
fluor 161
fog 11
fogda 29
fojt 32
Folnagh 152
folt 31, 153
Fonag 152
fonatos 61, 75
Forc 97
Forcasereztewyni 66
Forcu 97, 102
Fork 97, 102
fő 158
föld 31, 153
frakk 128
fránya 26–27
fris 128
fszt 31
ft 19, 30, 32

fuk 91, 101
Fulókércs 155
futball 29
fuvaros 159
fülemüle 65
Fűrészfalu 148
füst 33
Füzegy 114
Fygyz 114
Fyleke 133
Fyleteluke 56
Fylethelke 56
Fylke 133
Fyzygh 114
g 13, 26, 28–29, 31–32, 115, 143
gabona 57, 59, 70, 74
Gábriánmonostora 66
Gabrianmonustra 66
Gabrianmunustura 66
gácsér 157
galamb 31, 32
gallér 115
Galod 127
Gálospetri 73
Galuspetri 73
Galuspetury 73
gantár 115
Garbóc 39
Garbolc 39, 152
gardrób 133
Garibaldi 103
gavallér 115
gazdag 29
gd 30, 32
Géc 155
Gedelen 112, 117
Geech 155
Gég 96
Gegu 96
Geledény 113, 123
Geledun 112, 117
Gelence 50
gépelés 61, 70, 75
Gercse 127
Gercseny 61
Gerechen 61
Gerecse 61
Geregye 70
Gerestelke 80
gerezd 32
Gergyefő 70
Gerusteleke 80
Geszt 19
Geth 155
gezemice 65, 75
gilva 104
gl 21, 128
gladiátor 18
glázli 128
gléda 128
Gledény 112
Glenica 50
glics 128
gliva 104
Glod 127
Glop 127
glória 26, 27
Glup 127
Glupi 127
gn 21
gnóm 26, 27
gny 135
Golop 127
Gorbolc 152
Gorca 57
Gorcha 57
goríca 57
Gorycza 57
görbe 28
görcs 32, 141
Görcsöny 61
görl 139
gr 21, 109, 128, 135
Grabovac 152
**grabъ* 127
**Granovec* 152
grádics 14
gránát 26–27
Grébicspuszta 127
Grebuch 127
Grecha 127
gríč 61, 127
gróf 128
gubó 114
Gueg 96
Guerchen 61
Guerebuch 127
Gulateleke 56
Gulup 127
Gurbuc 152
gvárdián 27
gy 28, 32
Gyaktelke 56
Gyakteluke 56
gyapjú 28, 30
Gyarmat 85
gyenge 13
gyep 14
gyeplő 29
Gyérestelke 80
gyerkőc 51
gyermek 14
gyertya 84
gyom 14
Gyömrő 10
gyöngy 13, 84
Gyöngy 98, 138
Gyöngyfa 96, 151
Gyrug 140
Gyulatelke 56
gyümölcs 125, 153
Gyüreg 140
h 23, 29, 32, 105, 109, 111, 121–122, 145– 147, 149, 158–161
háború 10
habzsol 106, 115
had 81
Hadi út 100
Hadyuth 100
hágcsó 29, 115
hagyma 28
hahota 10
hajadon 51, 61, 75
hajcsár 30
Hajdúsámson 137
Hajdúszovát 159
hajnal 29, 30
Hajóholmu 100
hajsza 28
hal 16, 84
halak 82
Halász 114
halat 82
halaványy 70
Halaz 114
half 32
halk 31–32
Halmw 101
halom 99–100
halvány 70
Hamus-ér 146
hang 31–32
hant 31–32
hapták 30
Haradiscsa 70
haraszt 19, 142
Harca 62, 73
Hardicsa 70
hárfa 28
harkály 133

harmónia 133
harmu ferteu 91, 101
harmu hig 89, 91, 101
Harnóc 152
Harnolcz 152
három 101
Háromfa 101
Háromudvar 101
hárs 11
Harsan 137
Harsány 137
Harumfa 101
Harumwdwar 101
hasidék 61, 70, 74
hatvan 27
ház 11, 147
Hazal 114
Hegesholmu 89
Hegyhátmaróc 152
Héhalom 101
Heimudi 98
Helmuch 117
hely 147
Hemlech 117
Her 146
herestwyn 146
Herezteuyn 146
Hernádfalva 151
Hernadfalwa 151
Hernaldfalwa 151
Herosztelek 146
Herpály 146
Herpauli 146
Herrand 151
hétfő 28–29
Hewhalom 101
himnusz 28
Himod 98
Himudi 140
Hind 141
hiú 161
hja 27
Hladěn(ec) 112
Hluboké 64
hm 27
hód 95
Hód 96, 101
Hódmezővásárhely 96
Hódu 95
Hodus 89
hodu utu 83–84, 91, 100
hokedli 138
Holboka 65, 70
Holeska 146
Holm 101
holnap 153
Holoboka 65, 70
Homki 59
homok 56, 81
Homok 56
Homoki 56, 58–59
Homorogd 143
homorú 10
Homrod 10
Homrog 10
Homusher 146
Honky 56
hord 32
hotolm 51, 81
Houd 96, 101
Houdu 95, 101
Hoyouholmu 89, 100
Hoznucza 148
**Hranovec* 152
Humruk 10
humuc 84
Humuky 56
Humur 146
Humuroc 10
hüvelyk 32
hvozd 148
Hvozdnica 148
Hymd 140
Hymud 98, 140
i 73, 84, 87, 89, 91, 129, 139, 157
-i 56, 98, 143
ibolya 145
Icol 156
idegen 146
ifjú 29–30, 62–63
igen 14
ihlet 105
ikä 81
Iklad 156
Ikland 156
illeng 149
illő 149
imola 62–63, 74
Imre 10
**inäk* 13
inda 146
ineγ 13
injekció 29
Inse 134
Ip 97
Ipp 97
ipse 16
Ipuh 97
irogat 149
irtvány 133
iskola 122, 131
ispán 122
istálló 36, 122
istráng 134
István 27
iszalag 147
ívás 147
Izdenc 130
Izkaros 130
j 21, 26–27, 29–32, 39, 109, 146, 150, 157, 158–161
-j 133
Jablanica 50
jacht 32
Jacobi Luaz 99
Jacobtheleke 56
Jakabtelke 56
Jakabthelke 56
Jakoteleke 80
Jakotelke 80
Jákótelke 80
**jama* 144
Jánostelke 54
jár 11
**ǰärmäk* 14
ǰarta 84
Jasenica 66
jász 14
jd 32
jég 132
jegyzék 28
**ǰemilč* 125
Jemnik 144
Jempnik 144
**ǰepi* 14
Jeszence 66
Jeszenice 66
Jezencha 66
Jezyniche 66
jfn 31
jgl 31
ǰimiš 125
**ǰinǰü* 84
jk 32
jl 20
jm 33
jn 135
joghurt 29
**ǰom* 14
**jorkз* 11
jst 31

jstr 31
jt 32
jzl 31
k 9, 13, 19, 26–29, 31–33, 59–60, 115, 142–143
-k 81
kabala 75
kabalafa 57, 59
kabóca 115
Kachond 156
Kachud 156
Kacu 156
Kácsád 156
kadét 132
kaftán 29, 30
Káin 39
kajacsos 75
Kaján 39
kajiba 57
kajla 30
kajmán 29
kakadér 155
-ka/-ke 143
Kalachyan 158
Kalacsán 158
kaláha 75
kaland 32, 141
kalauz 18, 161
Kalaznó 112
Kálmán 151
Kalmand 151
Kálmánd 151
kaloda 10
Kálosa 57–58
kalpag 134–135
Kalsa 57–58
Kalusa 57
Kaluz 57
kálvinista 149
Kamanya 70
kámen 151
камень 57
kámfor 28–29
Kamnya 70
Kámon 57
Kamonya 57, 59
kamra 10, 133
kanál 104
kánális 113
kanálol 115
Kanapota 44, 66
Kanapta 44, 66
kancsó 33
kanyaró 113
kaparás 70
kapj 26
Kápolnáskerecsen 60–61
kapszula 30
kapta 16
káptalan 50
Kapulnaskerechun 60
kapzsi 29
karabélyom 115
Karachafalva 67
Karácsfalva 67
karaftye 115
Karako 15
karám 14
Karancsság 96
kard 31–32, 141
kárpál 111
kaszni 139
Katalina 50
**käte* 81
Kathana 150
Katholna 150
Katl 140
Katlh 140
Kátoly 140
katona 10, 50, 150
Katona 150
katyvasz 30
Kauachan 158
Kavocsán 158
kazalos 61, 70
kcs 105, 110, 111, 142
kebel 104, 114–115, 122
Kechke 110, 117
kečke 84
Kécs 155
kecske 13, 84
Kécske 110–111, 117, 122
kedv 31–32
Keech 155
Keerch 155
Keethkamand 151
kegulm 81
Kekche 110, 117
Kékcse 110–111, 117, 122
keksz 31
Kelety 127
Keleznew 112
kemence 28–29, 33
Kemenesalja 57
kenéz 113
Kenézlő 112–113, 123
kényszer 28
Kerchen 60
Kercsen 61
Kerecu 98
kerecsen 60
kerek 98
Kerek 98
kereku 83–84
kereszt 32
Kereua 80
Kereva 80
Kerova 74
Kerowa 74
kert 31–32
kert hel 91
Kerua 80
Kerva 80
Kerwa 74
Kestelz 140
Keszthely 147
Kesztölc 140–141
kesztyű 16
Kétkámánd 151
keuris 84
Kewesd 160
Keyci 155
kéz 81
kezd 32
Keztel 147
Kezthel 147
kf 30
**ki* 11
kiáll 157
kié 157
kificcan 155
kín 14
**kïn* 14
Kindl 139
kínpor 133
király 115
Kis-Enyegd 143
Kisnémeti 144
Kispalgya 58, 70
Kispalugya 57
Kispanyala 75
Kissármás 133
kiút 157
**kiße* 160
**kïyïn* 14
kl 30, 129
Klára 103
klarinétos 113
Klaus 127
Kleti 127
klór 18
klub 26–27

klumpa 113
Klušić 127
Klu(z)s 127
km 30
kn 30, 135
knédli 25–27
Koachy 160
kocsány 114
kocsma 29, 33
koksz 33
kolomp 31–32
Kolos 127
Kolosvár 38
Kolozsvár 127
Koluska 146
kombájn 109, 139
komló 133, 135, 143
Komlód 133
Komlós 133, 143
Komlóska 143
Komlous 143
Komnya 57
komp 32
Komplos 143
kompresz 113
konc 32, 141
**końćкз* 11
Konotopa 66, 71
konszern 139
kontra 16, 133
konty 32
konyha 28, 121–122
Konyha 110, 117
Koppanmonostora 66, 80
Koppanmonostra 66, 80
Koppánymonostora 66, 80
Koprnik 134
**korām* 14
korcsma 125
korona 10, 113
koronabék 74
Kostel 147
Kostelec 140
Kostolech 140
**kota* 11
kováč 160
Kovachy 160
kovács 159–160
Kovácsi 160
Kovácstelke 56
Kowachteleke 56
Kowachthelke 56
kő 160
Köcsk 98
ködmön 28–29
Kökény ere 146
Kökénykerekü 98
költöm 153
könyv 31
Körcsmény 73
Körösnagyharsány 137
kötél 60
Köteles 60
kötvény 27
Kövend 157
Kövesd 160
Köves-ér 146
Kövespatak 160
kp 30
kr 128
krajcár 15, 30
Krakkó 15
krampusz 26–27
**krëcsma* 125
kreolin 109
kréta 128
kripta 30
krucsa 128
krumpli 15, 128
ksz 19, 30–31, 33, 112
kt 11, 19, 30–32, 135
Kuchinkereku 98
Kuchk 98, 102
Kuesd 160
Kuespatak 160
Kuhnya 110, 117
kukac 18
kukorica 65–66, 70
kulcs 153
kultúr 115
kunszt 33
**kunta* 81
Kupchyna 65, 81
Kupechyne 65, 81
kùpus 65
Kupuszina 65
Kurca 74
Kurcha 74
Kurchmen 73
Kurice 74
Kurth 97
Kurtu 97
Kuscku 98, 102
kut 84
Kuteles 60
Kuuesher 146
Kuzepseumonyros 60
Kücsk 102
küld 32, 153
kürt 97
Kürt 97
kv 30
Kvačan 158
kvalifikál 149
kvarc 18, 27
kvartett 149
kvartyog 149
kvóta 26
Kwtles 60
Kyrschynem 73
Kysenegd 143
Kysgerch 155
Kys Nemethy 144
Kysnempty 144
Kyspalgya 57
Kyspanala 75
Kysponyla 75
Kyuskuved 160
l 21, 26–27, 29–32, 39, 58–59, 70, 109, 113–114, 125, 129, 150–153, 158
Labadaswossyan 60
labda 28–30
Labdásvarsány 61
laboda 60
Labodás-oldal 60
lacte 11
Ladamach 134
Ladamóc 134
Ladice 156
Ladmerfalua 74
Ladmérfalva 74
**Ladmovci* 134
Ladomer 148
Ladomér 148
lajbi 28, 30, 115
lajstrom 31
lakat 18
lakmusz 30
lámpa 18
lándzsa 29
langali 75
lanyha 121–122
Lapasd 109, 117
Lapásd 109, 117
Lapásdpuszta 109
lapász 109
lapocka 111, 122
Lapsad 109, 117
Lastovce 152
Lasztóc 152
láz 97

Lazd 97
Lázd 97
Lazdu 97
Laztolch 152
lb 135
lc 141
lcs 125
lcsv 109
ld 32, 141
lean 89
lebenyeg 155
Lec 109
léc 155
leche 11
Lechke 110, 117
lecke 35, 104, 107
lectio 104, 107
Lecske 111, 117, 122
Lédec 156
lehota 142
Lehota 142
Lehothka 142
Lék 109
Lekche 110, 117
Lekcse 110–111, 117
Lekenye 152
Leklene 152
lekvár 28–30
leltár 115
lemberdzsek 29
lencse 28–29
Lendoch 156
lépcső 16, 28–29
lepke 16
Lesthna 64, 74
Lesthyna 64, 74
Lestin 64
Lestina 64, 74
Lestna 74
lf 21
Lidl 139
lieština 64
lift 32
lintu 81
Litva 73
Litvavár 73
lk 32, 135
lm 135
Locsmánd 133
Lodomirfalva 74
Lodomyrfolwa 74
lokùnja 152
lomb 32
lomha 104–105, 121–122
Losard 155
louazberen 99
lovak 159
Lovasberény 99
lovász 99, 160
Lovászhetény 99
Lovászi 99
Lovásztelek 160
Loztouch 152
Lozsád 155
lp 135
lt 32
ltr 31
Luas 99
Luascu 99
Luazhetyn 99
Luaztheluk 160
Luazu holma 99
Lubenyik 70, 80
Lubnyik 70, 80
Luceman 133
lúd 81
lúdarázs 61, 75
Ludas ere 146
ludat 82
Ludos Here 146
lúgozás 74
Lusad 155
Lusadi 155
Lusman 133
**luβз* 160
Luzman 133
Lwbenyk 80
Lwbnyk 80
ly 50, 115, 158
Lytova 73
m 27–29, 31–32, 58–59, 144–145, 155–156
macatos 75
Machala 80
Machkazorm 97
Machkazormv 97
Macsala 80
Macskaszarm 97
Mádl 139
Magasmart 97, 101
Magasmartu 97, 101
Magasmorth 97, 101
Magda 29–30
mágnes 28–29
magzat 29
mai 157
majoros 61, 74
Majosháza 140
majré 30
malina 35, 50, 91
malinó 113
málna 28, 35, 50, 57, 59, 74
malter 104, 115
malvagia 104
Mályinka 143
mályva 30
manysi 28–29
Maraalch 152
Maradek 89
Maróc 152
Marosbéld 140
Marouch 152
mart 97
Martos 96
más 11
masni 29, 116, 138
maszatol 156
maszatos 61
maszk 19, 32–33, 111
mátka 60
mázoló 74
mazsola 104
mb 32
mbl 31
mbr 31
Mechina 57, 110
Měchyně 57
mecsek 114–115
mecsereg 157
Mecske 111
med 148
Medes 148
Medesér 148
Medues 148
Medus 148
Medves 148
meggöbörödik 156
meggy 156
méh 23
Mehenye 59, 70
Mehinya 110
Mehnye 57, 59, 70, 110
Mekche 110–111
melák 157
Menchel 147
Mencshely 147
meneh 90
Mengkerek 156
Mengykerek 156
mente 29
Mentzelin 147
Menyhe 57, 110, 122

Merchi 140
Merek 140
Merena 75, 80
Merenye 75, 80
Mérk 140
Mezőakna 133
Mezősas 154
mfl 31
Micsk 104
Mikla 70, 74
Mikócsa 151
Mikola 70, 74
Milčin 153
miora 158
Miskoch 151
Miskolc 151
ml 135
mnemotechnika 27
Mochla 80
Mocsnok 70
Mocsolya 70
modern 139
Mogos Mortu 97, 101
Mogu 89
molnár 153
mond 32
monostor 115
monostora 66, 77
monostra 77
monstrum 31
Monyoros 74
Monyorós 74
Monyros 74
Morava 57
Moravьci 152
morotva 125
Moroua 57
Morova 59
mortel 104
Morva 57, 59
Morwa 57
morzsa 29
morzsol 114
mostoha 157
Moszkva 104
Moys 140
Moyshaza 140
Moyushaza 140
mp 32
mpl 31
mpr 31
mpsz 33
mpt 31, 33
**mrëtva* 125
**mu* 11
Muchon 153
Múcsony 153
Mulchun 153
mumpsz 33
munorau kereku 91
muskátli 157
muskotály 115
muslica 157
must 32
Mycche 110
Myhnye 57, 110
Mykocha 151
Mykola 74
Mykolcza 151
Mykou 151
Myschouch 151
Myskolcz 151
n 27–29, 31–32, 59, 115, 155–157
nadrág 28
Nadras 157
Naghkayan 39
Nagybozinta 156
Nagybozsód 151
Nagy-Enyegd-fő 143
Nagygéc 155
Nagyhind 140
Nagyjeszence 66
Nagykaján 38
Nagykapornak 134
Nagykereki 98
Nagyoklos 63
Nagypalugya 57
Nagyráska 111
Nagyszeben 148
Nagy út 100
Nagyútholmu 100
Nagyzomlin 144
Nandrás 157
Napkor 61, 70
Napkur 61
Naprác 80
Naprász 80
Napraz 80
naspolya 115
nátha 28–29
nck 30
ncs 141
nd 32, 141
ndl 30
ndn 30
ndr 30
ndv 30
Nechemer 61, 79
Necsemér 61, 79
Nedraž 157
nefelejcs 32
**Němčane* 144
němčin 144
Nemcsény 144
Nemesborzova 63
német 56, 143, 145
Nemethy 143
Németi 54, 56, 58–59, 70, 114, 143–145
Nemety 56, 143
Nemithy 144
Nemiti 144
Nemity 144
Nempchen 144
Nempthi 143
Nempthy 144
Nempti 143, 155
Nempty 144
Nemti 56, 58–59, 70, 143–145
Nemty 144
neon 161
Nepocor 61
Nepokor 61, 70
Neporác 80
Neporász 80
Neporaz 80
Neprász 80
Nerada 57–59
Nerde 57–59
Nesmer 61, 79
ŋfl 30
ŋfr 30
ng 32
ngl 30
ngr 30
ngv 30
ngz 30
Nimchin 144
Nimpti 144
Nimthi 144
nk 32
nkc 30
nkl 30
nkr 30
nksz 33
nkt 30
nkv 30
Nogenugdfeu 143
Noghutholmu 100
nogu 83–84
Nogut 100

Nogw wtw 100
nombre 145
nsp 30
nst 30
nstr 31
nszkr 31
nszp 30
nszt 33
nt 32
ntl 30
ntr 30
nudli 139
Nul 96
Nulu 96
numerum 145
ny 28–29, 50, 59, 111, 115
nyár 150
Nyarad 150
Nyárad 150
Nyarald 150
nyárfa 149
nyegle 21
nyelv 32
nyervákol 114
nyest 32
Nymiti 144
nyomda 28
nyoszolya 10
Nyul 96
Nyúl 96
o 50, 73, 75, 134
oboa 115, 161
**obvoda* 62
**ob(v)ora* 62
-óc 152–154
Ochuár 151
Ocolus 63
Ócsárd 151
ócska 152
ód 39
ohut cutarea 91
Ohwar 150
Oláhsolymos 60
-olc 153–154
Olchwar 151
olcsó 16
Olcsvár 151–152
old 39
oldal 153
oldódik 147
Olesca 146
Olgerecha 127
Olmur 75
olt 32
Olthaman 79
Oltman 79
oltvány 133
Olwar 150
**olьcha* 146
Omor 146
Opoch 140
Opucz 140
Opus 140
Orczy 62
Orocha 62, 73
orosz 146
Oroszi 62–63
Orosztelek 146
Orozka 132
ország 28
Orszi 63
ostrov 130, 133
Ostrov 133
ostya 16
oszt 32
Osztró 130, 132–133
Otrochok 114
Otrochuc 114
Otrocsok 115
Otrokocs 114
otromba 131
Ó út 97
Ó utu 97
Ouutu 97
Óvár 150
Ovčáry 151
-ovec 152–153
-ovъci 152–154
Owt 97
Ozthoro 133
Oztro 133
Oztrow 130
ö 73
ő 18
őgyeleg 146
ökör 81
öltözik 153
ölyv 31–32
Ölyvend 157
ördög 156
Ördöng gáta 156
ördöngős 147
Ördöngös-fő 156
örök 14
ős 146
ösvény 29
öszvér 29
ötlet 29
őz 18
özvegy 16, 114–115, 122
p 9, 26–29, 31–32, 71, 104, 143–145, 156
pacakos 75
Pacus 140
pacsni 33
padló 28
Pagarach 75
Pagarács 75
Pagrach 75
Pagrács 75
pajta 28, 30
pajzs 32
**päjз* 159
pakcsa 122
Paks 19, 31–33, 140–141
Pakws 140
palack 32
palacsinta 115
Paladyn 112, 117
Palagar 132
pálca 33, 35
pálinka 28
Pálostelke 56
**Paludia* 57
Palugya 57–58, 70
**pälз* 11
pang 32
pántlika 113
papiros 10
paplan 30
paprika 10, 103
Paradan 61
park 32
part 33
pártpolitika 20
Paruba 143
Paszuba 67, 70
Patalom 134
Pátka 60
patkány 28–29
Patvarc 140–141
Paulustelky 56
Paulustheluke 56
Pazuba 67
Pécsre 10
pedig 115
Peleznek 112, 117
pemzli 139
penész 113
Penészlek 112–114, 117, 123
Pentelejmonostora 66, 80
Penteleymonostora 66, 80

Penthelemonostra 66, 80
pénz 31–32
Pércs 155
Perech 61
Perechen 142
Perecud 61, 79
Pereked 61, 79
Perkud 61, 79
Perl 98
Perle 98, 138
Perll 98, 138
Perlu 98, 138
Perőcsény 142
Pest 19
Petch 140
Petek 140
Petene 57
Péteri 54, 57, 79
Péterteleke 80
Petetelke 80
Pethenehaza 57
Pethetelke 80
Pethk 140
Pethurteluke 80
Petneháza 57
Petőfalva 139
Petreczen 142
Petri 54, 57, 79
Peturi 57
Petury 57
Petwry 79
pezsgő 29
pf 33
piac 155
**piŋe* 11
pióca 159
pipa 152
pipacs 104, 157
pitvar 27–30, 149
pitypang 28, 30
pk 135
pl 30, 128
plajbász 128
plakát 18
plántál 25–27
plebsz 32
pleso 112
pletyka 128
pn 30
pneumatikus 27
Podolin 112–113, 117
Podolinec 112
Póhalom 101
Pohalum 101
pohos 142
Pok 96
Pokorag 74
Pokorágy 70, 74
Pokrag 74
Pokrágy 70, 74
polgár 134–135
Polodin 117, 123
Polugia 57
pongrác 133
ponyva 28
Pordány 61
Porodány 61
Porova 58–59
Poruba 143
Porubka 143
Porva 58–59
posvány 133
Pothlon 134
Pothly 139
Potl 139
pótlék 133
potroh 28–29
Potvorch 140
Potvorice 140
Pozba 67, 70
pöcsét 114–115
pőcsik 114–115
pökhendi 29
pörk 31
pr 10, 128, 135
Prečani 142
préda 26
prém 18
primo 131
prompt 33
prücsök 14
prüszköl 14
prwchek 14
ps 109
psz 19, 30, 33
pszichológus 18
pszichózis 26–27
pszl 31
pt 19, 30, 32
ptózis 27
ptr 31
Ptrewʃʃʒkeleonek 14
Pucu 96
Puku 96
pulyka 28
Pusztabábócka 142
Pusztaszer 96
Pynyzlek 112, 117
q 13
Queletde 87
r 9, 21, 26–27, 29–32, 50, 58–59, 63, 70, 109, 129, 150, 154–155
Rábca 50
Rabica 50
Radauanzegh 80
Radaványszeg 80
Radoan 60
Radó kútja 132
Radovánc 80
Radovány 60, 70, 74, 80
Radowan 80
Radowanch 80
Raduanzegh 80
Radvan 80
Radvánc 80
Radvanch 80
Radvány 60, 70, 74, 80
Radványszeg 80
Radwan 132
rágalmaz 142
rágcsál 115
rakj 26
Raksa 111
Raska 111
Raška 111
Ráska 111
ráspoly 29
Rauasd 160
ravasz 13, 160
Ravaszd 160
Ravazd 99
rb 32, 135
rbl 31
rc 141, 155
rcl 31
rcs 155
rd 32
Rebce 75
Rébce 75
Rebece 75
recept 32
Rechk 110
Rechke 117
Recsk 32–33, 110–111, 117, 142
Recske 117
Redemec 70, 75
Redemech 75
Redmec 70, 75
Redmuch 75
reform 139

Regete 67, 80
Regovica 50
Regőce 50
Rekch 110, 117
Rekche 117
rekenő 115
Rekte 67, 80
Remete eresztevénye 66
Remeteerezteueny 66
**repä* 160
**repäćз* 13
Resk 110, 117
reszkíroz 116
retesz 106, 116
rg 32
rgl 31
rigacsos 157
ripsz 32
ritmus 28, 30
rj 135
rk 32, 135
rkl 31
rkm 31
rkt 31
rm 135
rndl 31
Rodowan 60, 74
Roduan 60, 74
Romhány 110
rongy 32
rosta 30
Rouosti 99
**roβoszu* 13
rozsda 29–30
rögbi 29
rönk 142
rp 32
rs 135
rscs 33
rsl 31
rsp 31
rstl 31
rszt 33
rt 32
rtl 30
rtn 30
rtr 30
rtv 30
rubin 142
Ruda 157
Rudna 157
Ruhman 110
Rukthe 67, 80
Ruozti 99, 160
Ruska 132
Russ 132
ruuoz licu 91
ruuoz liku 101
rv 59
Rvozd 99
Rygyta 67, 80
s 9, 19, 26, 29, 32–33, 109, 122, 131–132, 149–150
š 125
-s 60, 63, 81, 133
Saalmar 80
Sabokregh 156
Sačel 157
Sag 96
ság 96, 148
Ság 96
Sagu 89
Sȧgu 96
Sagv 96
sajt 31–32
sálcie 108
Sambokreth 156
Sampsonhaza 144
Sámson 137
Samsonháza 144
Samsun 137, 144
**säŋe* 11
sansz 31
sapka 28–29
Saracad 75
Saramas 133
sarcol 155
Sarkad 70, 137
sárm 139
sárma 133
Sarmas 133
sármenta 135
saroglya 115
Sarolth 153
Sarud 153
Saruld 153
sas 154
Sasad 154
Sassard 154
satnya 29
Sbuga 127
ščˇ 149
Scala 143
Scebin 148
Scecu 89
Sceer 96, 102
Scelench 140
Scemere 75
Scemet 89
Scenholm 100
scentusa 149
Scepusy 73, 80
schatzen 155
schola 131
Scipsi 73, 80
Sčitary 149
ščuka 149
Sculgageur 56
**ščьrba* 149
Sebestény 104
Sebu 89
sehova 74
sehuva 57
Selce 153
Semellar 133
Sĕmidrah 64
Semidroch 64
Semlar 133
Semler 144
Sempler 144
Semse 144
Serch 140
**serge* 14
sibrikál 111
siliga 157
silva Cullese 87
**šiŋe-re* 12
single 139
sirolm 81
sisak 18
Sitoua 80
sk 19, 131
Skala 143
Skalka 143
Skareš 130
skarlát 130
Skarus 130
skatulya 114, 130
skorpió 114, 150
skr 27
skrupulus 27
slájm 33
slampos 27, 150
slatina 65, 127
Slávek 127
Sloczwa 108, 117
sluga 35, 56, 103
smaragd 25, 31–32
smink 18, 26–27
sn 135
snassz 26–27
Soczewa 151

Sol 102
Solmus 60, 79
Solomar 80
Solomos 79
Solu 102
Solumus 60, 79
Sóly 102
Solymár 80
Solymos 60–61, 79
Solyomár 80
Sólyomos 60–61, 79
Somló 80
Somlyó 80
Somoló 80
Somolyó 80
sóska 133
sovány 159
sövény 160
Sövény 160
Sövényfalva 160
sp 131
spájz 31–32
spanyol 130
spárga 25, 130, 150
sparhelt 150
spekulál 130, 150
spenót 150
spicli 29
spion 130
spiritusz 130, 150
spongya 130
spórol 150
sport 26–27
spr 27, 131
spricc 150
spriccel 27
sprőd 18
srapnel 30
sreda 103
sróf 26–27, 33, 128
st 19, 30, 32–33, 131
Staar 130
stáb 26–27
staférung 150
stájer 130
stallo 36
Starý 130
status 131
stég 33
stelázsi 150
stf 31
Stieglitz 149
štigloinec 149
stigma 28
str 27, 31, 66, 131
strapáció 150
strázsa 27, 128
stréber 18
Stříž 150
Strizs 150
strófa 18
Strov 130
strucc 150
ſtrucoket 150
strumpándli 128
Strys 150
sublót 106
Suen 160
Sumulu 80
Surc 140
Surcud 137
Suruk 140
suviksz 111
Suwen 160
Svájc 32
Svat 158
svéd 18, 26–27
Sverepa 148
sverěpъ 148
svętь 149
sviba 148
Svibinj 148
Svmlu 80
svobodь 149
Swag 148
**Sypanica* 152
Sytthwa 80
sz 9, 26–27, 29, 32–33, 113, 122, 131–132
szabad 149
szablya 28, 30
Szacsal 157
Szacsva 151
szaft 19, 32
szajha 30
szajkó 30
Szakállasdrágmosháza 155
Szakcs 19, 32–33, 111, 141–142
Szalatina 65–66
Szalatna 65–66
Szalatnak 127
Szalcsva 151–152
Szalók 127
Szaltina 65
Szamár berke 56
Szanda-hegy 99
szanszkrit 31
Szaplonca 152
szapora 10
Szár-holm 101
Szarkad 75
szarm 140, 197
szárny 139
Säyárhalmu 100
szcéna 26
Szeben 148
Szecse 142
szeg 96, 99
Szeghalom 99
szegü 96
Szelcsény 79
szeldzsuk 29
Szelecsény 79
Szelincs 140–141
Szeline 70
Szelna 73
Szelne 70
szem 16, 84
szemcse 29
Szemcse 144
szeme 84
Szemere 70, 75
Szemereteleke 80
Szemeretelke 80
szemetekkel 45
Szemre 70, 75
szén 100
Szencse 144
Szenderő 80
Szendrő 64, 80
szent 149
Szenteske 143
Szent Katolna 50
Szentpétervár 20
Szepesárki 144
Szepesi 70, 80
Szepsi 70, 73, 80
szer 96
Szer 96, 102
szerb 31–32
szerda 57, 59, 70, 75
Szerdahely 56, 58
szerdás 61
szereda 91
szerelm 51
Szerep 148
szerü 96
Szerü 96
szféra 27
szfinksz 33
Szihalom 100

szikács 157
szikra 133
Szilágyperecseny 142
szín 100
szingli 139
szinte 132
szivárog 159
szk 19, 32, 112, 131
Szkála 143
Szkáros 130
szkepszis 29
szkíta 26–27
szkl 27
szklerózis 27
szkr 31
szkv 31
szl 109
szlalom 27
szláv 18
Szlocsva 108–109
szmog 18, 26–27
sznob 27
szóda 152
szoknya 16, 28–29
Szolcsva 108–109, 117
szolga 35, 56, 103
Szolgagyőr 56, 58
Szolnok 151
szomj 31–33
szomszéd 29
szoprán 10
Szovát 159
szovjet 29–30
sző 160
Szőc 153
szöcske 35, 104–105, 107
szőke 152
szörny 139
szörp 31–32
szp 131
szpáhi 27
szpr 31
szt 19, 32, 131
sztár 25–27
Sztár 130
sztl 31
sztm 31
sztr 27, 31, 131
sztráda 27
sztrájk 18, 31–32
sztv 66, 72
sztyepp 18, 26–27
sztyuvi 27
Szunyogd 143
szvetter 113
szvit 27
t 9, 25–29, 31–33, 59–60, 71, 104, 142, 157
tábla 28–29
tájfun 28
Taksony 104, 156
talp 31
Tamás égere 62–63
Tamástelke 81
Tanxon 156
Tanyásteleke 81
Tapolca 50
taps 19, 31–33, 141
Tarján 85
tarka 28
Tarnóca 50
Tarpa 137
tart 32
**targ-kə* 11
Tát 96, 102
Tath 96, 102
Tatu 96, 102
távlat 29
Taxwn 156
tectoria 132
tekenő 75
tekenős 70
teketória 132
telek 56, 75
teleke 54–56, 59, 70, 77
Teleki 56, 58–59
telke 54–56, 59, 70, 77
Telkesd 54
Telki 56, 58–59
Teluky 56
Temesság 148
templom 133
tengelic 149
Tengelych 149
tenyér 114–115
Teodor 159
tepsi 28
Terbes 61, 70
Tercs 155
Terebes 61, 70
tereme 56
Tereske 129
terme 56
Terpes 61
Terpesz 127
terv 31–32
test 19
tézsola 57, 59, 70
Thamasegre 62
Thamasthelke 81
Thanyasteleke 81
Thati 96
Thatu 96
Thelky 56
Theodory 159
Therpes 127
Thewrek 100
Thihedor 159
Thohnya 74
Thuhyne 74
Thynod 150
Thynold 150
-ti 89, 99
tichon 89, 91
tilor 114–115
tilt 153
**tïna* 14
tincs 31
tinó 14, 150
Tinód 150
Tiszabecs 142
Tiszacsege 151
tiszta 29
Tivadar 159
Tizabekch 142
tk 20, 60, 135
tm 30
Tohnya 74
tohonya 67, 74, 111
tol 16
Tolcsva 109
tolvaj 114–115
tompa 16
Topolica 50
topolya 74
torma 14
Toxun 156
tölgy 32
töltött 153
tömjén 30
Török 100
Törekpuszta 100
török 100
Török 100
törzs 32
tövik 160
tövis 160
Tövis 160
Tövises 160
tp 20
tr 128, 135
trafik 33

tragacs 157
trágár 27
traktor 15
Tranovica 50
Trebes 127
Trebež 61, 127
tréfa 18, 26
trąba 131
Trhrucz 150
Triskai 129
Triss 150
Trizs 150
tromf 145
trotyli 30
Trska 129
Truccz 150
-tt 23
Tuhinye 74
tulipán 142
**tuŋke* 11
Turek 100
Turk 100
Turku 100
**turma* 14
Turpa 137
tücsök 155
tükör 81
türk 100
tv 30
tviszt 26–27
Twyses 160
ty 18, 27–28, 31–33
tyf 30
tyl 30
tym 30
typ 30
tyúk 18
Tyúkszó berke 56
Tyukzoubereke 56
tyv 30
Tywisses 160
u 50, 73–74, 84–85, 87
ú 92
uborka 145
udvar 28–29, 131
ugorka 143
Ujmir 146
uszít 146
út 100
ü 73, 84, 87, 92
ügyvéd 114–115
ülkő 111
ünő 13
üres 147
**ürük* 14
üzlet 16
v 21, 27, 29, 32, 58, 145–149, 158–161
Vágsziklás 143
vajda 28, 30, 56
Vajda 56, 80
Vajla 57, 59
Vajola 57, 59
Vajta 133
Valkház 147
vám 154
vámos 154
Vámos 154
Vanyola 112
var 16
vár 150
Várada 75
Várad ere 146
Várda 75
varjátor 111
varjú 30
Varmus 154
Vasand 157
Vásárhely 96
Vásárosmernye 75, 80
Vayta 133
vd 30
Vecsernyepuszta 155
véknya 57, 59
veléznek 113–114
Vemen 147
Véménd 147
venicse 143
vér 81
Veremüs 75
véres 82
veri 81
Vermes 75
Veronika 50
verszt 33
vézna 29
viasz 143, 159
viaszk 111–112
Vid 67
Vida 67
Vidháza 67, 80
villa Copusde 87
Vilonya 112–113, 123
vinula 112
vinulum 112
vinum 112
virgács 157
Visk 19, 33
Vislu 102
vizsla 29
Vizsoly 102
Vladimir 148
Vmur 146
Vojada 56, 80
Vojila 57
voks 33, 141
volna 153
volt 153
voltam 153
Voyda 56
völgy 153
Vrdunggata 156
Vrdungsfev 156
Vruzy 62
Vulcaz 147
vurstli 31
Waradam 75
Warda 75
Warodhere 146
Wasarusmernye 75, 80
Wayla 57
Wayola 57
Wechena 155
Wechenye 155
Wolcaz 147
Woyada 56
Woyata 133
Woyda 80
Wýdahaza 67, 80
Wýdhaza 67, 80
Wýnyola 112
Wýsul 102
xilofon 27
**yās* 14
Ybl 139
Ypu 97
z 26, 29, 32, 113–114, 149
Zaarholm 101
Žabokreky 156
zabola 57, 59, 74
Zachal 157
Zachar halmw 100–101
Zachwa 151
zacskó 104–105
zadu 84
Zagyowa 73
Zagyva 73
Zaharhalmu 101
zakadat 83, 91
Zakalosdragmushaza 155
Zalateleke 80
Zalatelke 80

Zalatheluke 80
Zalathwyna 127
Zalatina 65–66
Zalatna 66
Zalchwa 151
Zalowk 127
Zaltina 65
Zamarbereke 56
Zámlyní 144
Zapancha 152
Zaploncza 152
Zaranypuszta 97, 140
Zarkad 75
Zarm 140
Zarom 140
Zbud 127
zd 32
Zdenci 130
Zdencz 130
zdenec 130
Zeche 142
Zedche 142
Zeguholmu 100
Zelch 153
Zelchan 79
Zeldes 153
Zelechen 79
Zeleneč 140
Zeline 73
Zelna 73
Zemeretheleke 80
Zemerethelke 80
Žemlary 144
žemliar 144
Žemliare 133, 144
Zemlin 144
**Zemľьnъ* 144
Zempche 144
Zemplen 144
Zemplén 144, 155
Zemre 75
Zemse 144
Zenche 144
Zenchel 157
Zendereu 64, 80
Zenuholmu 100
Zerdahel 56
Zeredahel 56
zeredara 103
zerelmu 89
Zerepecz 148
Zerew 96, 102
zerge 14
zg 135
ziget 84
ziget zadu 91
Zigholm 100
zilu kut 91
Žirec 140
Zkorenocz 154
Zkronovecz 154
Zlatina 127
zlotyi 26–27
Zluok 127
Zoath 158
zoboducha 149
Zobordarázs 127
Zohad 158
Zolchwa 108, 117
Zolnuk 151
Zomlun 144
Zomplyn 144
Zounuch 151
Zowad 159
Zowath 158
zöld 153
zrí 26
Zubogy 127
Zubugya 127
Zuluga 35, 103
Zuluga Geur 56
zumtuchel 44
Zundreu 64, 80
Zunuch 151
Zwerepecz 148
zs 14, 25, 29, 32, 50, 122, 149
Zsámbék 156
Zsámbokrét 156
zsd 30
zsébrésös 111
Zsemlár 133
zsemle 106
Zsemlér 133, 144
Zsérc 140–141
zsinár 142
zsírozó 74
Zsitova 80
Zsitva 80
zsombék 156
zsömle 115
zsr 135
Zsurk 140

Αρπαδής 88
β 12, 16, 90, 126, 145, 147–148, 158–160
γ 16, 90, 158
γενάχ 90
γερμάτου 85
έζέλεχ 90
Καρής, 88
κονρτουγερματου 83
κουρτου 97
σαμταγ 90
ταριανου 83, 85
Φαλής 88
χ 23, 145, 158–160
χ́ 23

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. Bényei Ágnes–Pethő Gergely, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. Tóth Valéria, *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. Póczos Rita, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. Tóth Valéria, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. Hoffmann István, *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. Rácz Anita, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. Hoffmann István. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. Rácz Anita, *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. Tóth Valéria, *Településnevek változástipológiája*. Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. Hoffmann István, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2010. 259 lap.

17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2010. 271 lap.
18. Póczos Rita, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen, 2010. 237 lap.
19. Rácz Anita, *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez.* Debrecen, 2011. 248 lap.
20. Győrffy Erzsébet, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen, 2011. 224 lap.
21. Reszegi Katalin, *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen, 2011. 216 lap.
22. Schwing, Josef, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn).* Debrecen, 2011. 213 lap.
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2011. 226 lap.
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2012. 172 lap.
25. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye.* Közzéteszi: Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria. Debrecen, 2012. 115 lap + 23 térkép.
26. Bényei Ágnes, *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen, 2012. 134 lap.
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2012. 172 lap.
28. Kenyhercz Róbert, *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke.* Debrecen, 2013. 222 lap.
29. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2012. 186 lap.
30. Hoffmann István, *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei.* Debrecen, 2013. 138 lap.
31. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2014. 206 lap.
32. Bába Barbara–Nemes Magdolna, *Magyar földrajzi köznevek tára.* Debrecen, 2014. 338 lap.
33. Szőke Melinda, *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen, 2015. 244 lap.
34. Kovács Éva, *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2015. 238 lap.
35. *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei.* Szerk. Bába Barbara. Debrecen, 2015. 433 lap + 36 térképmelléklet.
36. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2015. 200 lap.

37. Rácz Anita, *Etnonimák a régi magyar településnevekben.* Debrecen, 2016. 196 lap.
38. Tóth Valéria, *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban.* Debrecen, 2016. 307 lap.
39. Bába Barbara, *Földrajzi köznevek térben és időben.* Debrecen, 2016. 187 lap.
40. Ditrói Eszter, *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata (A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben).* Debrecen, 2017. 169 lap.
41. Tóth Valéria, *Személynévi helynévadás az ómagyar korban.* Debrecen, 2017. 219 lap.
42. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2016. 155 lap.
43. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 4. Liptó–Pilis vármegye. Közzéteszi: Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria. Debrecen, 2017. 119 lap + 18 térkép.
44. A Survey of Historical Toponomastics. Szerk. Kovács Éva. Debrecen, 2017. 151 lap.
45. Kocán Béla, Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében. Debrecen, 2017. 249 lap. [hibásan: 43. sorozatszámmal]
46. Helynévtörténeti Tanulmányok 13. Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2017. 195 lap.
47. Győrffy Erzsébet, Helynév-szociológia. Debrecen, 2018. 169 lap.
48. Kovács Éva, A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Debrecen, 2018. 145 lap.
49. Helynévtörténeti Tanulmányok 14. Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2018. 157 lap.
50. Helynévtörténeti Tanulmányok 15. Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2019. 223 lap.